

1956 Líceum, 324-es szoba EKF/EKE
Kádár-korszak Eger Századvég jelenkor
hidegháború Antall József forradalom
Nagy Imre Érdemrend Irodalmi Újság
Fővárosi Levéltár Ludovika doktori iskola

RMJ60

TANULMÁNYOK A HATVANÉVES
RAINER M. JÁNOS TISZTELETÉRE

MTA Történettudományi Intézet állambiztonság
mélyfúrások Századosok Kádár János
Magyar Köztársasági Érdemrend recenziók
Tisztikereszt [polgári tagozat] Gorbacsov
életrajz Beszélő 1956-os Intézet

RMJ60
Tanulmányok
a hatvanéves
Rainer M. János tiszteletére

RMJ60

TANULMÁNYOK
A HATVANÉVES
RAINER M. JÁNOS TISZTELETÉRE

Szerkesztette:
Fábián Máté – Romsics Ignác

Líceum Kiadó
Eger, 2017

ISBN 978-615-5621-43-7

A kiadásért felelős
az Eszterházy Károly Egyetem rektora
Megjelent az EKE Líceum Kiadó gondozásában
Kiadóvezető: Nagy Andor
Felelős szerkesztő: Zimányi Árpád
Nyomdai előkészítés, borítóterv: Molnár Gergely

Megjelent: 2017-ben

Készítette: az Eszterházy Károly Egyetem nyomdája
Felelős vezető: Kérészy László

TARTALOMJEGYZÉK

Romsics Ignác: Rainer M. János pályaképe	7
Bárány Balázs: A jó, a rossz és a szocdem? Marosán György, Nagy Imre és Kádár János pályafutásának ingamozgásai.....	17
Fábián Máté: A Maczky család Heves vármegye szolgálatában	41
Gál Máté: Egri egyházi ingatlanok „állami használatba vétele” az Állami Egyházügyi Hivatal közreműködésével a Kádár-korszakban	69
Keresztényi Ágnes: A magyar filmgyártás strukturális változásai, 1968–1975	93
Nóvé Béla: A hadrend mint jelkép és világmodell.....	111
Szegő Iván Miklós: Akik kiszabadultak Sztálin vasmarkából. Az egységes finn és jugoszláv elitek 1948-ban.....	151
Tóth Eszter Zsófia: Lady in black. Magyarok, szexualitás, NDK.....	177
Wencz Balázs: Az állampárt restaurációjának korai szakasza Komárom megyében	197
Rainer M. János publikációs listája, 1982–2017	215

TABULA GRATULATORIA EGRI KOLLÉGÁK

Ambrus László
Bajnok Dániel
Ballabás Dániel
Balogh Judit
Bartók Béla
Bessenyei József
Borbély Zoltán
Gebei Sándor
Guszmán Gergely
Kalmár János
Kertész István
Kiss László
Kozári József
Kristóf Ilona
Kriston Pál
Makai János
Miskei Antal
Monok István
Nagy Andor
Németh István
Pap József
Petercsák Tivadar
Romsics Ignác
Sarkadi-Nagy Emese
Valuch Tibor
Várkonyi Péter
Veres Gábor
Verók Attila
Galda Ágnes
Sütőné Kérészi Ibolya

TABULA GRATULATORIA TANÍTVÁNYOK

Bárány Balázs
Fábián Máté
Gál Máté
Keresztényi Ágnes
Lénárt András
Nóvé Béla
Szegő Iván Miklós
Tóth Eszter Zsófia
Wencz Balázs

RAINER M. JÁNOS PÁLYAKÉPE

Romsics Ignác

Rainer M. János 1957-ben született Budapesten. Középiskolai tanulmányait az 1970-es évek első felében végezte a Fazekas Mihály Gyakorlógimnáziumban, ahonnan – 1976-ban – az ELTE történelem–könyvtár szakjára vezetett az útja. Itteni tanárai közül elsősorban Balogh Sándor hatott rá, aki az 1945 utáni magyar történelmet oktatta az akkoriban szokásosnál jóval őszintébben és hitelesebben, és akivel utóbb – 1987-ben – kötetet is szerkesztett *Felszabadulás utáni történelmünkről* címmel. Egyetemistaként kezdett foglalkozni az 1950-es évek történetével, elsősorban az *Irodalmi Újságban* 1953 és 1956 között zajló viták tanulmányozásával, amit diplomájának 1981-es megszerzése után, a Fővárosi Levéltárba kerülve is folytatott. Első ezzel kapcsolatos közleményei, melyek tárgyyszerű hangvételükkel tűntek ki, az ELTE *Jelenlét* című kiadványában és a levéltár évkönyveiben, valamint a *Mozgó Világban* jelentek meg, 1982 és 1984 között.

A Fővárosi Levéltár, ahol 1981-től 1986-ig dolgozott, több szempontból is meghatározónak bizonyult pályáján. Itt ismerkedett meg a levéltári rendszerek természetével, és szokott hozzá az elsődleges források használatához, ami egész későbbi pályájára rányomta bélyegét. Ám fontos volt az itt eltöltött öt év azért is, mert családi háttere mellett ez a szellemi közeg is hozzájárult ahhoz, hogy a kutatói munka, amit levéltárosként is tovább folytatott, már ezekben az években az ellenzéki politizálás iránti érdeklődéssel egészült ki. E kettős irányultságnak lett eredménye az a tanulmánya, amely Fényes Elek álnéven jelent meg a párizsi *Magyar Füzetek* 1986-os emlékszámban. Az akkor rendelkezésre álló statisztikai és egyéb adatok alapján ebben az 1956 utáni megtorlás természetrajzát és áldozatainak társadalmi-demográfiai jellegzetességeit mutatta be – lényegében ma is érvényes módon. Az 1956 és 1961 között kivégzettek számát 350-400 főre becsülte, de ehhez hozzátette, hogy kifejezetten a felkelésben való részvételért hóhérekre adottak száma ennél alacsonyabb volt.¹

Kevesen sejtették, és még kevesebben tudták, hogy a neves 19. századi magyar statisztikus neve mögött a Fővárosi Levéltár fiatal levéltárosa rejtőzik. Valószínűleg az állambiztonsági szervek sem jöttek rá, hogy Fényes Elek Rainer M. Jánossal azonos. Ha ugyanis tisztában lettek volna vele, nagy valószínűséggel meggátolják, hogy 1986-ban az MTA Történettudományi Intézetébe kerüljön, amely a Fővárosi Levéltárnál is liberálisabb és az ellenzéki körökhöz még több szalon kötődő intéz-

¹ Fényes Elek: Kísérlet az 1956-os forradalmat követő megtorlás számszerű felmérésére. *Magyar Füzetek* (Párizs), 17. 99–129.

mény volt. Az 1985-ös monori találkozó 50 résztvevője közül négyen dolgoztak az intézetben, köztük Litván György, aki 1956 márciusában először követelte nyilvánosan, hogy Rákosi mondjon le, akit 56-os és 56 utáni tevékenységéért 1959-ben hatévi börtönbüntetésre ítélték, és aki jó barátja volt a párizsi *Magyar Füzeteket* szerkesztő Kende Péternek. Persze az is lehet, hogy az állambiztonság mindent tudott, csak már nem volt abban a helyzetben, hogy érvényesítse akaratát. 1986 októberére ugyanis már elkészült a *Fordulat és reform*, amely „átfogó, radikális, demokratizáló és decentralizáló piaci reformot” követelt.² A pártállam kezdődő bomlását jelezte az is, hogy 1986. novemberi közgyűlésükön az Írószövetség tagjai a legtöbb párttagot és „társutast” kiszavazták a vezetőségből. Csoóri Sándort és Csurka Istvánt, a népi-nemzeti ellenzék két vezető alakját, akiket a hatalom korábban szilenciummal sújtott, viszont elnökségi taggá választották. 1987 szeptemberében megalakult a Magyar Demokrata Fórum, és szerveződni kezdett a Történelmi Igazságtétel Bizottság. Utóbbi az 1945 után ártatlanul elítélt és elhurcolt emberek, mindenekelőtt az 1958-ban kivégzett Nagy Imre és társai jogi rehabilitálásának elérését, valamint a túlélőket és a kivégzettek hozzátartozóit sújtó joghátrányok megszüntetését tűzte ki célul. Ehhez kapcsolódott az 1981-től szamizdatként megjelenő *Beszélő* megtorlással és a mosonmagyaróvári sortűzzel kapcsolatos két 1987-es cikke, amelyeket – immár saját nevéen – Rainer M. János jegyzett. Ő szerkesztette a *Tetemrehívás 1958–1988* című kötetet is, amely Nagy Imre és mártírtársainak 1989-es újrateremtésére jelent meg. Részt vett a *Halottaink* című kétkötetes munka, valamint a Petőfi Kör vitáit 1989-től kezdődően közreadó sorozat szerkesztésében is. Bár idősebb társaitól eltérően reflektorfénybe csak ritkán került, 1956 ekkor kezdődő újraértékelésében Rainer M. János fiatal kora ellenére meghatározó szerepet játszott.

Közben arra is volt ideje és energiája, hogy az 1953 és 1956 közötti irodalmi vitákkal kapcsolatos korábbi kutatásait kiegészítse, és azok eredményeit önálló kötetben közzétegye. A Magvető Kiadó *Gyorsuló Idő* sorozatában *Az író helye* címmel 1990-ben megjelent munka széles körű szakmai tájékozottságról és kiterjedt tárgyszeretről tanúskodik. Az előzményekről szólva Rainer plasztikusan vázolta, hogy az 1945 utáni években az irodalomkritika hogyan rendelődött alá a mindenkori politikai elvárásoknak, és emelte egyedül elfogadható stíluseszménnyé az ún. szocialista realizmust. A sematizmus uralmát Sztálin halála és Nagy Imre 1953-as kormányra kerülése törte meg. A munka gerince az ezt követően kibontakozó szemléletváltás bemutatása. Rainer gondosan elemzi a megtisztulás igényének különböző megnyilvánulási formáit, a szocializmus keretei között maradó reformgondolatok tartalmát és a pártvezetéssel folytatott viták egyes állomásait. Többszörös áttételen keresztül – vonja meg a mérleget a kötet utolsó oldalain – az írók fellépése

² Magyar történelmi szöveggyűjtemény 1914–1999. II. köt. Szerk.: Romsics Ignác. Budapest, 2000. 398.

„a sztálini hatalommal szemben álló társadalom törekvéseit fejezte ki”.³ Közel évtizedes kutatói munkásságáért Rainer M. Jánost a Magyar Történelmi Társulat 1990-ben Károlyi Mihály-díjjal, a Magyar Tudományos Akadémia pedig 1991-ben Ifjúsági Díjjal jutalmazta.

Direkt politikai szerepet, noha nyilván megtehetette volna, Rainer M. János sem 1990-ben, sem azóta nem vállalt. Bár politikai véleményét, mely mindvégig az 1988-ban megalakult Szabad Demokraták Szövetségének liberális világképéhez állt közel, sohasem rejtette, s ma sem rejti véka alá, mindvégig megmaradt a történetkutatás, történetírás és a kutatásszervezés keretein belül. Noha 1999-ig az MTA Történettudományi Intézetének munkatársaként is tevékenykedett, energiáinak nagy részét egyre inkább az 1991-ben magánalapítványként létrejött 1956-os Intézet keretében megindult kutatások kötötték le. Az 1995-ben közalapítvánnyá vált „közhasznú feladatot ellátó szervezet” a hazai és nemzetközi jelenkortörténet, ezen belül kiemelten az 1956-os forradalom és szabadságharc történetének kutatását és kutatási eredményeinek a közzétételét tűzte ki célul. Az új intézetnek Rainer előbb munkatársa, majd – miután vezetői kvalitásairól és iskolateremtő egyéniségéről az intézet első vezetői, mindenekelőtt Kende Péter és Litván György – meggyőződtek, 1993-tól tudományos igazgatóhelyettese, 1997-től pedig igazgatója lett. Ezen a posztján 2011-ig maradt.

Rainer M. János vezetése alatt az 1956-os Intézet a magyar kutatóintézeti hálózat itthon és külföldön egyaránt megbecsült intézményévé nőtte ki magát. A 20. századi magyar történelem több mint ezer szereplőjével készített életútinterjút tartalmazó hatalmas *oral history* archívumot hoztak létre, és 12 ezer kötetes gazdag szakkönyvtárat építettek fel. Több mint 30 hazai és nemzetközi konferenciát – ezek mellett sok kisebb workshopot – szerveztek. Ezek közül kiemelkedett a 40. és az 50. évforduló eseménysorozata 1996-ban és 2006-ban. 1992-től évről évre kiadták évkönyvüket, amelynek 2015-ben már a 21. kötete jelent meg. Emellett számos más, egyéni kutatásokon alapuló munkát is megjelentettek. Kiadványaik összes száma több mint 130. Emellett készítettek 12 történelmi dokumentumfilmet, összeállítottak 18 internetes tartalomszolgáltatást és 2 CD-ROM-ot. Az ezredforduló idején mintegy 20 fős kutatói stábnak csaknem kétezer tudományos és ismeretterjesztő jellegű tanulmánya jelent meg, ezeknek mintegy harmada idegen nyelven. Számos hasonló profilú külföldi intézettel építettek ki kapcsolatokat, köztük a washingtoni *Woodrow Wilson Centerrel* és a német *Stiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur*-ral. A rendszerváltás előkészítésében és az intézet megszervezésében játszott szerepéért a szocialista–szabaddemokrata Horn-kormány Rainer M. Jánost 1996-ban a Magyar Köztársasági Érdemrend Tisztikeresztjével tüntette ki.

Az intézetvezetői teendők ellátása mellett, amelyek időigényes és idegőrlő jelle-

³ Rainer M. János: *Az író helye. Viták a magyar irodalmi sajtóban 1953–1956.* Budapest, 1990. 362.

gét csak az tudja, aki maga is próbálta, Rainer mint egyéni kutató is maradandót alkotott. Fő műve a közel ezeroldalas Nagy Imre-életrajz, amelynek első kötete 1996-ban, a második pedig 1999-ben jelent meg. A hazai és külföldi levéltárakban, valamint könyvtárakban feltárt gazdag anyagok alapján Rainer ebben nemcsak Nagy Imre életét és politikáját mutatta be igen részletesen és hitelesen, hanem azt a kort – elsősorban az 1945 és 1958 közötti időszakot – is, amelyben hőse a politika élvonalában tevékenykedett. Különös súlyt helyezett a Nagy Imre személyéhez tapadt hamis vélekedések, legendák és rágalmak eloszlatására. Meggyőzően bizonyította, hogy Nagy Imrének nem lehetett köze a cár és családjának 1918-as kivégzéséhez, s valószínűsítette, hogy kapcsolata a szovjet állambiztonsági szervekkel nem terjedt túl azon, mint ami a moszkvai magyar emigránsok többségéről elmondható. Ugyanakkor nem is idealizálta hősét. Bár a rendszerváltás folyamatában, és 1989. június 16-án is Nagy Imrét sokan a demokratikus átalakulás előfutáraként próbálták láttatni, Rainer világosan leszögezte – s ezt az azóta előkerült dokumentumok, például az ún. snagovi napló is bizonyítják –, hogy Nagy Imre, miközben a forradalom alatt azonosult a nemzeti függetlenség ügyével, mindvégig kommunista maradt, s célja nem a liberális demokrácia és a piacgazdaság bevezetése, hanem a szocializmus reformja, annak racionalizálása és humanizálása volt. Rainer munkájának értékét jelzi, hogy 1997-ben már az első kötetért elnyerte a Soros Alapítvány Ránki György-díját, majd 2002-ben az MTA doktora lett, és a két kötetért még ugyanebben az évben Akadémiai Díjjal jutalmazták, s hogy az elmúlt években munkája némi rövidítéssel angolul, oroszul, németül és lengyelül is megjelent.

A Nagy Imre-életrajzban Rainer mindazt elmondta, amit 1956-ról akkor tudott és gondolt. Érdeklődése az új évezred elejétől ezért inkább a Kádár-korszak felé fordult. E témából 2004-re 500 oldalas tanulmánykötetet szerkesztett (*„Hatvanas évek” Magyarországon*). Ezzel az volt a célja, hogy felmérést készítsen egy olyan korszak problémáiról, amellyel kapcsolatban ugyan már korábban is folytak kutatások, ám amelyről tudásunk még rendkívül hiányos és pontatlan volt. A kötet idősebb és akkor nagyrészt még fiatal szerzői – Baráth Magdolna, Germuska Pál, Horváth Sándor, Kovács Melinda, Szabó Csaba, Tischler János, Tóth Eszter Zsófia és Varga Zsuzsanna – nemcsak a korszak fontosabb eseményeit elemezték behatóan, hanem a hétköznapi életről, a korszak tárgyi kultúrájáról, valamint a szellemi és művészeti életről is képet adtak. A tanulmánygyűjteményhez második kötetként egy olyan interjúválogatás társult, amely a „hatvanas évek” személyes emlékezetébe engedett bepillantást.

A fenti munkát 2005-ben az 1985-ös monori tanácskozás jegyzőkönyvének a kiadása követte (*A monori tanácskozás 1985. június 14–16*). Ez tartalmazza az annak idején szamizdatként megjelent előadásokat és korreferátumokat, valamint a vita jegyzőkönyvét, és tartalmazza az állambiztonsági szervek leiratainak egy részét

is. A kötetet Rainer a tanácskozás létrejöttét és hátterét megvilágító bevezető tanulmánnyal látta el, amely az 1980-as években megszerveződő ellenzék belső világába enged bepillantást.

Az 1989–90-es rendszerváltás egyik mai napig megoldatlan kérdése az átalakulás előtti állambiztonsági szervek munkájának, mindenekelőtt a különböző típusú hálózati személyek tevékenységének szakszerű feltárása és nyilvánossá tétele. Ezt előmozdítandó a Horn-kormány 1995-ben a Belügyminisztérium kebelén belül külön Iratfeltáró Bizottságot hozott létre, majd 1997-ben megszervezte az államszocialista időszak titkosszolgálatai által termelt iratok összegyűjtésével és feldolgozásával megbízott Történeti Hivatalt, amely 2003 óta Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára néven működik. Rainer ebben a munkában is részt vett. 1995–96-ban tagja volt az Iratfeltáró Bizottságnak, 2003 és 2009 között pedig az Oktatási és Közművelődési Minisztérium Levéltári Kutatások Kuratóriumának elnöki posztját töltötte be.

A Kádár-korszak iránti érdeklődése mellett feltehetően fenti beosztásai is hozzájárultak ahhoz, hogy az akkori titkosszolgálat működési mechanizmusaival is behatóan megismerkedjék. Erre elsősorban azt a csaknem félezer jelentést használta fel, amelyek 1957 és 1989 között id. Antall Józsefről (1896–1974) és a leendő miniszterelnökről, ifj. Antall Józsefről (1932–1993) készített több tucat hálózati személy (*Jelentések hálójában*). Rainer ehhez a témához is professzionális történész-ként, és nem „ügynökavadászként” nyúlt. Sem a megfigyelték, sem az ügynökök intim szférájában nem kívánt turkálni, s még csak családtörténetet sem írt az ügynöki jelentések tükrében. Ehelyett a magyar titkosszolgálatok működési mechanizmusainak sajátosságaira és az ügynöki munka természetére, valamint az ügynökök által gyártott jelentések felhasználásának módszertani problémáira irányította rá a figyelmet. Megállapítása, mely szerint a késő Kádár-kori állambiztonsági iratok „*úgy ábrázolják Antall Józsefet, ahogyan a hasonló indíttatású és pozíciójú értelmiségieket ebből az intézményből leginkább látni szerették volna*”⁴, valószínűleg más esetekre is vonatkoztatható. Ezért feltehető a kérdés: kiről szólnak ezek az iratok valójában; a megfigyeltokről vagy a megfigyelőkről? Nyilvánvalóan mindkét félről, de ahhoz, hogy bármelyikük valós énjéhez közel kerüljünk, alapos forráskritikára és a mindenkori szituáció körütekintő vizsgálatára van szükség. Ahogy ezt Rainer M. János demonstrálta.

A szerkesztés, forráskiadás és a titkosszolgálati munka esettanulmány jellegű elemzése mellett az évek során Rainer M. János számos elméletibb igényű tanulmányt is írt a Kádár-korszakról. Ezek közül kilencet 2011-ben külön kötetben is közreadott (*Bevezetés a kádárizmusba*). Az első írás még 2000-ben került ki a tolla

⁴ Rainer M. János: *Jelentések hálójában*. Antall József és az állambiztonság emberei, 1957–1989. Budapest, 2008. 258.

alól, az utolsó 2010–11-ben. A tanulmányok többsége fogalomtörténeti, historiográfiai és teoretikus jellegű, amelyek a kádárizmus lényegét feszegetik. Többekhez hasonlóan Rainer is úgy látja, hogy a *„kádári Magyarország intézményeinek rendszere és koordinációs mechanizmusai nem különböztek számottevően sem az 1956 előttől, sem a szomszédos országokéitól. Az egyetlen magyar specifikum a többiekénél mélyebb és radikálisabb gazdasági reform a hatvanas évek közepétől több hullámban, egészen a rendszer összeomlásáig. „Mégis – tette hozzá – a kádárizmus azonban (valamivel) több mint egy közepesen sikeres elmozdulás a klasszikus sztálini rendszertől.”* Másságának fő jellemzőiként a pragmatizmust és a józanabb uralmi stílust, valamint a külföldi utazások és a nyugati tömegkultúrához való szabadabb hozzáférés lehetőségét említi. Mindezek következtében a megtorlások, és különösen az 1959 és 1963 közötti amnesztiák után egy olyan „társadalmi közérzet” keletkezett, amely a kádárizmust a szovjet blokk minden országában uralkodó állapotoknál többre értékelte.⁵ *„(...) a hatvanas évek végétől csaknem húsz éven át – fogalmazott egyik 2010-ben megjelent ismeretterjesztő jellegű munkájában is – a társadalmi közérzet a hazai állapotokat sokkal kedvezőbbnek érezte, mint a hasonló rendszerű országokét.”*⁶

Az 1945 utáni magyar történelem kutatása terén kifejtett kimagasló teljesítményéért Rainer M. János 2010-ben megkapta az ország legmagasabb tudományos elismerését, a Széchenyi-díjat. 2012-ben pedig az MTA levelező tagjává jelölték.

A kutatás és a kutatásszervezés mellett Rainer M. János életében évek óta szerepet, és az évek múlásával egyre fontosabb szerepet játszik a tanítás. Először, 1991 és 1994 között az új politikai elit utánpótlásának biztosítása céljával megszervezett Századvég Politikai Iskolában próbálta ki magát, majd 1997 és 2002 között az ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszékének megbízott előadója volt. 2005-től 2010-ig ugyanilyen minőségben a Színház- és Filmművészeti Egyetemen oktatott. Ezeknél lényegesen nagyobb jelentőségű, hogy 2009-ben az egi Eszterházy Károly Főiskola (2016-tól Egyetem) főállású kutatóprofesszora, 2010-ben pedig egyetemi tanára, s egyben az intézmény akkor alapított Történelemtudományi Doktori Iskolája 20. századi programjának irányítója lett. Az évek folyamán számos leendő tanárt és kutatót ismertetett meg az 1945 után magyar történelem különböző kérdéseivel, több szakdolgozatot mentorált, és négy doktori hallgatóját vezette el a disszertáció megvédéséig. Közülük kettőt – Tóth Eszter Zsófiát (2004) és Lénárt Andrást (2010) – még az ELTE-n, kettőt – Wencz Balázst (2015) és Nóvé Bélát (2016) – már Egerben.

⁵ Rainer M. János: Bevezetés a kádárizmusba. Budapest, 2011. 144–145.

⁶ Rainer M. János: A Kádár-korszak 1956–1989. (Magyarország története, 22. kötet.) Budapest, 2010. 58–59.

Diákjai, akikkel szinte kollegiális kapcsolatokat ápol, és akikre szabadidejéből is gyakran áldoz, becsülik igényességéért és szeretik közvetlenségéért.

2011–2012-ig Rainer M. János pályája töretlenül ívelt felfelé. Ekkor azonban változás következett be. A 2010-es választások eredményeképpen hatalomra került Orbán-kormány 2011. december 27-én jogutód nélkül megszüntette az 1956-os Intézetet működtető közalapítványt, magát az intézetet pedig 2012. január 1-től az Országos Széchényi Könyvtár egyik osztályává degradálta. Egyben pénzforrásai jó részétől is megfosztotta. Az intézkedést hivatalosan takarékosági szempontokkal indokolták. Ennek azonban ellentmond, hogy azóta fél tucat olyan új intézetet hoztak létre, amely a 20. századi magyar történelemmel foglalkozik, és amelyeknek a költségvetése nagyságrendekkel múlja felül az egykori 56-os Intézetét. Nyilvánvaló tehát, hogy ideológiai megfontolásokról volt szó: a szakmailag sikeres, ám eszmeileg liberális beállítottságú intézet szellemiségének visszaszorítása, és a konzervatív-nemzeti beállítottságú, ám szakmailag kevésbé eredményes kutatók előnyösebb helyzetbe hozása, és rájuk támaszkodva a 20. századi magyar történelem új történetpolitikai kánonjának a kialakítása volt.

Rainer M. János meglehetett volna, hogy a 20 fősről 10 főszre olvadt kutatócsoport osztályvezetői posztjától megválva a továbbiakban csak a kutatásnak és tanításnak szenteli életét. Ő azonban kitartott egykori munkatársainak maradéka mellett, és amennyire erőforrásaik engedik, tovább koordinálja és mentorálja munkájukat. Mint eddig, ennek ezután is két csomópontja van: 1956 és a Kádár-korszak. Az utóbbival kapcsolatban Rainer az elmúlt években is több új tanulmányt írt, és – főleg munkatársaira támaszkodva – megszerkesztette és 2014-ben kiadta a *Búvópatakok – mélyfúrások: Magyar jobboldal 1945 után* című tanulmánykötetet. A 60. évfordulóhoz közeledve visszafordult 1956 témájához. 2016 szeptemberében nagyszabású nemzetközi interdiszciplináris konferenciát szervezett Egerben *1956 és a szocializmus: válság és újragondolás* címmel. A háromnapos konferencián, amelyet a kormánymédia természetesen agyonhallgattak, több mint 200 hazai és külföldi történész tartott előadást, és rajtuk kívül még legalább 100-an vettek részt rajta hallgatóként.

A konferencia előkészítésével párhuzamosan Rainer M. János úgy döntött, hogy külön kötetben is összefoglalja azt a tudást, amely az '56-os forradalommal és szabadságharcával kapcsolatban az elmúlt negyedszázadban felgyülemlett. Amikor a kéziratával (*Az 1956-os forradalom. Bevezetés*) elkészült, még nem tudhatta, legfeljebb sejthette, hogy a 2016. őszi hivatalos megemlékezések központi alakjai a fegyveres felkelők, az ún. pesti srácok lesznek, s az egész országban látható nagyméretű plakátokról a forradalom minden reformkommunista szereplője hiányozni fog, beleértve a miniszterelnököt, Nagy Imrét is. Sőt, nemcsak a revizionista kommunisták, hanem az olyan antikommunista, ám liberális demokrata főszereplők is, mint amilyen Bibó István, az utolsó Nagy Imre-kormány államminisztere volt.

A kormány emlékezetpolitikusaitól eltérően és a kutatók többségéhez hasonlóan Rainer úgy véli, s kötetében ezt markánsan meg is írta, hogy a forradalom aktív szereplőinek köre nem szűkíthető le erre az egy csoportra. Mellettük – különösen a forradalom előkészítő szakaszában – fontos szerepet játszottak az írók és a különböző rendű és rangú értelmiségiek, majd az egyetemi városok – elsősorban Szeged és Budapest – diákjai. Ezt követően valóban a fegyveres harcot vállalóké lett a főszerep, akiknek tekintélyes része „*a nagyvárosi társadalom periférikus csoportjából került ki, halmozottan hátrányos családi, munkahelyi, lakóhelyi környezetből, igen kedvezőtlen anyagi, kulturális és mentális körülmények között*”. November második hetétől viszont a munkások, illetve az általuk létrehozott munkástanácsok kerültek előtérbe. S mindeközben forradalmi bizottságok és nemzeti tanácsok százai alakultak szerte az országban, amelyek élére a helyi kisközösségekben tekintéllyel rendelkező – különböző társadalmi hátterű, de többnyire iskolázott – emberek álltak. És persze működött a kormány is, amelyben a kommunista tagok száma ugyan folyamatosan csökkent, de még az utolsóban is akadt belőlük három (Kádár János, Losonczy Géza és Maléter Pál), s amelyet folyamatosan Nagy Imre vezetett. A forradalom történetéből tehát a kommunisták egy részét sem lehet kihagyni. Nagy Imre – hangsúlyozza Rainer – nem lett a forradalom mindenki mást elhomályosító vezetője, mint 100 évvel korábban Kossuth Lajos, 250-nel korábban pedig II. Rákóczi Ferenc. Kétségtelen azonban, hogy szerepe így is „*egyedi és helyettesíthetetlen*”, és nélküle „*a forradalom története elbeszélhetetlen*”. 1956 igazi főszereplője – állítja – „*maga a magyar társadalom volt*”, annak ellenére, hogy az aktív résztvevők száma „*egy igen népes kisebbségre korlátozódott*”.⁷

Magától értetődött, hogy a forradalom jelképé vált fiatal fiú kilétével kapcsolatos vitában is megszólalt. Szakvéleményéért, melyben nyilvánvalóvá tette, hogy az egyik óriásplakáton látható fegyveres gyermek nem Dózsa László, hanem Pruck Pál, az Országos Széchényi Könyvtár vezetése – a késői Kádár-korszak szokásos eljárásához hasonlóan – megróttá, és írásos figyelmeztetésben részesítette. Egy évvel korábban, 2015 októberében pedig – ugyancsak a rendszerváltás előtti időket idézve – egyik rádiónyilatkozatának sugárzását tiltotta le a közszolgálati Kossuth Rádió szerkesztője annak „*raineres–nagy imrés narratívája*” miatt.⁸ Itt tartunk ma, és itt tart a 60 éves Rainer M. János, aki közel egy évtizede kollégám és szobatársam Egerben.

Kedves János! A közelmúlt kutatójaként jól tudod, hogy a 20. századi magyar történelem telis-tele van éles politikai fordulatokkal. Ezeket a fordulatokat ki lehet szolgálni, és akkor átmenetileg anyagilag is megbecsült ideológussá, emlékezet-

⁷ Rainer M. János: Az 1956-os forradalom. Bevezetés. Budapest, 2016. 72., 91. és 99.

⁸ „Rainer M. János Nagy Imrével együtt ciki a közrádiónak?” Hvg.hu, 2015. október 22. (http://hvg.hu/itthon/20151022_Rainer_M_Janos_Ez_a_nagyimresraineres_na – utolsó megnyitás: 2017. június 6.)

politikussá vagy propagandistává válhat a szellem embere. Szembe lehet fordulni velük, és akkor felakaszthatják, bebörtönözhetik és marginalizálhatják. Az első két eshetőség napjainkban szerencsére nem áll fenn; életét és egzisztenciáját senkinek sem fenyegeti veszély. Lehetőségeit azonban korlátozhatják, s veled kétségkívül ezt tették. Elkeseredésre – úgy gondolom – ennek ellenére nincs okod. Ha letennéd a tollat, amire bizonyára nem gondolsz, eddigi életműved akkor is helyet biztosítana számodra a magyar historiográfia élvonalában. Ha pedig a gályapadot laboratóriummá változtatod, mint Németh László javasolta és maga is tette, s a következő évtizedekben újabb munkákkal gazdagítod életműved, a legnagyobb magyar historikusok közé emelkedhetsz. És hosszú távon csak ez számít. Nem a díjak, a kuratóriumi tagságok és a médiaszereplések gyakorisága, hanem a művek. Gondolj Mályusz Elemérre és Kosáry Domokosra, de gondolhatsz Kende Péterre és Litván Györgyre is. Isten éltesse!

A JÓ, A ROSSZ ÉS A SZOCDEM? MAROSÁN GYÖRGY, NAGY IMRE ÉS KÁDÁR JÁNOS PÁLYAFUTÁSÁNAK INGAMOZGÁSAI

Bárány Balázs

*„Kádárt két okból tartottam fontosnak.
Először is azért, mert munkás, másodszor pedig azért, mert ő ugyanúgy adót fizetett a Rákosi-éra következményeiért, mint én. Ez a kettő együtt sugallta nekem, hogy a vezetést nézve ő az egyedüli ember, aki számba jöhet, akinek súlya, tekintélye van.”
(Marosán György egy interjújában Kádár Jánosról 1986-ban. Vámos, 1986. 140.)*

*„Nagy Imre a felkorbácsolt utca embere, aki úgy látszik, csak miniszterelnök akar lenni, s egyben vezér. Egy tekintetben rokon Rákosival és Gerővel: a hatalom megszállottja. Kádárnál ezt nem véltem felfedezni, ő egyszerű pártmunkás, az emberek szemében szimpatikus.”
(Marosán György visszaemlékezése Nagy Imréről és Kádár Jánosról 1989-ben. Marosán, 1989. 77.)*

Kádár János és Nagy Imre az 1945–1956 közötti magyar történelem (Gyarmati György periodizációjával élve: a Rákosi-korszak¹) meghatározó szereplői. Igazi élvonalbeli politikusok, akik nemcsak befolyásolták, de a kritikus pillanatokban formálták is az események menetét. A történeti emlékezet Marosán György alakját leginkább a másodvonalba helyezi, ahol volt ugyan lehetősége az események befolyásolására, de korántsem olyan mértékben, mint az előbbieknek. Két alkalommal sikerült ideig-óráig kilépnie az árnyékból: az egyik az 1948-as pártfúzió végrehajtása, a másik pedig az 1956-os forradalom elleni fellépés sürgetése. Pedig életútjából nem feltétlenül következnének ezek a döntések. Mi motiválhatta ezeket a lépéseket? Miért döntött úgy a szociáldemokrata péklegény, hogy részt vesz a Magyar Dolgozók Pártja létrehozásában, s ezzel Rákosi Mátyás hatalomra segítésében? S miután az általa preferált társadalmi berendezkedés vezetői börtönbe küldték, mégis miért fordult az ellen, aki ennek a megváltoztatásáért küzdött? Röviden: miért pont Kádár János, miért nem Nagy Imre?

Egyfajta „hármastükörbe” helyezve követjük végig Marosán György életútját, mely segíthet eligazodni az egyéni életpályák és magatartásformák között. Útjára indítunk három ingát és követjük mozgásukat a nyugvóponttól a lendületvesztésig, feljegyezzük az együttmozgásokat és az összekoccanásokat. Hipotézisünk az, hogy Marosán pályafutása hasonló ívet járt be, mint Kádáré, így az könnyebben tudott azonosulni ezzel, mint Nagy Imréével.

¹ Gyarmati, 2011.

Elrugaszkodás a nyugvópontról

Mocskos lövészárók, sáros falusi földút, rosszul fűtött árvaház. Az első világháború kezdetén ez volt az osztályrésze Nagy Imrének, Kádár Jánosnak és Marosán Györgynek. A három politikus összehasonlításakor az első szembetűnő különbség: az életkor. Nagy még a 19. századnak (a millennium évének!) a szülötte, s már 18 évesen katona lett. Kádár és Marosán viszont a 20. század gyermekei: előbbi 16, utóbbi 12 évvel volt fiatalabb nála. De ami még fontosabb: a Nagy Háborút mindketten gyermekként élték meg, míg Nagy Imre harcolt is a fronton.

Az 1914-es esztendő Nagy Imrét a kaposvári felsőkereskedelmi iskola tanulójaként érte. A fiút, akit addig „*a tanulás és az udvarlás kötött le egészen*”², többedmagával besorozták katonának. A fiatal géplakatostanonc háromhavi kiképzés után megjárta az olasz frontot, kétszer volt kórházban: először meghűlés, másodszor egy lábsérülés miatt. Egy rövidebb kitérő után (géppuskázó tanfolyamon vett részt Budapesten) az orosz frontra vezényelték, ahol 1916-ban ismét lábsérülést szenvedett, hadifogságba esett, majd a kurszki és a voronyezsi hadikórházban ápolták.³ Édesanyja még időben elbúcsúzott tőle a fővárosban, hisz Nagy csak 1921-ben tért ismét haza Somogyba.

Csermanek (Czermanik) János ezeket az éveket a szintén Somogy megyei Pusztaszemesen, majd Kapolyon töltötte, előbb a Kreizinger, majd a Bálint családnál. Édesanyja, Borbála, anyagi helyzete miatt kénytelen volt nevelőszülőkre bízni az 1912-ben, Fiumében napvilágot látott szerelemgyermeket. Kapoly, a „*sárba ragadt fészek*”⁴ ideális kisgyermekkori helyszíneként tűnik fel Kádár életrajzában, Huszár Tibor azonban ezt inkább utólagos átértelmezésként látja, s a szülők hiányát hangsúlyozza.⁵

Marosán György a Bihar megyei Hosszúpályiban látta meg a napvilágot 1908. május 14-én, egy görögkatolikus kántortanító ötödik gyermekeként. Az I. világháború kitörésekor éppen hatéves volt, azonban ez az év nem csak emiatt volt számára meghatározó: édesapját is ekkor vesztette el, aki feltételezhetően a nehéz anyagi körülményeik miatt az öngyilkosságba menekült.⁶ A kenyérkereső eltűnésével a család nehéz helyzetbe került, ezért folyamatosan költöztek: először Nagyváradra, a Magyar utcába, ahonnan édesanyja Debrecenbe vitte négy gyermekét (köztük őt is), hogy az ottani árvaház gondjaira bízza őket.

² Nagy, 1993. 1383.

³ Rainer, 1996. 32–33.

⁴ Gyurkó, 1983. 26.

⁵ Huszár, 2001. 16.

⁶ Marosán, 1967. 15.

Nagy Imre 1918-ig kénytelen volt a berezovkai hadifogolytábor „vendégszeretetét” élvezni Kelet-Szibériában. Alapműveltsége itt teljesedett ki, megtanult oroszul, és itt vált kommunistává. A forradalom idején vörösgárdista lett, majd belépett a Szibéria Külföldi Munkásainak Kommunista (Szociáldemokrata) Pártjába. 1918 őszén a Cseh Légio fogságába esett, ahonnan a következő évben sokadmagával sikeresen megszökött és a Bajkál-tó környékén tengődött, alkalmi munkákból (fűtés, mosogatás, udvartakarítás) tartva fenn magát. A megszerveződő bolsevik hatalom oldalán a szibériai Irkutszkban lett pártmunkás.⁷

Az őszirozsás forradalom és a Tanácsköztársaság napjaiban Kádár még csak héteves volt. A közéleti eseményekből természetesen semmire nem emlékezett, ám ekkor költöztek édesanyjával Budapestre, ami kultúrsokkal érhetett fel a falun nevelkedett fiú számára. Gyermekekora hamar véget ért, hiszen az iskola mellett dolgozni kényszerült, hogy kisegíthesse édesanyját. A sport és az olvasás (elmondása szerint) ekkor vált szenvedélyévé.⁸

A forradalmak Marosánt az árvaházban érték.⁹ Memoárjának erre az időszakra eső részei roppant színesek, mintha csak azért íródott volna, hogy például szolgálhasson a megjelenésekor uralkodó történetírói koncepciónak, mely szerint az őszirozsás forradalom a Tanácsköztársasággal dialektikus egységet alkot. Az árvaházban lejátszódó események valójában a nagypolitika kicsinyített másaként tűnnek fel: az elnyomott osztályokat a diákok, míg elnyomóikat a nevelők jelképezik. Ennek felismeréséhez a szerző különféle attribútumokkal ruházza fel szereplőit (pl. erőszakos és legitimista igazgató, barátságos és rokkant nevelő stb.). Egy dickensi világ bontakozik ki előttünk a sorokat olvasva, melynek legvidámabb időszaka a „dicsőséges 133 nap” idejére esik, ahol a diáktanács ruhát oszt a rászorulóknak, vasárnap már nem kell templomba menni (helyette lehet kirándulni a Nagyerdőben), a húsvéti ünnepen pedig mindenki tejeskávét és kalácsot kap. Ezzel párhuzamosan (ahogy az lenni szokott) megugrott a diákok tanulási kedve is. Mindez azonban a Tanácsköztársaság bukásával szertefoszlott, a romantikus alakok eltűntek, Marosán pedig 1919-ben visszatért Váradra.

Összegzőképpen tehát elmondhatjuk, hogy hármójuk közül rendezett családi háttérrel egyedül Nagy Imre rendelkezett. Bár édesapját nem ismerte, Kádár édesanyjával szintén pozitív viszonyt ápolt, férfimintával pedig a kapolyi Bálint Sándor szolgálhatott számára. Marosánnak bár voltak emlékei édesapjáról, a szerető családi légkör meglehetősen szűk marokkal lett kimérve. Korán árvaházba került, s ha ehhez hozzávesszük, hogy a vallás kérdése miatt édesanyjával hamar konfliktusba

⁷ Rainer, 1996. 45–55.

⁸ Gyurkó, 1982. 38–45.

⁹ Marosán, 1967. 54–59.

is került¹⁰, amit később a pályaválasztásával még tetézett is¹¹, már láthatjuk, hogy a három vizsgált személy közül talán az ő pszichoszociális fejlődése állt a legingategyesebb alapokon.

A három inga mozgásba lendül

Mielőtt áttekintenénk, hogy Nagy Imre, Kádár János és Marosán György milyen módon kapcsolódott be a nemzetközi munkásmozgalomba, érdemes annak működéséről pár szót ejtenünk. Lássuk, hogyan mutatja be Sipos Péter a magyar szociáldemokrata mozgalom működését!

A 19. század óta a szakszervezeteknek két típusa különböztethető meg: az egyikben egy bizonyos iparág rokon szakmáiból verbuválódott a tagság, míg a másikban a belépők mind azonos szakmában dolgoztak. A tagdíjat heti járulékként fizették be, ami általában egyórányi munkabért jelentett. Az összeg fele a szakszervezet pénztárába, míg 50%-a (féllegálisan) az ún. szabadszervezethez került.

A szabadszervezeti tagság kötelező volt, ezzel együtt a szabadszervezeti tagok az MSZDP tagságát is alkották. A szakszervezetek létszáma tehát a szociáldemokrata párt tagjait gyarapította. A tagok tagkönyvet kaptak, használhatták az egyesületi helyiségeket (pl. könyvtárat), részt vehettek a szakszervezeti rendezvényeken. A belépéssel vállalták, hogy betartják az alapszabályzatot, egyéni érdekeiket a közösség elé nem helyezik, végrehajtják a szakszervezet határozatait, és elfogadják a munkáltatóval kötött egyezményeket. Ezenkívül a szakszervezet a tagjai számára segélyeket folyósított, és munkát is közvetített. Az általában kétevente összehívott közgyűlésen választották meg a szakszervezetek központi vezetőségét, és döntöttek bizonyos indítványokról, segélyekről.

A munkások és a szakszervezet között a legfontosabb összekötő kapocs a bizalmi volt. Gyakorlatilag a munkások képviselőjeként működött, s tekintélyét csupán „diplomáciai” képességeivel tudta kialakítani és fenntartani. Ebből fakad, hogy általában karizmatikus, tapasztalt munkásokat választottak bizalminak. Gyakori volt, hogy a „lentről” érkező követelések és a „fentről” érkező ajánlatok két malomköve közt őrlődve kellett kompromisszumra juttatnia a két felet. Általában 10-30 fő választott egy bizalmi.

¹⁰ „– Nézze, mama, kértem én maguktól a vallásomat? Nem kértem. (...) Én viszont a boldogságot nem az égiektől, de nem is az imádságtól várom. Nekem kell azt kiverednem... Anyám nagy szemekkel nézett rám, és ezt felelte: – Makacs vagy, akár az a román apád volt! Makacs vagy... Azok a büdös vörösök jól elbolondítottak! – Utolsó érvként pedig azt kiáltotta: – Meglásd, megbüntet a Jóisten!” Marosán, 1967. 13.

¹¹ „Munkás nem leszel! Nem lehetsz a család székelye! (...) Tanulsz majd, és úr leszel! (...) A te mesterséged asszonymesterség – mondta anyám. – És nem rendes. Kenyeret, kalácsot minden asszony tud sütni.” Marosán, 1967. 105.

A helyi csoportok, központi szervek és az egyes szakosztályok (pl. Marosán esetében az Élelmezési Munkások Országos Szövetsége kapcsán a Sütők szakosztálya) központi vezető testülete a Szakszervezeti Tanács („Szaktanács”) irányította, melynek legfőbb jelentősége abban állt, hogy itt adtak engedélyt a sztrájkra. Külön havi közlönyt bocsátott ki (*Szakszervezeti Értesítő* címmel). Vezető titkára 1927 és 1944 között Peyer Károly volt.¹²

A kommunista mozgalom az 1921-es rendtörvény értelmében ex lex állapotba került, így csak illegalitásban működhetett tovább. Az Ideiglenes Központi Bizottság Bécsből szervezte a pártmunkát, melynek első vezetői között ott találjuk Kun Bélát, Landler Jenőt és Lukács Györgyöt is. A munka oroszlátnrészt kétségtelenül Landler végezte, akinek útmutatása szerint a Szociáldemokrata Pártban és a szakszervezetekben beépített ágenseken keresztül igyekeztek formálni a politikát.¹³

A rendtörvény értelmében mindenki, aki *„az állam és társadalom törvényes rendjének erőszakos felforgatására vagy megsemmisítésére, különösen valamely társadalmi osztály kizárólagos uralmának erőszakos létesítésére irányuló mozgalmat vagy szervezkedést kezdeményez”,* büntettet követ el.¹⁴ A rendőrségi fellépés állandó volt: amint kielégítő mennyiségű bizonyíték került elő egy-egy veszélyesnek tűnő csoport ellen, igyekeztek azt a lehető leggyorsabban ártalmatlanná tenni. Ehhez segítségükre volt a hathatósan kiépített besúgóhálózat, s olykor a véletlen is (pl. 1926 decemberében Kun Béla és Komor Imre egy bécsi taxiban felejtették a KMP magyarországi fedőszervezetének, a Magyarországi Szocialista Munkáspártnak a tagnévsorát).¹⁵

Nagy Imre tehát a hadifogságban ismerte meg a kommunista eszméket – szinte még gyermekfejjel. 1921-ben tért haza Kaposvárra, és (követve a párt utasításait) belépett a Szociáldemokrata Pártba. Tisztviselői munkába kezdett, élénk érdeklődést mutatott az agrárpolitikai kérdések iránt, és természetesen aktívan részt vett a helyi munkásmozgalom szervezésében. Életét ez irányította a későbbiekben is: a párt Somogy megyei titkára lett és megismerte az elkötelezett baloldali családból származó Égető Máriát, akivel 1925-ben házasságot kötöttek.

Ugyanebben az évben azonban a Szociáldemokrata Párt kizárta soraiból. Ennek oka az volt, hogy Nagy konfliktusba került Peyer Károllyal, aki az MSZDP XXII. kongresszusán időtúllépésre hivatkozta megvonta tőle a szót (a beszédben Nagy éppen a párt politikáját bírálta).¹⁶ Részt vett a kommunista mozgalom fedőpártjának megalapításában, és valószínűleg ekkor került a rendőrség célkeresztjébe is (mindez talán a fent említett bécsi fiaskónak is köszönhető volt), végül két hónapra letar-

¹² Sipos, 1988. 94–95. és Sipos, 1999. 215–230.

¹³ Sipos, 1988. 114–151.

¹⁴ Romsics, 1999. 162–165.

¹⁵ Varga, 1999. 117. és Rainer, 1996. 106.

¹⁶ Rainer, 1996. 86–87.

tóztatásba került. Érdekes tény, hogy az ellenforradalmi rendszer hatóságai nem tettek különbséget a politikai és a köztörvényes bűnözők között.¹⁷ Talán ennek köszönhető, hogy a rendőrség csak születendő gyermekének hírére engedte őt haza a fogságból – házi őrizetbe, s közben feleségét is megfigyelés alatt tartották.¹⁸ Az ilyesfajta esetek megelőzése végett jobbnak látta emigrálni: 1928-ban Bécsbe, két év múlva pedig Moszkvába költözött családjával. Afféle pártértelmiségi vált belőle: a Komintern agrárintézetének kutatója lett, miközben a magyar pártvezetés frakcióharcaitól, belviszályaitól távol tartotta magát.¹⁹

Élete rendeződött, családjának lakást és megélhetést tudott biztosítani. Pályája legközelebb a harmincas évek közepén bicsaklott meg, a sztálini ellenségkeresés hisztérikus légköre közepette. Felesége 1935-ös hazátogatása miatt ugyanis Kun Béla feljelentést tett a pártnál, mely végül kizárta soraiból, ami miatt agrárintézeti munkáját is elveszítette. Alkalmi munkákból, főként agrárügyi tanulmányok írásából tartotta fenn családját, majd 1939-ben visszavették a pártba. Épp időben ahhoz, hogy a moszkvai rádió magyar nyelvű adásait szerkessze a háború alatt.

Kádár Budapesten elvégezte az elemi és a polgári iskolát (elmondása szerint mindezt munka mellett), majd 1927-ben írógépműszerész végzettséget szerzett. A gazdasági világválság évében lett segéd, ekkor csatlakozott az illegális kommunista mozgalomhoz és a Vasas Szakszervezethez is. Nagy hatással volt rá az egy esztendő múlva tartott budapesti munkástüntetés, amely során verekedésbe is keveredett és eszméletét veszítette.²⁰ Élete középpontjában innentől a mozgalom állt, mondhatni ez lett a választott családja.²¹ Belépett a KMP-be és a Kommunista Ifjúsági Internacionáléba (KIMSZ), ahol a Központi Bizottság titkári pozíciójáig vitte. Ekkor tartóztatták le, 1933-ban. A börtönben tanúsított magatartása miatt a KIMSZ-ből kizárták, amit tekinthetünk az első konfliktusnak közte és a mozgalom között. Később éhségstrájk miatt a szegedi Csillagbörtönbe vitték.

Szabadulása után belépett a Szociáldemokrata Pártba, ahol 1940-ben már vezetői tag lett.

¹⁷ Varga, 2015. 113.

¹⁸ Rainer, 1996. 107–110.

¹⁹ Izsák, 2010. 381.

²⁰ „Ünnepi érzés, valami vidám feszültség uralkodik rajtuk és ragad rám is. (...) Ma sem tudom mi történt, csak azon vettem magam észre, hogy a huligánok és a tüntetők között kitört verekedés kellős közepébe kerültem.” Gyurkó, 1983. 61.

²¹ „Egyszer látta még édesanyját, mielőtt az ország felszabadult. Az utcán pillantotta meg, véletlenül. Vaksin botorkált, nagy csomag újságot cipelve. Kádár nem ment oda hozzá. Utasítása volt, hogy senki ismerőssel nem találkozhat.” Gyurkó, 1983. 117.

Az illegális mozgalomba bedolgozva, 1942-ben a pártsejtek újjászervezésén dolgozott, s a következő évtől változtatta meg nevét is Csermanekről Kádárra (ennek hivatalos úton történő módosítására még két évet kellett várnia). A KMP feloszlásának és a Békepárt létrehozásának ötlete is ekkor született meg – bár állítólag Kádár nem ezt a nevet választotta volna.²² Rákosi és Gerő később emiatt a döntés miatt vonták őt felelősségre, likvidátornak bélyegezve őt²³ – ez volt a második lelki seb, amit a mozgalom okozott neki.²⁴

Marosán Nagyváradon a Steiner pékségben ismerkedett meg a szervezett munkásmozgalommal. A 14 éves fiú ekkor szerezte meg segédlevelét, ám édesanyjával – aki már deklasszációként élte meg, hogy az munkásnak állt – viszonya megromlott. Ám amikor a pék fia erőszakos volt vele, munkatársai és a szakszervezet bizalmija keltek védelmére, így a talajtalan kamasz fiú hirtelen stabil háttérre bukkant.

Új családot talált magának a Munkásotthon lakói, az énekkar és első mentora, dr. Rozvány Jenő személyében. Nagyhoz és Kádárhoz képest aránylag későn kezdte el felépíteni általános műveltségét, azonban a lemaradást igyekezett minél gyorsabban behozni: ehhez az időszakhoz kapcsolódnak nagy olvasmányélményei. Elkötelezettségét bizonyítja, hogy 17 évesen már bizalminak jelölték, 1926-ban pedig már rendes vezetőségi tag volt. Ekkor azonban repatriálni volt kénytelen, mert csak így tudta elkerülni a román sorkatonai szolgálatot, a magyar szakszervezeti iskolákban pedig egyéb továbbképzési lehetőségek is megnyílhattak előtte.²⁵ Épp szerencsés időben távozott a „sztrájkok városából”: a következő évben egy nagyobb sztrájk miatt a hatóságok több mozgalmárt (köztük Rozványt, Marosán mentorát is) letartóztattak, a Munkásotthont pedig bezárták.²⁶ 1927-től már az SZDP tagja volt – korábbi „családjával” tehát fenntartotta meglévő kapcsolatát.

Ekkor már egy saját család építésébe is belekezdett. 1938-ban feleségül vette a zsidó származású Gelber Erzsébetet, akinek a családjában végre megtalálta a régóta keresett biztos pontot. Ez jelentősen formálta világnézetét is: a szocialista ideológia mellett filozemita beállítottsága is erősödött.

²² „A Békepárt elnevezés egyébként nem Kádártól származik. Ő Munkás-Paraszt Pártot javasolt, de vezetői társai leszavazták.” Gyurkó, 1983. 121.

²³ „(...) a titkári funkciót akkor Gerő Ernő töltötte be, egyik első teendője volt kivizsgálni, hogy hogyan és miért történt a feloszlás. A vizsgálat azzal végződött, hogy Kádár Jánosnak szigorú (vagy egyszerű) megrovást adtak miatta...” Rákosi, 1997. 112.

²⁴ „Ez a seb – később kiderült, nem ok nélkül – tartósnak bizonyult, annál is inkább, mert a bolsevik Kádár számára a legfontosabbat: feltétlen elkötelezettségét kérdőjelezték meg.” Huszár, 2006. 11.

²⁵ Marosán, 1967. 73–196.

²⁶ Fleisz, 2005. 52–53.

Ez már korábban is jelen volt gondolkodásában, önéletírása első kötetében pedig taglalta is, hogy számára a felekezeti és nemzeti hovatartozás nem számított szempontnak egy ember erkölcsi megítélésékor.²⁷

1939-ben már az Élelmiszeripari Munkások Országos Szövetségének (ÉMOSZ) főtitkára, két év múlva pedig már az SZDP fővárosi vezetőségében ült. Szereplései, beszédei általában mély nyomot hagytak hallgatóságában. A *Népszava* például azt írta róla, hogy „*Szenvedélyes és meggyőző szavakkal teljesen és a valósághoz hűségesen jellemezte*” a sütőmunkások akkori helyzetét.²⁸ Szavait nemcsak idézték, hanem rendszeresen publikált is ekkoriban.

Mivel pékként dolgozott, a katonai szolgálat alól felmentést kapott. A zsidótörvények bevezetése után több alkalommal is tanúja volt, hogy feleségét, annak rokonait, valamint munkásmozgalmi ismerőseit származásuk miatt atrocitások érték. Számára a fasizmus az erőszak uralmát, a sovíniszta nacionalizmust és az antiszemitizmust jelentette, amelynek elszabadulásakor az áldozatok először a zsidók, aztán a szociáldemokraták és a kommunisták közül kerülnek majd ki.²⁹

A rendőrséggel már Romániában is volt kisebb konfliktusa (12 évesen, csavargás miatt), de a mozgalomban való érintettsége miatt 1942-ben a Margit körúti gyűjtőfogházba került. Három hónapot töltött vizsgálati fogságban, ahol a társai között volt például Kovács Imre és Schönherz Zoltán is.³⁰ Szabadulása után a mozgalmi karrier folytatódott: az SZDP Országos Vezetőségén belül vidéki szervezőtitkár, majd az ÉMOSZ elnöke lett.

A német megszálláskor ismét elfogták, de kapcsolatai segítségével elérte, hogy a nagykanizsai internálótáborba kerüljön 1944-ben. Itt többek között Sulyok Dezső (a Független Kisgazdapárt, később a Magyar Szabadság Párt vezéralakja), Valentiny Ágoston (későbbi igazságügy-miniszter), Rónai Sándor (az ötvenes években az Elnöki Tanács, majd az Országgyűlés elnöke), Kiss Károly (későbbi külügyminiszter) és Somogyi Miklós (szakszervezeti vezető) voltak társai a fogságban.

²⁷ Marosán, 1967. 94., 148. és 454. Például: „*Zsidó péknél dolgoztam, aki a város egyik leggazdagabb embere volt – együtt dolgoztam olyan földönfutó zsidó munkással, mint amilyen én is voltam. Előttem a keresztény péklegény, a zsidó péklegény, a román péklegény s a magyar péklegény már korán példázza, hogy kinek hol a helye, és mi az értéke. [...] Szocialista vagyok, és ez azt jelenti, hogy felekezeti szempontból nem teszek különbséget ember és ember között; azt azonban nézem, hogy gazdag-e vagy szegény, becsületes-e, vagy gazember-e az illető. [...] Habozás nélkül és teljes szenvedéllyel harcoltam a faji előítélet és a megkülönböztetés ellen.*”

²⁸ „*Megdöböntő felszólalások a sütőmunkások szerdai tiltakozó nagygyűlésén.*” *Népszava*, 1939. november 16. 2.

²⁹ Interjú ifj. Marosán Györggyel.

³⁰ Marosán, 1967. 538.

Elmondása szerint szabadulása (mely állítólag belügyminisztériumi engedéllyel történt) épp jókor, a németországi kitelepítés előtt következett be.³¹

Összegzésképp azt az evidenciát állapíthatjuk meg, hogy egyik szereplőnk sem szülőhelyén lépett kapcsolatba a munkásmozgalommal. Mindhárman lojálisak voltak a szervezethez, bár konfliktusok (pl. Nagy Imre későbbi különvéleményei a párt agrárpolitikája kapcsán, Kádár és a Békepárt ügye stb.) előfordultak, azonban az önkritika gyakorlásának intézménye ezeken a mélypontokon átlendítette őket. A pártfegyelem lélektani okát Kornai János abban látja, hogy a kommunista pártok tagjai folyamatos üldözésnek voltak kitéve, és csak ez a fajta rigorózus magatartás tudta őket összetartani.³²

Hármuk közül Kádár és Marosán inkább érzelmileg kötődött a mozgalomhoz, amolyan kvázi családként működött ez számukra, míg Nagy inkább intellektuálisan kapcsolódott a kommunista eszméhez. Mindhárman a mozgalom miatt kerültek letartóztatásba, s erre a kellemetlen élményre Nagy Imre emigrációval, míg Kádár és Marosán a fokozott éberséggel végzett további pártmunkával reagált. Emellett mindhárman tagjai voltak a Szociáldemokrata Pártnak – bár Kádár és Nagy mindezt a KMP megbízásából tette.

Valószínűleg 1945-ben, Debrecenben találunk először olyan térbeli és időbeli metszéspontot, amikor a három főszereplőnk először együtt látható. Az origót itt az a személy jelenti, aki a sorsukra a későbbiekben a legnagyobb hatást gyakorolta: Rákosi Mátyás. A munkásmozgalom eme „élő legendáját” Nagy és Kádár már előzőleg is ismerte, Marosánnak (aki természetesen már sokat hallott róla) ekkor volt alkalma a bemutatkozást megejteni.

Rákosival Kádár 1937-ben, a szegedi Csillagbörtönben találkozott először. A fiatalembert lenyűgözte a „*hírességgel*” való találkozás, és annak karizmatikus beszélőképessége, tájékozottsága – azonban a külsejében (állítólag) csalódott.³³ A lelkes kis pártmunkás viszont valószínűleg elnyerte a „*nagy tanítómester bizalmát*”.³⁴

³¹ Marosán György: Nagykanizsától – Debrecenig. Népszava, 1984. október 16. 11. „*A főtörzsőrmester nagyon szívélyes volt. Azzal kezdte: »Főszakács, én akartam magát szabadon engedni, maga ezt elhárította, csak azért mentem bele, mert maga fontos helyen dolgozott, fegyelmet tartott és megszűntek a lopások. Most azonban el kell válnunk. Szokatlanul a Belügyből jött egy sürgős távirat, hogy engedjem magát szabadon, és kíséret nélkül menjen Pestre. Én nem tudom, hogy maga kicsoda.*”

³² Kornai, 2012. 90.

³³ „*(...) odalépett hozzám egy alacsony, tésztaarcú ember, és bemutatkozott, hogy ő Rákosi Mátyás.*” Gyurkó, 1983. 101.

³⁴ Huszár, 2001. 39.

Nagy Imrével valószínűleg már a Szovjetunióban megismerkedett. Lehetséges, hogy Nagy jelen volt, amikor az 1940. november 1-jén 1848-as honvédszászlókért kicserélt kommunista vezető megérkezett a kijevei pályaudvarra. Egy biztos: Rákosi tiszttában volt Nagy képességeivel, s az igencsak megcsappant létszámú emigráció tagjai közül ő javasolta a magyar nyelvű rádióműsor szerkesztésére 1944-ben.³⁵

Marosán Rákosival először Debrecenben beszélt, 1945-ben. Rákosi alapvetően jó benyomásáról számolt be személye kapcsán, aki egy határozott, ám a marxizmusban nem túl képzett fiatalember, s a többi szociáldemokrata vezetőhöz képest szimpatikusabb volt számára.³⁶ Marosán visszaemlékezése szerint Rákosi „*nagyszerű vita- és tárgyalópartner, kulturált és kedvesen atyai*” volt a beszélgetés során, mely leginkább a politikai helyzet megvitatásáról és a baloldali szociáldemokraták iránti bizalomról szólt.³⁷

A szinkronizált együttmozgás ideje

A három életút tehát 1945-ben ért össze, és rövidebb ideig egy irányba haladt. Nagy Imre 1944–45-ben az Ideiglenes Nemzeti Kormány földművelésügyi minisztere volt. A kormány földreformrendeletét az MKP propagandája igyekezett kommunista vívmányként beállítani („*Éljen a földosztó miniszter!*”). 1945 novembere és 1946 márciusa között belügyminiszteri pozíciót töltött be, melyről a pártvezetés bírálatai miatt volt kénytelen lemondani. Itt domborodik ki alkati különbözősége a Rákosi–Gerő–Révai-féle vezetéstől, ami oda vezetett, hogy azok igyekeztek őt egyre „súlytalanabb” pozícióba juttatni: 1947-ben az Országgyűlés elnöke, majd a párt agrárpolitikájának bírálata miatt ugyan a KV és a PB tagja maradt, de a titkárságból már kikerült, végül 1948-ban egyetemi tanár lett a Közgazdaságtudományi Egyetemen.

Nagy Imre elméleti tevékenységét leginkább a szovjet rendszerparadigmán belüli alternatív modell keresésével jellemezhetjük.³⁸ Ez semmiképpen nem harmonizált a rákosista vezetéssel, így 1949-ben már meg is született a verdikt, miszerint:

³⁵ Rainer, 2002. 30.

³⁶ „Megjelent nálam egy napon másodmagával Marosán György. Nagy érdeklődéssel hallgattam, részben, mert ő volt az első a fővárosi szociáldemokraták fiatal nemzedékéből, akivel alkalmam volt találkozni, és mert úgy hallottam, hogy baloldali. S tényleg, nagyon határozottan beszélt a két munkáspárt egységfrontjáról. Ez a határozottság azonban azonnal határozatlanságba csapott át, mihelyt én egy lépéssel továbbmentem, s felvettem a két párt egyesülésének kérdését. Viszont a fasiszta reakció elleni harcról határozottan beszélt, s helyeselte azt az erélyt, mellyel pártunk e téren fellépett. Azt nála sem volt nehéz megállapítanom, hogy a marxizmus nem erős oldala, s hogy ezen a téren, mármint a szocialista elméletben való jártasság terén, ő sem jelentett haladást a régi szociáldemokrata garnitúrával szemben. Ennek dacára, Valentinyvel vagy Takácsal összehasonlítva, pozitíven ütött el tőlük.” Rákosi, 1997. 159.

³⁷ Marosán, 1967. 650.

³⁸ Rainer, 2002. 41.

„(...) Nagy Imre elvtárs (...) olyan nézeteket képvisel, amelyek homlokegyenest ellentétesek a párt falusi politikájával. (...) nézetei összefüggő rendszert képeznek, amelyek kimerítik a jobboldali, opportunista elhajlás fogalmát. (...) a kapitalizmus védelmezőjeként lép fel. (...) aki nem helyesli a mezőgazdaság szocialista átszervezésére irányuló politikáját a pártnak, az általában nem állhat a szocializmus oldalán a szocializmus és a kapitalizmus közötti küzdelemben. (...) Miután Nagy Imre elvtárs (...) jobboldali nézeteit nem revideálta, a Központi Vezetőség Nagy Imre elvtársat visszahívja a Politikai Bizottságból”.³⁹

1945 a Kádár-életútban is jelentős változást jelentett: Budapest rendőrfőkapitányának helyettese lett, ám ugyanekkor Gerő pártfegyelmiben részesítette a Békepárt-ügy miatt. Talán ennek is köszönhető az a görcsös megfélemleni akarás, mely ekkori pályafutását jellemezte. Friss pozíciójában leginkább a politikai rendőrséget felügyelte, ahol felettese Sólyom László tábornok, míg Péter Gábor a beosztottjaként működött. Kádár felelt az Apor-gyilkosság ügyének kivizsgálásáért, s azért, hogy az ott jelentkező szovjet- és kommunistaellenességet minimalizálja (Gerő ez ügyben is tudott rajta fogást találni annak kapcsán, hogy kinek kell jelentéseket tennie). Rajk Lászlóval közösen dolgozták ki a pócspetri ügy forgatókönyvét, belügyminiszterként pedig az „éberségi hisztéria” szításában játszott előljáró szerepet.⁴⁰ Hármójuk közül ő nőült meg a legkésőbb: 1949-ben vette feleségül az ÁVH levél-felbontó részlegén dolgozó Tamáska Máriát.

Marosánt 1945 januárjában már a debreceni Ideiglenes Nemzetgyűlésben találjuk, mint az SZDP megbízottját. Hamarosan az egész ország megismerte a nevét: a Szociáldemokrata Párt legvehemensebb, legnépszerűbb szónokává vált. Tucatszámra kapta a leveleket, melyekben különféle kérésekkel keresték meg magánszemélyek: egyszer egy valamikori nyilas kérte, hogy segítsen neki kijutni a börtönből, máskor pedig egy idős özvegy szerette volna, ha járandóságához a hivatali bürokrácia megkönnyítésével juthatna hozzá („*A világon maga az egyedüli, akinek bajaimat is elpanaszolhatom*” – írja levelében a hölgy). Akadt olyan eset is, amikor valaki egy névazonosság miatt felesége rokonát vélte felfedezni a személyében. 1948-ban egy fogász kéri a támogatását működési engedélye megszerzéséhez, melyet a levél hátoldalán olvasható feljegyzések alapján meg is kapott. Figyelemre méltó azonban a levél szövegezése, ahol az orvos arra hivatkozik, hogy „*A felszabadulás után aktív politikai tevékenységet*” fejtett ki „*baloldali Marxista Leninista eszme [sic!] mellett*”.⁴¹

³⁹ MOL-M-KS 276. f. 53/35. ő. e. 82.

⁴⁰ Gyarmati, 2000.

⁴¹ Marosán György levelezése. PIL, 283. f. 10/381. ő. e. 82.

A jelenség kiváló illusztrációja a K. Horváth Zsolt által felvázolt magatartásformának, aki felhívja a figyelmet arra, hogy a háború utáni világ nem írható le azzal a Hannah Arendt-i nyelvhasználattal, amely szerint a „fordulat éveinek” csak kiszolgálói és áldozatai voltak. Magyarország lakói elég hamar megkötik a maguk személyes kompromisszumait a kiépülő rendszerrel, s erről a levelek szóhasználata is tanúskodik: íróik mind baloldali tevékenységükre, szimpátiájukra, antifasiszta múltjukra stb. hivatkozva próbáltak érvényesülni.⁴² Egyesek mindezt igen leplezetlenül, a karrierizmus és a haszonszerzés céljával tették. Jó példa erre az a vasúti dolgozó, aki segédtisztból ellenőrre szeretett volna válni, s mivel előző pozíciójához is Marosán révén jutott hozzá, újabb levéllel kereste fel, ami minden bizonnyal terhes volt már a politikus számára – és ezt nem átalotta jelezni a levél írója felé. Érkezett is a válasz, miszerint „*Teljesen igazad van, ha úgy gondolod, hogy csak akkor kereslek fel, ha segítségedet kérem. [...] Intézd el azt, hogy ellenőrre nevezzenek ki.*”⁴³

Marosán ekkorra már a két munkáspárt egyesülésének a leghangosabb képviselője volt. Vásárhelyi Miklós 1988-as visszaemlékezése szerint az egyesülést kimondó gyűlés gyakorlatilag egy puccs volt, ennek vezéralakjaként pedig Marosánt jelölte meg, akinek agresszivitása és temperamentuma még négy évtized távlatából is megmaradt emlékeiben.⁴⁴

1947-ben lett Marosán a Szociáldemokrata Párt főtitkárhelyettese, mely pozícióját a fúzió után, a Magyar Dolgozók Pártjában is megtartotta, sőt a Központi Vezetőségbe és a Politikai Bizottságba is bekerült. Ő maga egy későbbi interjúban úgy érvelt a pártegyesítés mellett, hogy az egy internacionalista feladat volt, amit gyakorlatilag egy „világtrend” diktált, s hogy nekik ehhez igazodniuk kellett.⁴⁵

⁴² K. Horváth, 2015. 45.

⁴³ Marosán György levelezése, PIL, 283. f. 10/381. ó. e. 72.

⁴⁴ A „gyűlés az én mai megítélésem szerint lényegében egy puccs volt. Egy puccs, amelyet teljes mértékben a Kommunista Párt vezetősége készített elő és hajtott végre, Marosán György és néhány baloldali szociáldemokrata közreműködésével. A gyűlésnek két szónoka volt: Farkas Mihály és Marosán György. Közülük Farkas Mihály képviselte a toleranciát és a mérséklést, a szélsőséget pedig, a harcosságot, a temperamentumot és – nyugodtan mondhatom – az agresszivitást is, Marosán György, aki teljes átéléssel hirdette annak szükségét, hogy a Szociáldemokrata Pártból el kell távolítani azokat az elemeket, akik az egyesülésnek az ellenségei. És akkor következett egy szörnyű tíz perc vagy negyedóra, amikor egymás után kezdték felsorolni azokat a szociáldemokratákat, akiket kizártak a pártból.” Pallai–Sárközi, 2008. 175.

⁴⁵ „A munkásegységet nem szabad egyetlen ország belső ügyeként kezelni. Internacionalista feladat ma is, sőt világméretben mind aktuálisabbá válik. Ez a záloga nemcsak a haladó, demokratikus mozgalomnak, amely végső soron a szocializmusba kell hogy torkolljék, de a szabadság, a demokratikus és békés élet is ettől függ. A munkásosztály összefogása, egységes fellépése az egyik leghatásosabb fegyver a szocializmusért, a háborús világ ellen, a békéért folytatott harcban.” Víg, 1970. 176–177.

Számára pedig a munkásegység volt az egyetlen út, amellyel a fasizmus elkerülhető volt, így arra kellett törekedni, hogy ez a szövetség minél hamarabb megvalósuljon.⁴⁶

Lassulás, gyorsulás

A Magyar Dolgozók Pártja létrejöttével, a Rákosi–Gerő–Farkas (Gyarmati György szerint azonban inkább Rákosi–Gerő–Péter) trojka hatalmi centrumának megerősödésével, valamint a hidegháborús éberségpolitika elszabadulásával új szakasz vette kezdetét. Ennek fontos fázisa volt a párton belüli ellenség keresése.

Koncepciók perек addig is zajlottak: első hullámuk (Bihari Mihály szakaszolása alapján) 1947 januárjában vette kezdetét a Magyar Közösség tagjainak letartóztatásával. Ezt követően hullottak le a „szalámi” újabb és újabb szeletei: a „*belső reakció erői*”, „*a kisgazdapárt reakciós szárnya*”, „*a külföldi imperialisták*”, „*a klerikális reakció*”, majd a „*gazdasági szabotázs*” elkövetők.⁴⁷

A koncepciók perек második hullámának fő jellemzője, hogy begyűrűztek az MDP berkeibe. Ehhez kiváló hátszelet biztosított az egész szovjet blokkon végigsöprő Tito-ellenesség, nem mellesleg Rákosi félreállíthatta Rajk Lászlót, akiben egyes vélemények szerint vetélytársát sejtette.⁴⁸ Itt vált világossá mindenki számára, hogy a pártvezetésbe tartozás nem nyújthat védelmet a folyamatos ellenséggkeresés alól. Gyarmati György az egész eljárást „*rituális gyilkossági szertartásnak*” nevezi, melynek valódi fővádltottja Tito volt.⁴⁹ Huszár Tibor szerint Kádár Jánost azért áldozta fel Rákosi egy nacionalista összeesküvés vádjával, hogy az ilyesfajta veszély túldimenzionálásával saját nélkülözhetetlenségére hívja fel Sztálin figyelmét.⁵⁰

Ebbe a sorba illeszkedett a Szakasits-per is, melynek vádlottjaként Marosánt is letartóztatták 1950. július 7-én (visszaemlékezése szerint Péter Gábor személyesen jött el érte). A vádirat szerint Marosán a román politikai rendőrség besúgója volt a háború idején, később pedig Böhm Vilmos személyén keresztül az angol titkoszolgálatnak küldött jelentéseket, majd az innen kapott utasítások alapján társaival nekilátott a „*demokratikus államrend megdöntésére irányuló szociáldemokrata szervezkedés vezetésének*”.⁵¹

⁴⁶ Interjú ifj. Marosán Györggyel.

⁴⁷ Bihari, 2005. 115–116.

⁴⁸ Romsics, 2005. 344.

⁴⁹ Gyarmati, 2011. 150–151.

⁵⁰ Nagy Mézes, 2015. 358.

⁵¹ Kádár, 1993. 125.

E koestleri fordulat során 1950. november 24-én először (tévedésből!) kötél általi halálra ítélték, melyet december 11-én a Legfelsőbb Bíróság életfogytiglani szabadságvesztésre módosított.⁵²

A népszerű munkáspolitikus közéletből való eltűnésének a pártvezetés nem adott hangot a sajtóban. A *Népszava* olvasói letartóztatása előtt, 1950. júniusában olvashatták utoljára a nevét, a diósgyőri magyar–lengyel futballmérkőzés kapcsán, ahol nézőként volt jelen⁵³, július elsején pedig a *Szabad Nép* még közölte a könnyűipar előtt álló feladatokról szóló írását.⁵⁴ Csupán lemondásáról adott hírt mindkét lap egy-egy rövid közlés formájában.⁵⁵

Nagy Imre tehát még időben került távol Rákositól és körétől, így a koncepciók perек hatósugara az ő személyére nem terjedhetett ki. Azonban a Sztálin halálát követő újabb váratlan fordulat őt állította az események középpontjába. Az 1953 és 1955 közötti időszak afféle rendszerparadigmán belüli korrekció kísérlete volt, melyet az ő neve fémjelzett. Berija „zsidótlantási” törekvése a keleti blokk pártelitjében Rákosi önkritikájához és defenzívába szorításához vezetett, melyhez Nagy Imrét használta eszközként. Ennek következtében született meg az amnesztia-rendelet, mely során többedmagával Kádár János is szabadlábra került. A változás szelét nemcsak Nagy ízes, érthető rádióbeszédei jelentették, hanem az internálótáborok feloszlata, valamint a Hazafias Népfront újjászervezése is (mellyel akarva-akaratlanul egy antirákosista pólus született). Szívproblémái miatt azonban Nagy Imre lendületet veszített, ami kedvezett Rákosinak, és (Berija híján) sikerült kieszközölnie riválisa moszkvai megbuktatását, majd végül 1955-ben a pártból is sikerült kizáratnia.

Marosán mindebből igen keveset érzékelt a váci, majd a Fő utcai gyűjtőfogházban. Családja ekkor Budapesten, a Türr István utcában a Gelber család vendégszeretettel élvezte, és relatíve biztonságban voltak. A börtönöveket önműveléssel töltötte, ekkor olvasta újra fiatalkorai nagy olvasmányait, és volt ideje (újra)értelmezni a marxizmus klasszikusait is. Elmondása szerint Marx és Engels művei mel-

⁵² „Belépek az ismert szobába. Többen vannak... Középen Jankó tanácselnök feketébe öltözve. Igen sápadt. Mellette feszesen áll két ávos tiszt. Szívem ebben a pillanatban szinte elhallgat. Nyugodtan állok. Szembe nézek Jankóval, aki egy pillantást vet rám. Kezébe vesz egy papírt és olvasni kezd. A Népbíróság Marosán Györgyöt kötél általi halálra ítélte... Rám néz. Pokoli csend. Felemelt hangon folytatja. – A Legfelsőbb Bíróság a kötél által végrehajtandó halálos ítéletet életfogytiglani börtönre változtatta át. Csend. Határozott hangon szól: – Megértette? Rekedt hangon mondom: – Igen. – Kérem, itt írja alá. Aláírom. Az egész talán 5 perc alatt zajlik le, nem nézünk egymásra. Visznek vissza. Megyek a folyosókon végig s most mérhetetlen erővel úgy dobog a szívem, mintha ki akarna ugrani a helyéből. Életfogytiglani börtön... életfogytiglani börtön... é-le-t-fogy-tig-la-ni-bör-tön...” Marosán, 1988. 150.

⁵³ *Népszava*, 1950. június 6. 2.

⁵⁴ *Szabad Nép*, 1950. július 1.

⁵⁵ *Népszava és Szabad Nép*, 1950. augusztus 5.

lett forgatta ekkor Stendhal, Tolsztoj, Balzac, Goethe, Shakespeare, Stefan Zweig és Thomas Mann műveit. Napirendjéről, rabságának körülményeiről részletes tájékoztatást ad visszaemlékezésében.⁵⁶

Ütköző ingák

Ahogy láthattuk, a három politikus eltérő politikai iskolát járt ki. Nagy Imre leginkább a „klasszikus” szovjet, lenini–trockista korszakban csatlakozott a mozgalomhoz; míg Kádár a hazai illegális kommunisták között, Marosán pedig az erdélyi-pesti baloldali szociáldemokraták között szerezte meg elméleti tudását. Azonban nem csupán elméleti felkészültségben volt köztük különbség: Nagy Imre egy lassú, tipródó alkat volt, míg Marosán heves vérmérsékletű, vagányságtól és kivagyiságtól cseppet sem mentes személyiség, míg Kádár az illegális mozgalomban kitanult hatalomtechnika mestere, vérbeli sakkjátékos. Leginkább talán az a természetes puritanizmus lehetett közös bennük, ami a marxizmus dogmatikus értelmezéséből adódhatott. Ezek az alkati különbségek az események későbbi formálódásában jelentős szerephez jutnak, hisz nemcsak a politikai, hanem a személyes szimpátia is döntő volt életre-halálra szóló elhatározások meghozatalában.

Marosán 1956. március 29-i szabadulását június 15-i rehabilitációja követte. A Minisztertanács akkori elnöke, Hegedüs András meghökkenve tapasztalta, hogy Marosán szabadlábra helyezését követően szinte azonnal felkereste a pártvezetést, mintegy „munkára jelentkezett”.⁵⁷ Így egy hónap múlva már kooptálták is az MDP vezetésébe, ahonnan a miniszterelnök-helyettesi pozícióig vitte. A Német Demokratikus Köztársaságban töltött hosszabb időt, hogy a börtönévek során legyengült egészségi állapotát megerősítse. A hatalomban történő pozícióváltások során inkább fogadta el a Gerő-féle vezetést, mint Nagy Imre személyét. Előbbi (még ha torz formában is) továbbra is a munkásegységet képviselte számára, míg utóbbi leginkább Peidl Gyula alakjára emlékeztette őt, akinek hatalmon maradása egy újabb ellenforradalmi rendszer kibontakozásának veszélyével fenyeget.⁵⁸

⁵⁶ Marosán, 1988. 152.

⁵⁷ „Kiderült, hogy rosszul számoltunk, a szociáldemokraták többsége kommunistábnak bizonyult a kommunistáknál és 1956-ban – már a XX. kongresszus után elkezdődhetett munkába helyezésük. Szinte szimbolikus, hogy Marosán a börtönből egyenesen Rákosi irodájába érkezik, ahol ketten beszélgetünk vele. A részletekre már nem emlékszem, csak a beszélgetés alaphangulatára: Marosán kész újból tisztséget viselni.” Hegedüs, 1988. 245.

⁵⁸ „Ha Magyarországon győz az ellenforradalom, (...) annak árát minden körülmények között a munkás fizeti meg. Ez egy 24 éves történet 1919 után. Hát ha Nagy Imre azt hitte, hogy ő nem a Peidl-kormány helyét fogja betölteni, hogy ott a dolgok megállnak nála, az egy politikai ostobaság. Rákosi egyik legnagyobb bűne, hogy a legjobb elvtársakat legyilkoltatta, de a reakció megmaradt Budapesten és Magyarországon!” Vámos, 1986. 131.

A forradalom kitörésekor Marosán egyike volt a fegyveres beavatkozás legelső követelőinek. A forradalmi tömegben ellenforradalmi lázadást⁵⁹, az itt-ott felbukkanó (felesége, családja számára viszont roppant fenyegetően hangzó) antiszemitizmusban a fasizmus újraéledését vélte felfedezni.⁶⁰ A forradalom követeléseivel nem tudott azonosulni, hiszen saját magát tartotta forradalmárnak, és az 1945 után kialakult berendezkedést pedig a valódi forradalomnak. Számára tehát az a „forradalom” volt legitim, épp ezért mint forradalmár úgy érezte, hogy minden jogos (és jogtalan) eszköz bevethető eme legitimáció védelmében. Ráadásul maga az „ellenforradalom” a számára unszimpatikus Nagy Imre személye köré épült, míg az alternatívát jelentő Kádár János személye több biztosítékot is ígért számára (a munkásegység fenntartását, a moszkoviták háttérbe szorítását, az antiszemitizmus felszámolását stb.).

Számára a marxista alapú népi demokrácia volt az egyetlen elfogadható társadalmi berendezkedés, melynek megteremtéséhez elengedhetetlen feltétel a munkásegység, ami az egységes munkáspártban manifesztálódik. Léte a garancia arra, hogy a tömegekre nem lehet hatással a fasizmus, nemléte pedig annak megjelenését vonja maga után (ami a zsidókra, valamint a szociáldemokratákra és a kommunistákra halálos veszedelemet jelent). Éppen ezért minden olyan tömegmozgalom, amely nem a munkásmozgalom irányítása alatt zajlik, veszélyforrás lehet, amellyel fel kell venni a harcot.

Marosánról és a baloldali szociáldemokraták motivációjáról Kovács András találoán írta le, hogy alapélményük a fasizmus terrorja, a „holokausztsérültség” volt, melynek folytán csalódtak a demokratikus intézményekben. Ez az oka annak, hogy elfordultak a szociáldemokrata értékektől és inkább a szélsőbal irányába tolódtak el. Számukra a fasizmus csak a kapitalizmus egyik válfaja volt (Dimitrov szavaival élve annak „legreakciósabb, legsovinisztább és legimperialistább” változata), így az ellen csak a Szovjetunió nyújthat védelmet. Az üldöztetéstől való páni félelem volt tehát az oka annak a szervilis magatartásnak, mely a kommunista szuperhatalommal kapcsolatban jellemezte őket.⁶¹

⁵⁹ Széna tér '56. Rendezte: Lugossy István. XXI. Század Bt. – Fórum Film Alapítvány, 1993. és Marosán, 1984. 101–103.: „*Én tudom, hogy mit jelent egy tömeg, amit kivezényelnek, és egy tömeg amelyik kimegy az utcára.*” – mondja egy vele készült időskori interjújában. „*(...) ismerem az országot és az emberekben szunnyadó, feltörni kész szenvedélyes elkeseredettséget, különösen ha zöld utat kap*” – ezt már A mozgalom című tanulmányában írja. „*Ebben a káoszban senki még csak fel sem veti a tömegek oldaláról, hogy hol van a tűrés, a belenyugvás határa. (...) Ma is él bennem a meggyőződés, hogy ha a gyűlést, a felvonulást betiltják és a tűzparancsot kiadják, biztosan lettek volna áldozatok, de nem annyi, mint amennyit az ellenforradalom produkált.*”

⁶⁰ A jelenséggel kapcsolatban bővebben lásd: Ständeisky, 2004. 14–15.

⁶¹ Kovács, 1997. 185.

Kádár János Marosánhoz hasonló életutat járt be, s valószínűleg ez lehetett a legfontosabb szempont abban, hogy őt el tudta fogadni vezetőként. Az, hogy mindkettejük számára a munkásmozgalom jelentette a kezdeti családot, hogy mindkettőjüket bebörtönözték az ötvenes években, s hogy egyikük sem volt moszkovita, de mindketten úgy vélték, hogy a Szovjetunió segítségével lehetséges megvalósítani az általuk egyedülként helyesnek tartott társadalmi berendezkedést, több mint elegendő érv volt Kádár személye mellett.⁶²

Nagy Imre utolsó éveiben jutott a legtávolabb attól az eszmerendszertől, amely egész élete során a keretet biztosította számára. Képes volt azonosulni a forradalommal, sőt: egyes elképzelései halála után ilyen-olyan formában meg is valósulhattak. Késérő vigasz, hogy a keleti blokk hasonló reformgondolkodói (pl. Dubček) szintén nem voltak képesek kibontakoztatni elképzeléseiket.⁶³

Új lendület – akadozás – lefékezés

A Marosán és Kádár közötti kezdeti harmonikus együttműködést hamarosan a fent felvázolt alkati különbségek árnyékolták be. A személyeskedés végül 1962-ben érte el azt a pontot, ahonnan már nem volt visszaút. Mivel Marosán több ponton nem értett egyet az MSZMP vezetésének irányával, így nyár végén egy (meglehetősen sértett hangú) levelében közölte: lemond addigi tisztségeiről. Ennek okait főként Kádár munkastílusának megváltozásában, kritika iránti sükettségében és a párton belüli klikkesedésben jelölte meg. *„Úgy látszik, belátták, hogy mi csak úgy haladhatunk előre életünk minden vonalán, hogy ha egyedül Kádár elvtárs tud mindent! Belátták, hogy az a helyes, ha már egyedül Kádár elvtárs gondolkodik. Ez a vezetés néha úgy fest, mintha valamennyien iskolás gyerekek volnánk (...) Ilyen vezetési módszerek juttatnak el ahhoz a nézethez, hogy csak egyetlen okos, ügyes, bátor és művelt emberünk van – ez az ember, aki mindenhez, mindenkinél jobban ért (...) a párt politikáját egyetlen személy csinálja – egy olyan elvtárs, aki fokozatosan és szívós következetességgel ráfekszik a kollektívára”*. De más párttársait sem kímélte: Szirmai István, a KB titkára, *„amikor már nyeregben érezte magát, kezdett megváltozni, minél feljebb jutott, annál fölényesebb, annál cinikusabb és másokat lenéző lett”*, Biszku Bélán pedig megfigyelhető *„hogyan változik meg napról napra, hogy válik fölényessé, pökhendivé”*.⁶⁴

Marosán és a mozgalom ezután majd' egy évtized erejéig megváltak egymástól. Bizodalma a kádári vezetésbe furcsamód 1968-ban, a csehszlovákiai beavatkozás

⁶² „Kádárt két okból tartottam fontosnak. Először is azért, mert munkás, másodszor pedig azért, mert ő ugyanúgy adót fizetett a Rákosi-éra következményeiért, mint én. Ez a kettő együtt sugallta nekem, hogy a vezetést nézve ő az egyedüli ember, aki számba jöhet, akinek súlya, tekintélye van.” Vámos, 1986. 140.

⁶³ Rainer, 2002. 150–151.

⁶⁴ Némethné–Sipos, 1994. és Sipos, 2004.

idején tért vissza: párhuzamot vélt felfedezni a magyar 1956 és a dubčeki fordulat között (bár elismerte a közöttük fennálló markáns különbségeket is), ami a munkásegység bomlásához vezetett volna: „(...) *mindaz, ami a cseheknél lejátsszódik, erdőtűzként csaphat át az NDK, a lengyel és más területekre is. S ha teljessé válik ez az erdőtűz, nincs az az atyáúristen, aki bármilyen néphadsereggel képes lenne ezt eloltani. Ha pedig kiderül, hogy Kelet-Európában a szocializmus csak idegen katonai erővel védhető, azt nem az illető országra, hanem a kommunista világ mozgalmára tartom veszélyesnek*”.⁶⁵

Ezután kérte visszavételét a pártba, ami (néhány Kádárral lefolytatott találkozót követően) 1972-ben megtörtént. A pártnak szüksége volt rá az 1975-ös helsinki értekezlet előtt: személye nagy tekintéllyel bírt a nyugati (svéd, osztrák, portugál) kommunista pártok politikusainak szemében, akik Moszkvával szemben már egy ideje fenntartással viseltettek.

Nagy Imre halálát követően szinte azonnal szimbólummá vált. Méray Tibor még 1958-ban megírta *Nagy Imre élete és halála* című könyvét, ami ezt a folyamatot csak felgyorsította. A szimbólummá válást jelezte, hogy még a Kádár-korszak alkonyán, 1985-ben is mekkora felfordulást tudott okozni Nagy Gáspár *Öröknýár: elmúltam 9 éves* című versének megjelenése. 1988-ban, kivégzésének 30. évfordulóján Párizsban emeltek emlékművet neki és társainak. A rákoskeresztúri köztemető 301-es parcellájánál történt megemlékezés-kísérletet itthon rendőri erők oszlatták fel.

Kádár személye a rendszer biztosítékává vált, nemcsak az itthoni pártapparátus, de Moszkva szemében is. Nem meglepő tehát, hogy 60. születésnapján felvetett nyugdíjazási kérelmét elutasították. A vele együtt öregedő rendszer azonban az eladósodással, a gorbacsovi fordulattal és a felolvadó hidegháborúval végül a nyolcvanas évek végén kimúlt. Utolsó beszéde egy Shakespeare-dráma és egy pszichoterápia találkozása volt az MSZMP KB boncasztalán.

Marosán önéletrázásainak befejezésével és azok kiadásával adott hírt magáról. 1968-ban jelent meg az életútját 1945-ig bemutató *Tűzes kemence*, melyet a „fordulat éveiben” játszódó *Az úton végig kell menni követett*. Börtönéveiről és megaláztatásairól írt *Nincs visszaút* című könyvében, ami azonban csak 1988-ban jelenhetett meg. 1989-ben a két záró darabbal jelentkezett: az 1956–57-es évekről szóló *A tanúk még élnek*, valamint az 1957–73 között játszódó *Fel kellett állnom* nagy közérdeklődést (és rengeteg kritikát) váltott ki. A rendszerváltás igen megviselte: a feloszlott állampárt romjain újjáalakuló MSZMP első ülését még ő nyitotta meg, azonban az új párt nem tartott igényt szolgálataira. 1992-ben rövid újságcikk adott hírt haláláról, ám temetésén feltűnően nagy tömeg vett részt.

⁶⁵ Marosán, 1989. 43–44.

Nyugvópont vagy örökmozgás?

Többször is kirajzolódott előttünk, hogy a három politikus karrierje (a rövidebb együttmozgások ellenére) szétfejlődésre hajlamos, ami 1956-ban és 1962-ben meg is történt. Hogyan alakult a rendszerváltás utáni évtizedekben a Nagy Imre, Kádár János és Marosán György emlékezete a magyar köztudatban?

a. A feledni akart szimbólum – Nagy Imre

Nagy Imre alakja a rendszerváltással egy időben emelkedett a nemzeti panteonba – a kommunista politikusok közül máig egyedülálló módon. Az emlékét őrző és ápoló Nagy Imre Alapítványt 1989-ben hívta életre lánya, Erzsébet. Újratemetése a politikai átmenet egyik (ha nem „A”) legismertebb eseménye, hivatalos rehabilitációjának napja pedig egybeesik Kádár János halálával. Orsó utcai háza ma Nagy Imre Házként működik. Több városban neveztek el róla utcát, állítottak neki szobrot (pl. Budapesten a Vértanúk terén, Szegeden a Rákóczi téren). Rainer M. János egy két- és egy egykötetes biográfiát, valamint számos tanulmányt írt Nagy Imréről. 2004-ben Mészáros Márta *A temetetlen halott* címmel készített filmet életéről, melyben Jan Nowicki alakította a mártír miniszterelnököt. A forradalom 2006-os ötvenedik évfordulója az akkori politikai konfliktusok miatt nem tudott a társadalmi diskurzus középpontjába kerülni – így Nagy Imre személye sem. A Medián Közvélemény- és Piackutató Intézet akkori felmérése azonban azt mutatta, hogy az ő alakja a legkevésbé megosztó a magyar társadalomban (a megkérdezettek 52%-a gondolta őt inkább pozitív személyiségnek⁶⁶). A 2016-os hatvanadik jubileumon azonban azt tapasztalhattuk, hogy alakja mintha törlődött volna a hivatalos emlékezetpolitikából, s helyére pedig az „utca embere”, a „pesti srácok”, valamint Mindszenty József személyét emelték volna be.

b. Nostalgia és gyűlölet között – Kádár János

A 20. század kapcsán Kádár János személye az, ami a leginkább megosztja a magyar társadalom egészét. Temetése (Nagy Imre rehabilitálása mellett) szintén a rendszerváltás egyik fontos mementója, melyen tömegek vettek részt.

Moldova György így zárja 2006-ban írott Kádár-életrajzát: *„Nekem megtiszteltetést és örömet jelentett az az időszak, melyet Kádár János emlékének felidézésére fordítottam. Ha tehetném, még éveket szánnék rá, minden nap új változásokat készít”*.⁶⁷ Romsics Ignác Kádár megítélésének megosztó mivoltát abban látja, hogy *„a relatív anyagi jólét, a szociális biztonság és a társadalmi felemelkedés lehetősége az emberek*

⁶⁶ (<http://www.webaudit.hu/object.11f0c4b2-7679-47a5-8d02-0ec553182b9d.ivy> – utolsó megnyitás: 2017. április 30.)

⁶⁷ Moldova, 2006. 221.

többsége számára fontosabb a politikai demokráciánál és a szellemi sokszínűségénél.⁶⁸ M. Kiss Sándor szerint Kádár egy tehetséges ember volt, aki egy összeomlott társadalmat hagyott hátra maga után.⁶⁹ Több filmrendező is jelezte: a 20. századi traumák feldolgozásához szükség lenne egy Kádár-filmre. Utolsó beszédéről pedig sikeres dokumentumfilm és könyv született (Kornis Mihály tollából), ami színdarabot is inspirált.

Az értelmiségi diskurzussal párhuzamosan a szélesebb társadalomban is élénk vita zajlott (zajlik?) Kádár történelmi szerepéről. Ennek heveségét mutatja, hogy először 2000-ben, majd 2007-ben vandalizmus érte a Fiumei sírkertben nyugalomra helyezett földi maradványait. Az első esetben a rongáló (egy idős hölgy) „csak” összefestette a Munkásmozgalmi Panteon épületét, ám hét esztendő múlva ismeretlen tettesek már Kádár csontjait és felesége földi maradványait is ellopták. Az ügy kapcsán a rendszerváltás utáni magyar történelemről írott szubjektív hangú krónikájában Salamon Konrád történész a következő megjegyzést tette: *„Az esetet kevés kivétellel mindenki elítélte, az a kérdés viszont nem vetődött fel, hogy miért van a munkásmozgalom úgynevezett hőseinek panteonja. Nyugodjanak békében, de panteon egy embertelen rendszer képviselőinek nem jár, ahogy pl. a nemzetiszocialistáknak sem”*.⁷⁰

A fentebb említett Medián-felmérés során a válaszadók 52%-a gondolta azt, hogy Kádár János inkább pozitív szerepet játszott történelmünkben, míg az ellenkező álláspontot 20% képviselte. Vásárhelyi Mária elemzése is hasonló eredményre jutott. A Kádár-életút feletti társadalmi konszenzus azonban még nem született meg, s valószínű, hogy ez az ambivalencia még évtizedekig fennmarad.

c. Akinek csak a gyűlölet maradt – Marosán György

Nagy Imréhez és Kádár Jánoshoz képest Marosán György alakjából gyakorlatilag csak a negatív konnotációk maradtak fenn. Bár Papp László halála után (2003) felmerült a neve, mint a politikusé, aki a csepeli munkásgyereket támogatta profi bokszolói pályáján, ennek ellenére inkább („hála” az internetes videómegosztó portáloknak, valamint M. Kiss Sándor és Kahler Frigyes közös könyvének) csak hírhedt mondatai (*„Mától kezdve lövünk!”*, *„Nem a zsemle kicsi, elvtársak, hanem a pofátok nagy!”*) hagytak nyomot a közösségi emlékezetben. Egy rövidebb publicisztika⁷¹, néhány történeti tárgyú tanulmány⁷², valamint ifj. Marosán György írásai⁷³ igyekeztek csupán árnyalni a róla kialakult egyoldalú képet, ám ezek (mondhatjuk)

⁶⁸ Romsics, 2012. 28–33.

⁶⁹ M. Kiss, 2012. 48–55.

⁷⁰ Salamon, 2008. 199–200.

⁷¹ László, 2008.

⁷² A fontosabbak: Némethné–Sipos, 1994.; Nyers, 1994.; Jemnitz, 1994.; Sipos, 2004.

⁷³ Például ebben: ifj. Marosán, 2016.

visszhang nélkül maradtak. Extrém kivételek természetesen akadnak: az Egerben 2014-ben életre hívott radikális baloldali szervezet, a Népi Front, nem sokkal zászlóbontása után megemlékezést tartott Marosán György sírjánál, mintegy példaként tekintve alakjára.⁷⁴

A fentiek alapján elmondható, hogy a bemutatott hármas inga mozgásában változás látszik. Marosán György esetében bizton állítható, hogy a mozgás lelassult, nyugvópont közeli állapotba jutott. Kádár és Nagy Imre esetében ez a nyugvópont alighanem még messze van, s mintha egy irányba tartana: mindkettő esetében a feled(tet)ésre és az emlékez(tet)ésre irányuló ellenerők feszülnek egymásnak. Hogy a két folyamat kibékíthető-e egymással, az már a történészeken múlik.

⁷⁴ (<http://nepifront.hu/index.php/hirek/91-mozgalmi-hirek/291-marosan-gyorgyre-emlekeztunk> – utolsó megnyitás: 2017. április 30.)

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS SZAKIRODALOM

FORRÁSOK ÉS FORRÁSKIADVÁNYOK

- A Magyar Dolgozók Pártja határozatai. MOL-M-KS 276. f. 53/35. ő. e.
Bárány Balázs interjúja ifj. Marosán Györggyel. 2016.
Hegedüs András: A történelem és a hatalom ígézetében. Budapest, 1988.
Marosán György levelezése. PIL, 283. f. 10/381. ő. e.
Marosán György: A mozgalom. Budapest, 1984.
Marosán György: A tanúk még élnek. Budapest, 1989.
Marosán György: Fel kellett állnom. Budapest, 1989.
Marosán György: Nincs visszaút. Emlékeim az 1948–1956-os évekből. Budapest, 1988.
Népszava hivatkozott számai
Pallai Péter – Sárközi Máttyás: Némi demokráciától a népi demokráciáig. A kommunista hatalomátvétel története Magyarországon a BBC-archívum tükrében, (1945–1948) Budapest, 2008.
Rákosi Máttyás: Visszaemlékezések 1940–1956 I. Budapest, 1997.
Romsics Ignác (szerk.): Magyar történeti szöveggyűjtemény I. 1914–1999. Budapest, 2000.
Szabad Nép hivatkozott számai
Széna tér '56. Rendezte: Lugossy István. XXI. Század Bt. – Fórum Film Alapítvány, 1993.
Vámos György (szerk.): Sorshelyzetek. Emlékezések az ötvenes évekre. Budapest, 1986.
Víg Vilmosné (szerk.): Az első évek (1945–1948). A Népszabadság interjúsorozata. Budapest, 1970.

SZAKIRODALOM

- Bihari Mihály: Magyar politika 1944–2004. Budapest, 2005.
Fleisz János: Egy város átalakulása. Nagyvárad a két világháború között 1919–1940. Nagyvárad, 2005.
Gyarmati György: A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956. Budapest, 2011.
Gyarmati György: Rendőrfőnök és belügyminiszter. Rubicon, 2000/7–8.
Gyurkó László: Arcképvázlat történelmi háttérrel. Budapest, 1983.
Huszár Tibor: Kádár János I. 1912–1956. Budapest, 2001.

- Huszár Tibor: Kádár. A hatalom évei 1956–1989. Budapest, 2006.
- Izsák Lajos: Pártok és politikusok. Budapest, 2010.
- Jemnitz János: Kiegészítések Marosán György arcképéhez. Múltunk, 1994/4.
- K. Horváth Zsolt: Az emlékezet betegei. Budapest, 2015.
- Kádár Zsuzsa: Adalék Marosán György koncepció peréhez. Eszmélet, 1993/20.
- Kornai János: A szocialista rendszer. Pozsony, 2012.
- Kovács András: A magyar szociáldemokrácia és az 1956-os forradalom. In: Kőrösi Zsuzsanna – Tóth Pál Péter (szerk.): Pártok 1956. Válogatás 1956-os pártvezetők visszaemlékezéseiből. Budapest, 1997.
- László Ferenc: Marosán György életútja – A mérges pék. Magyar Narancs, 2008/47.
- M. Kiss Sándor: Kádár. Rubicon, 2012/8.
- Marosán György: Nagykanizsától – Debrecenig. Népszava, 1984. október 16.
- Moldova György: Kádár János. I–II. Budapest, 2006.
- Nagy Imre: Viharos emberöltő. Holmi, 1993/1–3.
- Nagy Mézes Rita (szerk.): A magyar történelem vitatott alakjai. Budapest, 2015.
- Némethné Vágyi Karola – Sipos Levente: A Marosán-ügy 1962-ben. Múltunk, 1994/1–2.
- Nyers Rezső: Ki is volt Marosán György valójában? Múltunk, 1994/3.
- Rainer M. János: Nagy Imre I. 1896–1953. Budapest, 1996.
- Rainer M. János: Nagy Imre. Budapest, 2002.
- Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Budapest, 2005.
- Romsics Ignác: A Kádár-korszak helye a 20. századi magyar történelemben. Rubicon, 2012/8.
- Salamon Konrád: A magyar ezredforduló krónikája. Budapest, 2008.
- Sipos Levente: Szakítás. Marosán György és Kádár János. Rubicon, 2004/8–9.
- Sipos Péter: Legális és illegális munkásmozgalom (1919–1944). Budapest, 1988.
- Standeisky Éva: Antiszemitizmus az 1956-os forradalomban. Élet és Irodalom, 2004. február 27.
- Varga Krisztián: Ellenség a baloldalon. Budapest, 2015.
- Varga Lajos (főszerk.): A magyar szociáldemokrácia kézikönyve. Budapest, 1999.

A MACZKY CSALÁD HEVES VÁRMEGYE SZOLGÁLATÁBAN*

Fábián Máté

*„Szép szó az evés és ivás, de még hatalmasabb az, ki adott rá alkalmat?!
Ki más, mint a jó Maczki Emil úr, kit a múlt hónapban az egri járásban
főszolgabírói állásra választottak. (...) Azt hiszem Heves város közönsége
érzelmeit tolmácsolom akkor, midőn Maczki főszolgabíró úrnak új állásához
szívből gratulálunk. Az ég áldása kísérlje!”
(Eger, 1888. február 21. 62–63.)*

*„Erdőtelek község lelkes ovációban részesítette Maczky Gyula községi jegyzőt,
aki működésének 40. évét ünnepli. (...) A jubilánst a hevesi járás jegyzői kara
díszgyűlés keretében készül ünnepelni.”
(Eger, 1914. március 11. 4.)*

*„Mink egriek büszkén tudjuk, hogy ki az a Maczki Valér, és szinte csodálkozunk,
ha idegen vetődik ide és kérdezősködik felőle.”
(Egri Népujság, 1921. december 7. 1.)*

A fenti három idézet három különböző személyre, id. Maczky Emilre, Maczky Gyulára és Maczky Valérra vonatkozik. Mindhárman testvérek voltak, közös családi és kulturális háttérrel rendelkeztek, és mindhárman a köz szolgálatát tekintették életcéljuknak, még akkor is, ha három különböző területen igyekeztek szűkebb vagy tágabb közegük javát szolgálni. Jelen tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy a Maczky család egyes tagjainak közéleti tevékenységét röviden áttekinthessem. Ez a szöveg egy hosszabb kutatómunka részeként született, a témaválasztás azonban nem véletlen. Jelen kötettel az idén hatvanéves Rainer M. János előtt tisztelgünk, egykori és jelenlegi tanítványai. Az ő témavezetésével készül doktori disszertációm, melynek témája Borbély-Maczky Emil életrajza. Ezen téma kapcsán irányult figyelmem először a Maczky család egyes tagjaira, akiknek a többsége valamilyen formában Heves vármegye szolgálatában állt. Személyükkel és karrierjükkel mégis kevesen és csak felületesen foglalkoztak. A 2011-ben kiadott *„Heves megye történeti archontológiája”* is csupán két rövid szócikkben ismerteti id. Maczky Emil és legidősebb fia, György pályafutásának vázlatos állomásait.² Jól érzékelteti az ismer-

* A tanulmány elkészítését az EFOP-3.6.1-16-2016-00001. „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című pályázat támogatta.

² Pap József: Maczky Emil, főszolgabíró és Kozma György, főszolgabíró. Továbbiakban a két szócikk: Pap, 2011/a. és Kozma, 2011/a. 479–480.

retlenséget, hogy a szócikkek szerzőinek nem sikerült a Maczky családot a genealógiai szakirodalomban azonosítani. Ennek okaként Pap József, id. Maczky Emil szócikkének szerkesztője azt feltételezi, hogy „*a familia eredeti neve Macke lehetett*”.³ Ez rávilágít a család kapcsán egy másik problémára is. Nemcsak a származásuk és eredetük ismeretlen, hanem a családi név helyes használata is problémás. A legelterjedtebb formája a Maczky, de gyakran lehet Macki, Maczki, Macky, Maczke és Macke variációkkal is találkozni a korabeli levéltári iratokban és újságcikkekben.⁴ Vagyis a família kutatásakor az első nehézséget az ismeretlenség és feldolgozatlan-ság okozta, továbbá sem a származásukról, sem pedig a családnév helyes használatáról nem lehet biztosat tudni. Így tehát, amikor témavezetőmmel belekezdünk a család egyik reprezentánsának megismerésébe és feldolgozásába, nemcsak a vele kapcsolatos historiográfiai űr okozott komoly nehézségeket⁵, hanem a családi háttér vizsgálata is. Ebben a tanulmányban az eddigi eredményeket igyekszem összefoglalni, amely egy pillanatfelvételnél is tekinthető a Maczky családról gyűjtött ismeretek aktuális állásáról.

Az első

A família legkorábbi, azonosítható tagja Maczke Ignác, akiről feltételezhető, hogy az első olyan tagja a családnak, aki Heves és Külső-Szolnok vármegyében élt.⁶ 1839. január 29-én kötött házasságot Nagy Annával Egerben, anyakönyvi bejegyzésükből tudható, hogy Ignác szülei Peter Maczke és Theresia Venczel voltak, akik fiúkkal együtt Csehországból „Ráczdorf” településről származtak.⁷ A család eredetéről ezidáig további adatokat nem sikerült feltárni, így a helytörténeti szakirodalomban alkalmanként megjelenő lengyel nemesi címre sincs eddig bizonyíték. Ami bizonyos, hogy Maczke Ignác a 19. század közepén már Egerben volt, 1849. május 16-tól szeptember elejéig felcserként működött a városban. Ezt követően volt megyei seborvos (1850. február 1. – 1850. október 31.), az egri járás seborvosa (1850. november 1. – 1860. december 12.), a tarnai járás seborvosa és alorvosa (1862. január 15. – 1867. április 28.), majd kisebb községek körorvosa.⁸ 1880. szeptem-

³ Pap, 2011/a. 479.

⁴ Jelen tanulmány során azon írásmódot alkalmazom, amelyet maguk az érintettek a leggyakrabban használtak.

⁵ A Borbély-Maczky Emillel kapcsolatos historiográfiai űrről részletesebben lásd Fábián, 2016. 59.

⁶ Maczke Ignác esetében nem lehet a születési idejéről és helyéről semmit tudni. Gyászjelentéséből kikövetkeztethető, hogy 1810-ben vagy 1811-ben születhetett, de ettől több információ jelenleg nem áll rendelkezésre. A vármegyei felekezeti anyakönyveket ebből a két évből végignézve nem található meg a születési és/vagy keresztelési anyakönyvi bejegyzése Ignácnak, emiatt feltételezhető, hogy ő az első a családból, aki Heves és Külső-Szolnok vármegyében telepedett le.

⁷ MNL HML – Felekezeti anyakönyvek digitalizált adatbázisa. Házassági anyakönyvi bejegyzés, 1839.

⁸ Nemes, 2011. 93.; Pap, 2011/b. 136., 148.; Pap, 2011/c. 163.

ber 15-én halt meg Zaránkon, utolsó lak- és állomáshelyén.⁹ Nagy Annával kötött házasságából négy gyermek született: Ignác, Rozál¹⁰, Gyula és Emil.

A három fiúgyermek karrierje már könnyebben rekonstruálható. A legidősebb, Ignác 1847. december 31-én született Egerben.¹¹ Azonban nem ezen a néven vált ismertté, hiszen Egerben végzett iskolái után, 1864. szeptember 17-én, a ciszterci rendbe való belépésekor felvette a Valér nevet, és ettől kezdve már csak ezt használta. Ezt követően a zirci hittudományi intézetben és a budapesti egyetem bölcséleti karán tanult, majd 1870. augusztus 2-án pappá szentelték Veszprémben. Egy rövid hercegfalvi és pécsi kitérő után, 1877-ben, frissen megszerzett bölcsletdoktori oklevele birtokában visszatért Egerbe. Ekkor még nem végleg, hiszen az érseki jogakadémia tanári állását 1889-ben egy évre otthagya, és az 1889-1890-es tanévben Pécsen tevékenykedett főgimnáziumi tanárként. 1890-ben aztán hazatért, és többet nem is hagyta el a várost. Tanárként, áldozópapként és honvéd segédlelkészként tevékenykedett, többek között Gárdonyi Géza és Berze Nagy János is mesterének tekintette őt.¹² Aktív szervezője és résztvevője volt az egri társadalomnak a századfordulón, neve ebben az időszakban egybeforrt a város kulturális, zenei és irodalmi életével. Az Egri Kaszinó könyvtárbizottságának, majd 1897–1918 között a választmányának tagja, képviselő a városi képviselőtestületben, továbbá az Egri Dalkörnek is az elnöke volt.¹³ 1921. december 5-én bekövetkezett haláláig szellemileg is aktív maradt, számtalan cikk, tanulmány és könyv kötődik a nevéhez, főleg teológiai, irodalomtörténeti és filozófiai témákban.¹⁴ Nevét Egerben ma is emléktábla és utca őrzi, a ciszterci templom előtti térre pedig egészalakos szobrot készített neki leszármazottja, Kő Pál Munkácsy- és Kossuth-díjas szobrászművész.

Testvére, Gyula 1853. május 23-án született Egerben.¹⁵ Valérral ellentétben ő inkább a közigazgatási pályát választotta, jogi tanulmányokat folytatott és a jegyzői képesítést is megszerezte fiatalon. Hűségességét és lokális közegéért érzett felelősségtudatát mutatja, hogy első állásából ment nyugdíjba. 1874-től kezdve, több

⁹ MNL HML – Felekezeti anyakönyvek digitalizált adatbázisa. Halálozási anyakönyvi bejegyzés, 1880.

¹⁰ 1851. szeptember 6-án született, teljes nevén: Rozál Mária Anna. Mivel később sem a szülőkkel, sem a testvéreivel kapcsolatos iratokban nem jelenik meg negyedik gyermekként, így feltételezhető, hogy csecsemőkorában elhunyt. MNL HML – Felekezeti anyakönyvek digitalizált adatbázisa. Keresztelési anyakönyvi bejegyzés, 1851.

¹¹ MNL HML – Felekezeti anyakönyvek digitalizált adatbázisa. Keresztelési anyakönyvi bejegyzés, 1847.

¹² Rendeleti Közlöny, 5. évf. 46. sz. 6886/eln.

¹³ Szinnyei, 1902. 193–195.

¹⁴ Az Országos Széchényi Könyvtár gyászjelentés-gyűjteménye. Maczky Valér, 1921. (<https://dspace.oszk.hu/handle/123456789/186522> – utolsó megnyitás: 2017. április 23.)

¹⁵ Teljes neve: Gyula György Károly. MNL HML – Felekezeti anyakönyvek digitalizált adatbázisa. Keresztelési anyakönyvi bejegyzés, 1853.

mint negyven évig volt Erdőtelek község jegyzője,¹⁶ emellett – apósa, Svaáb Bertalan halála miatt – rövid ideig Kál község jegyzőhelyettesi tisztét is betöltötte.¹⁷ A korabeli újságcikkekből és tudósításokból úgy tűnik, hogy Kál, Kápolna és Erdőtelek községek ügyeit mindig felkarolta, valamint a vármegye törvényhatósági bizottságának tagjaként a települések problémáit és ügyeit hosszú évtizedeken keresztül intézte. A hivatali feladatokon túl aktív szereplője volt a vidék társadalmi, kulturális és egyházi életének. A hitélet pártfogójaként rendszeresen adakozásokat szervezett: a jelentősebb akcióit a háború során elrekvirált templomi harangok pótlása jelentették, saját pénzen öntetett harangot és toronyórát Kál és Erdőtelek községek számára.¹⁸ A helyi római katolikus gyülekezet szervezőjeként és az egyházközség számára vagyonából többször is adományozó patronálóként, elismerésül 1932. június 8-án egyik szeretett településének, Kálnak a díszpolgári címét vehette át¹⁹, 1933-ban pedig megkapta a pápa és az egyház szolgálatában végzett munka elismeréseként odaítélhető – XIII. Leó pápa által alapított – Pro Ecclesia et Pontifice (Az Egyházért és a Pápáért) pápai érdemrendet.²⁰ Felesége a környéken jelentős községi tisztségeket betöltő Svaáb család egyik lánytagja, Irma volt. Két gyermekük született: Gyula és Géza. A két fiú azonban nem élte meg a felnőttkort, Gyula még gyermekként meghalt, míg Géza – aki egy rövid ideig az egri érseki uradalom intézője volt – 1915. január 31-én a galíciai Vukovice település környékén egy éjszakai támadás során életét veszítette.²¹ Hősi halálát követően, ugyanezen év áprilisában posztumusz megkapta a hadidíszítményes 3. osztályú katonai érdemkeresztet.²² A szülők a két fiú halálát követően még inkább bezárkóztak a szűkebb lokális közegükbe, egyre kevésbé jártak el társaságba és összejövetelekre. Gyula fokozatosan visszaadta összes vármegyei és községi megbízatásait, 1937. november 26-án bekövetkezett haláláig visszavonultan élt Erdőtelken.²³

¹⁶ Magyarország tiszti cím- és névtára (továbbiakban: MTCNT), 1906. 93.; 1906. 93.; 1907. 93.; 1908. 94.; 1909. 99.; 1910. 103.; 1911. 105.; 1912. 107.; 1913. 111.; 1914. 114.; 1915. 115. (<https://adtplus.arcanum.hu/hu/collection/TisztiCimtar/> – utolsó megnyitás: 2017. április 23.); Eger, 1914. március 11. 4.

¹⁷ Eger, 1879. szeptember 18. 297.

¹⁸ Egri Népujság, 1926. szeptember 18. 2., Eger-Gyöngyösi Ujság, 1935. december 5. 3.

¹⁹ Eger, 1932. június 9. 3.

²⁰ Eger, 1933. február 2. 1.

²¹ Egri Ujság, 1915. február 12. 3.; Egri Ujság, 1915. február 18. 3.; Az Országos Széchényi Könyvtár gyászjelentés-gyűjteménye. Maczky Géza, 1915. (<https://dspace.oszk.hu/xmlui/handle/123456789/186555> – utolsó megnyitás: 2017. április 28.)

²² Rendeleti Közlöny, 42. évf. 36. sz. 4632/eln. 1915.04.22.

²³ Az Országos Széchényi Könyvtár gyászjelentés-gyűjteménye. Maczky Gyula, 1937. (<https://dspace.oszk.hu/handle/123456789/186559> – utolsó megnyitás: 2017. április 28.)

A család és emléküik mély nyomot hagyott főként Kál község lakóiban, szépen rendben tartott és ápoltt sírboltot emeltek nekik, ahol alkalmanként – főként október 31-én vagy november 1-én – a település diákjai egy rövid megemlékezést is tartottak.²⁴

Maczke Ignác és Nagy Anna harmadik gyermeke, Emil (született: 1856. január 16., Eger)²⁵, testvéreihez hasonlóan közéleti szereplőnek készült. Gyermekekora két bátyja és az ő sikeres előrehaladásuk gyakorolta a legnagyobb hatást, így a mintát követve előbb államelméleti és jogi tanulmányokat folytatott, majd közigazgatási vizsgát tett Egerben. Huszonhat évesen, 1882. október 30-án, a tarnaai alsó járás segédszolgabírójává nevezték ki,²⁶ majd 1883. december 18-án áthelyezték tisztségének megtartása mellett a hevesi járásba.²⁷ Ez a Maczky család egészét nézve is jelentős fordulópont volt, hiszen innentől datálható a família – ma már széles körben elterjedt – hevesi kötődése. Még hivatalba lépése előtt, 1880. február 10-én feleségül vette a nagy múltú, Hevesen élő, nemesi származású fáji Fáy család egyik női tagját, Rózát.²⁸ A családalapításra így tehát már nem Egerben került sor, hanem – nyilvánvalóan a Fáyak vagyoni helyzetére alapozva – Hevesen vásároltak házat, melyet az évek során fokozatosan kúriává bővítettek. Itt született meg négy gyermekük: György, Ilona, Béla és Emil. Az áttelepülés és a beilleszkedés vélhetően gyorsan sikerült Emilnek. Még segédszolgabíróként megszervezte a település önkéntes tűzoltóságát, parancsnoka, később főparancsnoka volt, továbbá szerepet vállalt társadalmi és kulturális események szervezésében és lebonyolításában, valamint rendszeresen estélyeket adott és bálokon vett részt.²⁹ Amikor 1887. júniusában Hellebronth Béla visszaélési ügye miatt megüresedett a járás főszolgabírói pozíciója, egyhangúlag választották meg Emilt a tisztségre.³⁰ Ezen megbízatása sem tartott sokáig, fél évvel később jelentkezett a központi, egri járás főszolgabírói pozíciójára, amelyre szintén – az ellenzéki pártok komoly lobbitevékenységének köszönhetően – egyhangúlag választotta meg a megyegyűlés.³¹ Egy héttel később az *Eger* című politikai hetilap így számolt be a közgyűlésen történetekről: „*Hát ez a megyei tisztválasztás ez uttal teljes korrektséggel, minden legkisebb surlódások s kellemetlenségek elkerülésével ment végbe úgy, amint az, művelt nemzetek és népeknél, a helyesen felfogott, valódi alkotmányos élethez illik, s abban, hogy a megyei ellenzék*

²⁴ Heves Megyei Hírlap, 1997. október 31. 3.

²⁵ Teljes neve: Emil Károly Alfréd. MNL HML – Felekezeti anyakönyvek digitalizált adatbázisa. Keresztelési anyakönyvi bejegyzés, 1865.

²⁶ Pap, 2011/a. 479.; Pap, 2011/d. 210.

²⁷ MTCNT, 1884. 94.; 1886. 119.; 1887. 119.; Pap, 2011/a. 479.; Pap, 2011/d. 217.

²⁸ MNL HML – Felekezeti anyakönyvek adatbázisa. Házassági anyakönyvi bejegyzés, 1880.

²⁹ Pap, 2011/a. 479.

³⁰ MTCNT, 1888. 131.; Pap, 2011/a. 479.; Pap, 2011/d. 216.; Eger, 1887. június 7. 183.

³¹ Pap, 2011/a. 479.; Pap, 2011/d. 214.

saját pártembereit törekedett a megyei tisztségekbe helyezni, csak a pártéletből természetsszerűleg kifolyó következetességgel járt el.”³² Ez a cikk is rávilágít arra a változásra, amelyet Emil pályaképének vizsgálata során fedezhetünk fel. Immáron nemcsak a közigazgatásban és a közéletben vállalt jelentősebb pozíciókat és funkciókat, ahogyan apja és két testvére tette, hanem egyre aktívabban bekapcsolódott a város és megye politikai életébe is. A megyegyűléseken már nemcsak mint valamely terület képviselője vett részt, hanem egy adott politikai csoportosulás tagjaként. Bár az országos pártéletbe nem kapcsolódott be sem ekkor, sem később, helyi szinten az ellenzéki csoportok egyik vezető alakjának tekinthető. 1892-től Heves, Pély, Vezekény kerület küldöttként a megyegyűlésnek, majd 1893. április 20-tól Eger város képviselőtestületének (Maklár I. negyed) is rendes tagja volt. Ezen pozíciókat és az ekkorra már jelentősnek nevezhető respektusát kihasználva egyre inkább vált a helyi függetlenségi ellenzéki körök meghatározó alakjává.

Érdemes egy rövid kitérő erejéig áttekinteni, hogyan nézett ki a megye és Eger város politikai viszonyrendszere a 19. század utolsó harmadában. Két fontos dolgot kell kiemelni: 1. a vizsgált időszak leginkább a kormánypártok és a függetlenségi ellenzék küzdelméről szólt Heves megyében, az egyéb pártok teljes mértékben hiányoztak a politikai palettáról. Ennek oka vélhetően az, hogy hagyományosan nagyon erős és jelentős a rendi-nemesi, majd később liberális ellenzéki bázis Egerben és a vármegyében, amely polarizálta a választásra jogosultak körét. 2. az erős ellenzékiiségből következett, hogy Heves vármegyében a mindenkori kormánypártok az országos viszonyokhoz képest sokkal kevésbé tudtak táborot alkotni, azt folyamatosan bővíteni és mozgósítani (leszámítva az 1905-ös választást, amikor a Szabadelvű Párt országosan is vereséget szenvedett az egységesített parlamenti ellenzékkel szemben). Pap József számításai szerint 1865 és 1910 között 14 országos választást tartottak, ebben az időszakban, a rendes és pótválasztásokat figyelembe véve 109 képviselői mandátumot töltöttek be Hevesben. Előbbieket vizsgálva arra a következtetésre juthatunk, hogy a 98 helyből 60-at függetlenségi (1867 előtt határozati) jelöltek szereztek meg, míg a kormánypárt (Deák-párt, Szabadelvű Párt és Nemzeti Munkapárt) csupán 25 esetben tudott többséget szerezni. Heves vármegye tehát a vizsgált korszakban nemcsak erős függetlenségi ellenzéki bázissal rendelkezett, hanem alapvetően erősen ellenzéki vármegye volt, legalábbis a megválasztott képviselőket vizsgálva.³³ Ebben a politikai közegben igyekezett érvényesülni a központi járás főszolgabírójaként Maczky Emil, ellenzékiiségének több ízben is hangot adva.

1895. december 13-án azonban a legtöbb közigazgatási és egyéb megbízatása megszűnt, saját kérésére – megromlott egészségügyi állapotára hivatkozva – kérte

³² Eger, 1888. január 31. 1.

³³ Pap, 2014. 322–323.

nyugdíjazását.³⁴ Visszavonult hevesi kúriájába és a szűkebb községi közegbe. Továbbra is parancsnoka maradt az általa 1885-ben megszervezett önkéntes tűzoltóságnak.³⁵ 1897-ben a vármegye IV. (hevesi) kerület tűzrendészeti felügyelője lett, melyet az 1905. áprilisi átszervezést követően is tovább vezetett.³⁶ Heves település képviselőjeként továbbra is tagja maradt a vármegye törvényhatósági bizottságának, valamint a vármegyei központi választmánynak,³⁷ emellett a község főjegyzője³⁸ és a hevesi anyakönyvi kerület anyakönyvvezetője feladatait is ellátta.³⁹

Az országos politikai életbe 1908 tavaszán lépett be, amikor a Samassa János lemondását követően megüresedett kápolnai kerületi mandátumot, mint a Függetlenségi és 48-as Párt jelöltje – ellenjelölt nélkül – elnyerte.⁴⁰ 1910-ben a rendes országgyűlési választáson azonban már nem itt, hanem a nagyfügedi kerületben jelölték Justh-párti⁴¹ programmal, ellenfele a Nemzeti Munkapárt színeiben induló Huszár Károly volt. Az 1652 leadott szavazatból 850 érkezett Maczkyra, így szoros eredménnyel szerezte meg a körzet mandátumát.⁴² Emil az országgyűlés munkájában váltakozó intenzitással vett részt. Első ciklusa idején leginkább pénzügyi és adóügyi kérdésekhez szólt hozzá,⁴³ második ciklusában már sokkal inkább csak mentelmi ügyeiről, mentelmi jogának felfüggesztéseiről, rendreutasításairól és rövidebb-hosszabb büntetéseiről lehet olvasni. Több ízben igyekezett – ellenzéki képviselőtársaival együtt – az ülés rendjét megzavarni, a kormánypárti felszólaló-

³⁴ Pap, 2011/a. 479.

³⁵ Uo.

³⁶ Pap, 2011/d. 197., 217.

³⁷ Eger, 1910. november 23. 1., Eger, 1911. január 11. 3.

³⁸ Pap, 2011/a. 479.; MTCNT, 1906. 93., 1907. 93., 1908. 94.

³⁹ Belügyi Közlöny, V. évf. 13. sz. 313.

⁴⁰ Egeri Ujság, 1908. május 20. 2.

⁴¹ A Függetlenségi és 48-as Justh Párt (rövidebb formában Justh-párt) negyvennyolcas közjogi alapon álló, ellenzéki párt volt. Kialakulásához a Kossuth Ferenc vezette Függetlenségi és 48-as Párt belső konfliktusai és végül szakadása vezetett, amely nyomán 1909. novemberétől a függetlenségek többsége Justh Gyula pártvezér körül szerveződtek újjá. A szakadás és ellenségeskedés nyomán a függetlenségi tábor meggyengült és elaprózódott, az 1910-es választásokon mindkét csoport gyengén szerepelt, így 1912-től folyamatosak voltak az egyeztetések az újjáegyesítésről, amelynek eredményeként 1913. június 14-én a Justh-párt és Kossuth-párt ismét egyesült, és Egyesült Függetlenségi és Negyvennyolcas Párt néven tevékenykedtek tovább. A szakadásról, a Justh-párt programjáról és az újraegyesítésről bővebben lásd: Vida, 2011. 53–54.

⁴² Egeri Ujság, 1910. június 14. 2.

⁴³ Képviselőházi napló, 1906. XXI. kötet. 1908. szeptember 22. – december 1. 379. országos ülés, 1908. november 27. 301–303.; Képviselőházi napló, 1906. XXV. kötet. 1909. márczius 10. – november 13. 438. országos ülés, 1909. márczius 11. 51–52.; Képviselőházi napló, 1910. II. kötet. 1910. szeptember 27. – december 10. 48. országos ülés, 1910. november 30. 328–331.; Képviselőházi napló, 1910. II. kötet. 1910. szeptember 27. – december 10. 50. országos ülés, 1910. december 2. 371.; Képviselőházi napló, 1910. X. kötet. 1911. július 17. – augusztus 30. 229. országos ülés, 1911. augusztus 25. 454–455.

kat túlharsozni, valamint az ülést rendbontás árán felfüggesztetni és elnapoltatni.⁴⁴ Az országgyűlési képviselői mandátumáról 1917. október 16-án lemondott, ekkor ugyanis Wekerle Sándor miniszterelnök rekvirálási kormánybiztossá nevezte ki.⁴⁵

Karrierjének és pályafutásának későbbi állomásairól eddig nem sikerült további információkat gyűjteni. A Tanácsköztársaság idején vélhetően háttérbe vonult/szorult és hazatért a hevesi közegbe, az ellenforradalmi időszakban és később a Horthy-korszakban sem vállalt már semmilyen vármegyei és országos pozíciót, feladatot. 1924. október 17-én, legidősebb fiának hirtelen halála után szűk négy hónappal, Egerben hunyt el. Temetésére október 19-én került sor, az egri Kisasszony temetőben.⁴⁶

A második generáció

A három Maczky testvér közül egyedül Emil ágán folytatódott tovább a családfa. Valér felszentelt ciszterci rendi pap volt, Gyula mindkét gyermeke, mint azt korábban írtam, fiatalon meghalt. Egyedül Maczky Emil és Fáy Róza házasságából születtek olyan utódok, akik a nevet és a családot továbbvihették. Elsőként 1880. november 12-én György született meg, az ő keresztelési anyakönyvi bejegyzése tartalmaz egy megjegyzést, amelyből lehet tudni, hogy bár Maczke a családnév, mégis Maczki/Maczky formában használták a családtagok, és a későbbi gyerekeket már ilyen családi névvel anyakönyvezték.⁴⁷ György 1901. április 3-án egyévi önkéntes rendes sorozás útján a cs. és k. 5. gyalogezredhez került, 1902-ben egyévi önkéntes katonai szolgálatra áthelyezték a miskolci 10. honvéd gyalogezred állományába.⁴⁸ 1904-ben tartalékos hadapród,⁴⁹ 1904–1907 között tartalékos hadapród-tiszthe-lyettes,⁵⁰ 1907–1912 között tartalékos hadnagy volt.⁵¹ 1912-ben tiszti rendfokozatának megtartása nélkül, mint „*rokkant, mindennemű népfölkelési szolgálatra alkal-*

⁴⁴ Képviselőházi napló, 1910. XVI. kötet. 1912. április 1–június 11. 394. országos ülés, 1912. június 10. 508.; Képviselőházi napló, 1910. XVII. kötet. 1912. június 18–december 31. 407. országos ülés, 1912. szeptember 18. 96.; Képviselőházi napló, 1910. XVII. kötet. 1912. június 18–december 31. 408. országos ülés, 1912. október 30. 101.; Képviselőházi napló, 1910. XIX. kötet, 1913. május 5–november 7. 455. országos ülés, 1913. június 11. 68–69.

⁴⁵ Képviselőházi napló, 1910. XXXVII. kötet. 1917. szeptember 12–december 1. 743. országos ülés, 1917. október 16. 68.; Egri Ujság, 1917. október 11. 1.

⁴⁶ Az Országos Széchényi Könyvtár gyászjelentés-gyűjteménye. Maczky Emil, 1924. (<https://dspace.oszk.hu/handle/123456789/186552> – utolsó megnyitás: 2017. április 28.)

⁴⁷ Teljes neve: György Emil Béla. MNL HML – Felekezeti anyakönyvek digitalizált adatbázisa. Keresz- telési anyakönyvi bejegyzés, 1880.

⁴⁸ HIM HL AKVI, 20425. 1.

⁴⁹ Rendeleti Közlöny, 30. évf. 58. sz. 9644/el.

⁵⁰ Rendeleti Közlöny, 31. évf. 60. sz. 10689/el.

⁵¹ Rendeleti Közlöny, 33. évf. 50. sz. 12071/el.

matlan” szerelt le.⁵² Tanulmányait időközben rendesen és megfelelő eredménnyel végezte, Iglón érettségizett, majd az Egri Érseki Jogakadémia hallgatója volt, ahol 1905-ben államtudományi államvizsgát tett.⁵³ Ettől az évtől kezdve már közigazgatási gyakornokként szolgált a pétervásárai járási hivatalban, 1905. március 30-án tiszteletbeli szolgabírói címet kapott,⁵⁴ majd 1907. december 16-tól a pétervásárai járás szolgabírója lett.⁵⁵ Rátermettségének köszönhetően gyorsan haladt a közigazgatási ranglétrán: 1910. szeptember 29-én az egri járás szolgabírójává nevezték ki,⁵⁶ majd hat év szolgálat után, 1916. április 17-én lakóhelyének, a hevesi járásnak lett főszolgabírója.⁵⁷ Ez utóbbi tisztsége átmenetileg megszűnt 1919. március 22-én, amikor a Tanácsköztársaság hatalmi szervezetének és vármegyei igazgatási rendszerének kiépítése megkezdődött Lájér Dezső vezetésével. Ebben az időszakban sem a megyei direktóriumban nem vállalt Maczky György szerepet, sem a júniusban létrehozott hevesi járási munkás-, katona- és földműves tanácsban nem vállalt pozíciót.⁵⁸ Ennek oka, hogy – apjával és nagybátyjával együtt – a régi államszervezet kiszolgálójának tartották, anyja révén pedig nemesi származása miatt vált a kiépülő rendszer ellenségévé. A családot ért komolyabb atrocitásokról eddig nem találtam levéltári és egyéb iratot, így feltételezhetően „csupán” hivatalvesztéssel sújtották őket. Később azonban, amikor a Forradalmi Kormányzótanács lemondása után az ellenforradalmi rendszer konszolidálódni kezdett, Maczky Györgyöt ismét a heves járási főszolgabírói tisztségében találjuk. Ezt a pozíciót a fiatalon, 44 éves korában – 1924. június 28-án, Hevesen⁵⁹ – bekövetkezett haláláig betöltötte. Apjához hasonlóan a vármegye tisztviselői karának megbecsült és elismert tagja volt, hivatalára mint a közjóért végzett alázatos munkára tekintett. Neve leginkább a hevesi járással fonódott össze, Hevesen élt, itt élte mindennapjait, ennek a közigazgatási egységnek volt a főszolgabírója, sőt két ízben megyebizottsági tagja is.⁶⁰ Alexander Ilonával 1908-ban kötött házasságából nem született gyermeke.

Maczky Emil és Fáy Róza házasságából másodikként Ilona nevű gyermekük szü-

⁵² Rendeleti Közlöny, 39. évf. 29. sz. 83932/eln.

⁵³ Kozma, 2011/a. 480.

⁵⁴ MTCNT, 1908. 94.; Kozma, 2011/a. 480.

⁵⁵ MTCNT, 1909. 99.; 1910. 103.; 1911. 105.; Pap, 2011/d. 208.; Kozma, 2011/a. 480.

⁵⁶ MTCNT, 1912. 106; 1913. 110.; 1914. 113.; 1915. 114.; 1916. 127.; Pap, 2011/d. 214.; Kozma, 2011/a. 480.; Eger, 1910. október 1. 4.

⁵⁷ MTCNT, 1917. 138.; 1918. 81.; Belügyi Közlöny, XXVII. évf. 37. sz. 1619.; XXVIII. évf. 16. sz. 533.; XXVIII. évf. 46. sz. 1703.; Pap, 2011/d. 216.; Kozma, 2011/a. 480.; Kozma, 2011/b. 269.

⁵⁸ Kozma, 2011/b. 225–233.

⁵⁹ Az Országos Széchényi Könyvtár gyászjelentés-gyűjteménye. Maczky György, 1924. (<https://dspace.oszk.hu/handle/123456789/186556> – utolsó megnyitás: 2017. április 28.)

⁶⁰ 1913. november 5-ig a Heves, Pély, Tarnaszentmiklós és Hevesvezekény választókerület képviselője, 1913. november 6-tól pedig a Domoszló, Kispápa, Vécsház körzetben választották meg megyebizottsági taggá. Eger, 1913. október 11. 2.; Eger, 1913. november 8. 2.

letett meg, 1882. december 29-én, ám nagyon korán – egyéves kora előtt három héttel – meghalt.⁶¹ 1885. november 18-án született meg a család harmadik gyermeke, Béla.⁶² Elemi és középfokú tanulmányait Kálban és Egerben végezte, majd az apai példát követve a vármegye szolgálatába szegődött. Életéről és tevékenységéről eddig keveset sikerült feltárni, ami bizonyos, hogy 1909. június 1-én vármegyei útbiztosnak választották meg, a proletárdiktatúra idején semmilyen pozíciót és feladatot nem látott el, majd az ellenforradalmi időszakot követően a hevesi járás útbiztosa lett.⁶³ Karrierjének későbbi alakulásáról – a tanulmány készítésig – semmilyen adat és irat nem állt rendelkezésre. Az *Almanach* szerint 1923-ban még biztosan járási útbiztosként szolgált, de utódjának, Szabó Jánosnak az első említése csak egy 1927-es forrásban olvasható.⁶⁴ Vélhetően tehát a húszas évek közepén történt meg a váltás, aminek okairól eddig semmilyen információt nem találtam. 1942. június 21-én, 57 éves korában hunyt el Hevesen.⁶⁵ Feleségével, Ótordai Mikola Annával, 1908. május 27-én kötött házasságából hat gyermek született: Béla, László, Pál, Emil, György és Anna.⁶⁶

Györgynek és Bélának 1887. szeptember 6-án született meg harmadik testvére, ifj. Maczky Emil.⁶⁷ Ahogy a bevezetésben jeleztem, készülő és 2017/2018 fordulóján leadni tervezett doktori disszertációm témája ezen utóbbi személy biográfiája, emiatt jelen tanulmányban csak vázlatosan ismertetem karrierjét. Ifj. Maczky Emil politikai és közéleti pályafutása nem Heves vármegyéhez kapcsolódik, mégis fontos ezen áttekintésben is foglalkozni vele, hiszen a századfordulót követően a Maczky család talán legismertebb tagja lett, nemcsak helyi és vármegyei szinten, hanem országosan is fontos szerepet vállalt. Emellett személye a család magyarországi nemességének kérdésében is megoldást jelent. A Maczke-Maczki névváltozás után a család tagjai előszeretettel használták utóbbi formulát –y végződéssel, ezzel hangsúlyozva a család nemesi származását.⁶⁸ Ahogy az elején már utaltam rá, többen is igyekeztek a famíliát a genealógiai és nemesi összeírásokban azonosítani, de ezek a

⁶¹ Teljes neve: Ilona Róza Anna. MNL HML – Felekezeti anyakönyvek digitalizált adatbázisa. Keresztelési anyakönyvi bejegyzés, 1882.

⁶² Teljes neve: Béla Pál Imre. MNL HML – Felekezeti anyakönyvek digitalizált adatbázisa. Keresztelési anyakönyvi bejegyzés, 1885.

⁶³ MTCNT, 1910. 102.; 1911. 104.; 1912. 106.; 1913. 110.; 1914. 113.; 1915. 114.; 1916. 127.; 1917. 138.; 1918. 81.; Pap, 2011/d. 218., 223.

⁶⁴ Kozma, 2011/b. 272.

⁶⁵ Az Országos Széchényi Könyvtár gyászjelentés-gyűjteménye. Maczky Béla, 1942. (<https://dspace.oszk.hu/handle/123456789/186550> – utolsó megnyitás: 2017. április 28.)

⁶⁶ Budapesti Hírlap, 1908. május 30. 9.

⁶⁷ Teljes neve: Emil Szilárd Zsigmond Barnabás. MNL HML – Felekezeti anyakönyvek digitalizált adatbázisa. Keresztelési anyakönyvi bejegyzés, 1887.

⁶⁸ A nemesi mentalitás és viselkedésmód átvételéről, a beilleszkedés lehetőségéről akár nem nemesként is lásd: Ballabás, 2013. 7–57.

kísérletek nem voltak sikeresek. A család csehországi származású, de a leszármazottak előszeretettel hivatkoztak saját magyarországi nemességükre. Ez azonban eddig nem bizonyított. Az tény, hogy id. Maczky Emil felesége, Róza egy ősi nemesi famíliának a fáji Fáy családnak a leszármazottja volt, anyai ágon pedig a lévai Borbélyokhoz is rokoni kapcsolatok fűzték. Azt lehet tehát ezek alapján mondani, hogy a Maczky familia kizárólag női ágon, Fáy Róza révén kapcsolódott a magyarországi nemességhez, emiatt azonban a család tagjai nem váltak nemessé. A változást ebben a kérdésben ifj. Maczky Emil jelentette, hiszen a Gerő József által összegyűjtött, 1867–1937 között igazolt nemesek sorában az alábbi bejegyzés olvasható: „[Borbély (lévai) Rozália] Nemessége, előneve, címere Maczky Emil honv. főhadnagyrá, *1887. IX. 6. Heves, (Emil-Fáy Róza) ruháztatik, kinek neve ezután: Lévai Borbély-Maczky Emil.”⁶⁹ Vagyis anyai nagyanyja a Belügyminisztérium által 171446/1913. szám alatt igazolt nemességét halála előtt átruházta legfiatalabb unokájára.⁷⁰ Arra, hogy miért éppen Róza gyermekére (Rózának volt még két testvére, Béla és Borbála, nekik is születtek gyermekeik), és miért éppen a legfiatalabbra, Emilre ruházta át, eddig semmilyen utalást nem találtam a levéltári és egyéb forrásokban. A nemesség átruházása azonban biztosan megtörtént, hiszen Emil keresztelési anyakönyvébe is átvezetésre került a változás: „E született családi nevének Borbély-Maczkyra átváltoztatását a magy. kir. belügyministerium 146641/1915. VI. a. szám alatt kelt rendeletével megengedte; mi az egri főszentszékeknek 1916. évi január hó 24-én 329. sz. alatt kelt határozata alapján itt feljegyeztetik. Heves, 1916. január 27., Szentgyörgyi József, lelkész. Tanu: Maczky Emil”⁷¹ Vagyis 1915-től kezdve a Maczky család ezen ága bizonyíthatóan magyarországi nemesi famíliává vált.

Borbély-Maczky Emil szakítva a családi hagyományokkal nem a közigazgatási/államigazgatási pályára készült. Iskoláit Egerben, Szolnokon és Kápolnán végezte, majd 15 évesen felvételt nyert a nagyváradi hadapródiskolába. Ennek elvégzése után előbb Kassára került az 5. honvéd huszárezredhez, majd 1910. november 1-vel áthelyezték a marosvásárhelyi 9. honvéd huszárezredhez.⁷² 1906-ban hadapród-tiszthelyettesé⁷³, 1907-ben hadnaggyá⁷⁴, 1913-ban főhadnaggyá⁷⁵, 1916-ban századossá⁷⁶, 1932-ben pedig szolgálaton kívüli őrnaggyá léptették elő.⁷⁷ Kitrűnő

⁶⁹ Gerő, 1938. 75.

⁷⁰ Az Országos Széchényi Könyvtár gyászjelentés-gyűjteménye. Borbély Róza, 1913. (<https://dspace.oszk.hu/handle/123456789/224336> – utolsó megnyitás: 2017. április 28.)

⁷¹ MNL HML – Felekezeti anyakönyvek digitalizált adatbázisa. Keresztelési anyakönyvi bejegyzés, 1887.

⁷² Rendeleti Közlöny, 37. évf. 36. sz. 107277/2. sz.

⁷³ Rendeleti Közlöny, 33. évf. 28. sz. 7851/eln.

⁷⁴ Rendeleti Közlöny, 34. évf. 39. sz. 10550/eln.

⁷⁵ Rendeleti Közlöny, 40. évf. 23. sz. 7412/eln. 2. sz.

⁷⁶ Rendeleti Közlöny, 43. évf. 102. sz. 15615/eln.

⁷⁷ Budapesti Hírlap, 1932. március 8. 6.

katoná volt, már az első világháború előtti békeidőben is többször felhívta magára a figyelmet különböző ügyességi feladatok révén. 1908 nyarán Gyulafehérvárról – Kolozsváron, Nagyváradon és Debrecenen át – Kassára lovagolt egyedül, amely utat rekordidő, három nap és 14 óra alatt tette meg.⁷⁸ A másik ügyességi próbája, amely az országos napilapokban is feltűnést keltett, amikor 1908. július 5-én katonai tisztviselői előtt, tizennégy óra és hét perc alatt ötvenezer kardvágást – huszonötezer mulinét – vágott.⁷⁹ Mind a tanárai, mind a későbbi tisztjei elégedettek voltak vele, fényes jövő előtt álló katonának tartották. Tiszti személyi adatlapján az alábbi jellemzés olvasható: „*Vig kedélyű, megállapodott jellemmel, jó felfogással és szellemi képességgel, elég jó lovas, ujoncz oktatásban még némi gyakorlatra szorul, szakaszt úgy önállóan, mint század kötelékben elég jól vezet, jó lövő, a lövészetet jól oktatja. Szorgalmas megfelelő eredménnyel. Elöljárók irányában engedelmes és kötelességszerűen nyílt, – egyenranguakkal szemben barátságos és előzékeny, alárendeltek irányában követelő és erélyes, de jóakaró, fegyelmet és szolgálati rendet fenntartani tud. Igen illedelmes, előzékeny – keresi a tiszti társaságot. A tisztikar nyilatkozata szerint, az előléptetési szabály 1. mellékletében foglalt feltételeknek megfelelt. Közép termetű, szikár, erős, egészséges, minden fáradság elviselésére békében és háborúban alkalmas*”.⁸⁰ A Nagy Háborúban főleg a keleti fronton – az oroszokkal szemben – teljesített szolgálatot, később a román csapatok betörését követően Erdélybe vezényelték, majd a világháború utolsó hónapjaiban leginkább a medgyesi laktanyában az újoncok kiképzésével foglalkozott. 1919. február 2-án, saját kérelmére, nyugálományba helyezték, és hazatért Hevesre.⁸¹ Borbély-Maczky Emil apja, nagybátyja és testvérei révén közigazgatási és vármegyei tisztviselői mintákat látott maga előtt, mégis életének egy jelentős részében katonáemberként szolgált a hazát. Legjelentősebb haditette az 1914. augusztus 15-én végrehajtott lovasroham volt, amely során a túlerőben lévő orosz csapatok tüzérségi és géppuskás osztagait két rábizott századával meglepetésszerűen körbezárta – jelentős mennyiségű hadifoglyot és hadizsákmányt szerezve –, az ellenséges lovasságot pedig megfutamította.⁸² Később emiatt vitézi címet is kapott. Gyors előrelépésében és sorozatos kitüntetéseiben jelentős szerepet játszott az 1914–1918 közötti történelmi pillanat, amely során olyan tapasztalatokat szerzett, amelyeket később – immáron nem katonaként – is hasznosítani tudott. Legjelentősebb kitüntetései: 1914: dicső elismerés a cs. és k. főparancsnokság által⁸³; 1915: legfelsőbb dicső elismerés újból⁸⁴; 1917: 3.

⁷⁸ Budapesti Hírlap, 1908. július 28. 10.; Pesti Hírlap, 1908. július 28. 11.

⁷⁹ Budapesti Hírlap, 1908. július 10. 12.

⁸⁰ HIM HL AKVI 35905. 6.

⁸¹ Rendeleti Közlöny, 46. évf. 6. sz. 2022/31.

⁸² HIM HL VII. 243. 28855.

⁸³ Rendeleti Közlöny, 41. évf. 65. sz. 17458/el.

⁸⁴ Rendeleti Közlöny, 42. évf. 58. sz. 7653/el.

osztályú Vaskorona-rend, hadidíszítménnyel és a kardokkal⁸⁵, hadidíszítményes 3. osztályú katonai érdemkereszt⁸⁶, legfelsőbb dicsérő elismerés a kardokkal együtt⁸⁷, 1918: 3. osztályú Vaskorona-rend, hadidíszítménnyel és a kardokkal másodszor.⁸⁸

1919. februári nyugdíjazását követően rövid ideig otthon tartózkodott, majd Bóta településen vásárolt kisebb földbirtokot és kúriát. A Tanácsköztársaság idején semmilyen politikai és katonai szerepet nem vállalt. 1919 őszén azonban egyre élénkebben kezdett érdeklődni a megszilárduló politikai viszonyok és hatalmi rendszer iránt. Az év végén úgy döntött, hogy lakóhelyének választókerületében, az ózdi körzetben nemzetgyűlési képviselőjelöltként megméretteti magát. Döntésében jelentős motivációt jelentett a családi hagyományok mellett az a tény is, hogy kialakuló politikai rendszerben egyre nagyobb számmal jelentek meg korábbi bajtársai, illetve a háború során magas rangú tisztekké előléptetett katonák is. Ennek ellenére mindenképpen fel kell hívni a figyelmet arra a radikális fordulatra, ami 1918–1919 között Borbély-Maczky Emil életében történt. Egy, a közigazgatási pályán elismert és vármegyei szinten rendkívül megbecsült család tagjaként inkább a számára kevésbé ismert katonai karriert választotta. Rátermettsége, tehetsége és kitartása révén egyre feljebb lépett a ranglétrán, és fényes jövő előtt állhatott. Mégis úgy döntött, hogy otthagyja a katonaságot, és a számára teljesen ismeretlen – és korábban teljesen érdektelen – országos politikai pályát választotta. Jelen tanulmányban ennek a döntésnek a hátterét a lehetőségek szűkössége miatt nem részletezem, de későbbi disszertációmban hangsúlyosan szerepelné fog.

Az 1920. január 25–26-án megtartott nemzetgyűlési választáson a többségében munkások lakta körzetben kiscsapat programmal sikerült a szavazatok 67%-ával képviselői mandátumot szereznie. Másodszor 1924-ben mérte meg magát képviselőválasztáson, a Szentpáli István halálával megüresedett miskolci I. választókerületben indult a fajvédő párt színeiben, de ekkor nem sikerült mandátumot szereznie. 1926-ban azonban ugyanebben a körzetben a rendes országgyűlési választáson a fajvédő párt listavezetőjeként ismét bekerült a parlamentbe. A két ciklusban eltöltött hatéves képviselői tevékenységéről, valamint a választások részletes elemzéséről 2016-ban jelent meg egy áttekintés.⁸⁹ Ettől kezdve fontosabb szerepet töltött be Borbély-Maczky életében a főispánság. Két részletben – 1922–1923, 1930–1944 – összesen tizenöt évig állt az ország egyik legnagyobb vármegyéjének, Borsod, Gömör és Kishont k. e. e. vármegyéjének élén. Ez idő alatt több olyan szociális intézkedést hozott, amelyeknek a mai napig érezhető a hatása. A Me-

⁸⁵ Rendeleti Közlöny, 44. évf. 141. sz. 22849/eln.

⁸⁶ Rendeleti Közlöny, 44. évf. 20. sz. 1889/eln.

⁸⁷ Rendeleti Közlöny, 44. évf. 111. sz. 16636/eln.

⁸⁸ Rendeleti Közlöny, 45. évf. 132. sz. 22624/eln.

⁸⁹ Fábíán, 2016. 59–75.

zökövesd-Tibolddaróc-Cserépváralja környéki barlanglakók ügyét a harmincas években felkarolta, gyűjtések és folyamatos lobbitevékenység révén sikerült elérni, hogy Mikszáthfalva néven új települést hozzanak létre, részben adományokból, részben az ONCSA-program révén. Az új településre a harmincas évek második felétől fokozatosan költöztették be a mélyszegénység miatt barlanglakásokban élő nincsteleneket. Emellett számos egyéb akció, adománygyűjtés, szociális és jóléti program kötődik a nevéhez. A főispánság mellett számtalan országos és helyi társadalmi-politikai csoportnak, szervezetnek a tagja és vezetője volt. 1927-ben az Ébredő Magyarok Egyesületének alelnöke és országos társelnöke, 1928–1931 között a Magyar Országos Véderő Egyesület országos ügyvezető elnöke, 1928–1932 között a Társadalmi Egyesületek Szövetségének társelnöke, 1935–1944 között a Magyar Szövetség Ereklyés Országzászló Nagybizottságának országos társelnöke, továbbá a frontharcos szövetség megalapítója is volt.⁹⁰ Ezen tevékenységei során olyan jelentős kapcsolatrendszert alakított ki, amelyek idővel segítették saját személyes sorsát és a közjó érdekében végzett tevékenységét is. Barátjának tartotta többek között Gömbös Gyulát, Keresztes-Fischer Ferencet is, de legmélyebb tisztelettel támogatta magát a kormányzót, Horthy Miklóst is. Utóbbi úgy tűnik, hogy nagyra tartotta és elismerte a főispán munkásságát, hiszen idővel egyre jelentősebb pozíciókat bízott rá: a harmincas évek elején felmerült a neve mint a Gömbös-kormány lehetséges belügyminisztere, később a budapesti rendőrfőkapitányi poszt fő várományosa volt, 1939-ben országmozgósítási kormánybiztossá, 1944-ben Miskolc tvj. város főispánjává, és magyar királyi tanácsossá nevezte ki Horthy.⁹¹ A második világháború idején többször kezdeményezett gyűjtőakciókat a frontkatonák és családjaik részére, a lengyel menekültek számára pedig az illetőségi körzetében igyekezett megfelelő körülményeket teremteni. A miskolci és borsodi zsidóságot ért atrocitások és deportálások kapcsán eddig nem sikerült Borbély-Maczký szerepét tisztázni. Annyi bizonyos, hogy főispánsága alatt kezdődött meg a városi zsidók gettósítása, majd elhurcolása, azonban a tanulmány születésének pillanatáig ettől részletesebb és pontosabb információk – alapvetően a források hiánya miatt – nem állt a rendelkezésemre. Bár a német megszállás után megerősítették pozíciójában, de az 1944. október 15–16-i fordulat után már mindkét fél részéről igény mutatkozott a váltásra, így Borbély-Maczký visszavonult a közéletről, és bótai birtokára költözött vissza.⁹² A felelősségre vonást azonban nem kerülhette el, hiszen az 1945. februári és márciusi háborús bűnösököt tartalmazó lajstromon szerepelt a neve, mint „Há-

⁹⁰ Budapest Hírlap, 1927. január 18. 7.; Budapesti Hírlap, 1928. június 19. 12.; MTCNT, 1928. 366.; MTCNT, 1929. 433.; MNL BAZML IV. 901. a. 68/1934.; Budapesti Hírlap, 1929. május 14. 11.

⁹¹ Belügyi Közlöny, XLIV. évf. 41. sz. 1071.; MNL BAZML IV. 1903. a. 36. kötet 56–78.; Belügyi Közlöny, XLIX. évf. 10. sz. 274.

⁹² Belügyi Közlöny, XLIX. évf. 46. sz. 1631.; 47. sz. 1655.

*borús bűnös az összes háborús bűnökön felül azért is, mert részt vett a Szálasi-féle hazafoglalásban /81/1945. ME. rendelet 11. § 1-5. pont; 13. §. 1. és 5. pont és 20 §./*⁹³ A szovjet megszállást követően rögtön letartóztatták, Miskolcra szállították és egy titkos helyen – valószínűleg a rendőrség épületében – fogva tartották. 1945. március 24-én máig tisztázatlan körülmények között megszöktették fogságából, és csak március 27-én reggel találták meg holttestét a Népkertben. Halálának körülményei napjainkig nem ismertek és nem bizonyítottak. A legerjedtebb magyarázat szerint „*sortűzzel végzett a volt főispánnal a szökését elősegítő reakciós bünszövetkezet, hogy kihallgatása során ne tudjon ellenük terhelő vallomást tenni*”⁹⁴ Ezen álláspontot a kommunista fordulatot követő politikai és történetírói kurzusváltás is magáévá tudta tenni, és a tudatos elfeledtetés technikáját alkalmazva fokozatosan szorította háttérbe Borbély-Maczky Emilt. Az ötvenes-hatvanas évekre mind a történelem szakma (a helytörténeszekkel együtt), mind pedig a társadalom elfelejtette, emlékezetéről éppen emiatt nem lehet beszélni. A felejtéshez hozzájárult az előbbieken túl az is, hogy nem voltak leszármazottai sem. Első házassága 1911-ben, feleségének tragikus hirtelenséggel bekövetkezett halála miatt alig egy év után véget ért, második feleségétől – hisnyói Hisnyay-Heinzelmann Eleonórától – pedig nem született gyermeke. Vagyis a Maczky család nemesi ága 1945-ben kihalt.

Az utódok

A három testvér közül egyedül Bélának születtek gyermekei, öt fiú (Béla, László, Pál, Emil, György) és egy lány (Anna). Közülük a legismertebb ifj. Maczky Béla, aki később nemzetőr parancsnok lett. 1909. április 5-én született Hevesen.⁹⁵ Fiatalkoráról viszonylag kevés, forrásokkal alátámasztható adat áll rendelkezésre. Ami bizonyos, hogy gondolatvilágára és világnézetére keresztapja, vitéz Borbély-Maczky Emil gyakorolta a legnagyobb hatást. Neki köszönhető, hogy már fiatal korától kezdve erős vonzalom alakult ki benne a katonai hivatás, katonás életmód és életstílus iránt. Erre annak az 1947-ben megindult nyomozásnak az anyagából következtethetünk, melyet a Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztályának Heves Megyei Kirendeltsége rendelt el Maczky Béla ellen, népellenes büntett gyanúja miatt.⁹⁶ A vizsgálat valószínűleg eredménytelenül zárulhatott, mert vádemelésre és elmarasztaló ítéletre sem került sor. A nyomozás során azonban számos tanúvallomás került lejegyzésre, amelyek alapján nagyvonalakban rekonstruálni lehet ifj. Maczky Béla két világháború közötti tevékenységét. Ezek alapján a falu, a közösség egy

⁹³ ÁBTL 4.1. A-924. 25–29.

⁹⁴ Szabad Magyarország, 1945. március 29. 2.

⁹⁵ Teljes neve: Béla György László. MNL HML XV. 31/b. 252. Heves község állami anyakönyvi másodpéldányai.

⁹⁶ ÁBTL 3.1.9. V-28248.

Horthy Miklóshoz feltétel nélkül hű embernek ismerte Bélát, aki állandóan katonai egyenruhában és lovon közlekedett a faluban, valamint katonás életmód szerint élte mindennapjait. 1938-ban a Rongyos Gárdának lett tagja, 1939 márciusában pedig részt vett Kárpátalja megszállásában, amiért később megkapta a Nemzetvédelmi Keresztet. A második világháború idején Hevesen és a járás területén tartózkodott, levanteoktatóként és gyalogsági kiképzések vezetőjeként tevékenykedett. 1945 elején szovjet katonák Hevesről magukkal hurcolták keletre, hazatérésének körülményei nem tisztázottak. Az említett perben Maczky maga úgy nyilatkozott, hogy március elején szabadon engedték, ő Debrecenbe ment, ahol jelentkezett a Magyar Néphadseregbe és július elejéig szolgálatot teljesített. Ezután egészségügyi okokra hivatkozva leszerelt, és öccséhez, Pálhoz ment Kenézlőre, ahol a plébánián lakott. A tanúk szerint azonban Maczky az oroszoktól megszökött, a hadseregbe azért állt be, hogy elvegyüljön és mentse magát, mivel ez nem sikerült, ezért ismeretlen helyen bujkált évekig. Felesége, Pataky Terézia egy 1994-es interjúbán azt mondta, hogy az oroszok becsapták a férjét, hiszen azt mondták neki, hogy azért viszik el, hogy segítsen nekik az ország keleti részében a közrendet helyreállítani, de évekig nem engedték vissza. Konkrét irat és forrás hiányában csak azt tudjuk biztosan, hogy orosz fogságba került, ahonnan 1947-ben visszatért Hevesre családjához, későbbi feleségéhez Pataky Teréziához, és a még jóval házasságuk előtt, 1941-ben született fiukhoz Pataky Lajoshoz.⁹⁷

Maczky Béla neve legközelebb a hevesi 1956-os forradalmi események kapcsán kerül elő. A község vonatkozásában 1956. október 28-ig jelentős eseményről nem lehet beszámolni. A járási kiegészítő parancsnokság parancsnoka – Szabó Károly őrnagy – ugyan már október 24-én riadókészültségbe helyezte az állományt, és megerősítette a fontosabb objektumok védelmét, ezt azonban pusztán elővigyázatosságból tette, hiszen ekkor még semmilyen rendkívüli esemény nem történt. A fordulat 27-én következett be, amikor a járási tanács és a pártbizottság kibocsátott egy körlevelet, amely a munkástanácsok megválasztására szólított fel. Ekkor már többen gyülekeztek a kultúrházban, beszélgettek az országban zajló eseményekről,

⁹⁷ Három olyan forrást találtam a tanulmány készítéséig, amelyek erre az időszakra vonatkoztak: 1. egy körrendelet, amelynek értelmében Maczky Bélát – többekkel együtt – a fogatolt vonatcsapatnál alhadnaggyá léptették elő 1945. április 1-jével. Ld. Honvédségi Közlöny, 72. évf. 6. sz. 23473/eln. II. sz. 1945.; 2. egy Maczky Béla által, 1945. szeptember 11-én keltezett és Illinyi László, hevesi járási főszolgabírónak címzett kérvény, amelyben formálisan is lemondott a községi állásáról és kérte, hogy fizetésének elmaradását, valamint végkielégítését öccse, Maczky Pál részére küldjék el, mivel ő gyógyulás végett egy fővárosi honvédkórházba került áthelyezésre. Ld. MNL HML IV. 404. a. 80/1947.; 3. szintén Maczky Béla által, 1948 januárjában írt kérvény a Hevesi Nemzeti Bizottságnak, amelyben kérvényezi politikai megbízhatóságának igazolása céljából egy tárgyalás összehívását. Ld. MNL HML XVII. 30. 1. 43/1948. Ezen dokumentumok alapján nem lehet pontosan megállapítani, hogy mi történt vele 1945 és 1947 között.

majd a körlevél kézhezvétele után megvitatták a munkástanács választásának procedúráját és a legfontosabb teendőket. Másnapra összeállították a jelöltek listáját, és délután 2 órára kitűzték a választás időpontját. Kora délután mintegy 200 fő gyűlt össze, akiknek Guba Dezső – a kultúrház egyik dolgozója, a választandó testület elnökjelöltje – mondott beszédet. Guba leginkább a semlegességről, sztrájkjogról és szabadságjogokról beszélt. Ezt követően egyesével közfelkiáltással választották meg a munkástanács tagjait.

A választás után a munkástanács rögtön intézkedett a nemzetőrség felállításáról, melynek vezetőjévé ifj. Maczky Bélát kérték fel. Ő vállalta a tisztséget, helyetteseket választott és a rendőrségre menve lefegyverezte az ott lévő rendőröket és ÁVH-tiszteket. Este már feszültebb volt a hangulat, több csoport is az utcákon volt. Némelyek csendesen tüntettek, de voltak, akik kiszabadították a börtönből a fogvatartottakat, mások a régi vezetőket keresték fel, hogy felelősségre vonhassák az őket ért sérelmek miatt. Az izzó hangulatban, amint az tanúvallomásokban és az állambiztonsági szervek jelentéseiben olvasható, Guba és Maczky leginkább arra törekedett, hogy a régi vezetőket, ÁVH-tiszteket és rendőröket kimentsék a dühös tömeg kezei közül. Maczky parancsot adott letartóztatásukra, és a tömeg követelése ellenére börtönbe vitette őket, azt hangsúlyozva, hogy csak az igazságszolgáltatás szerveinek van joguk ítélni felettük. Így jó néhány embert sikerült a tömeg kezei közül kiszabadítani. A következő napokban leginkább a közrend fenntartására és a közellátás biztosítására törekedtek a forradalmi szervek vezetői. Rendkívüli esemény nem történt, az élet a megszokott medertől alig eltérően folyt tovább. Többre nem is nagyon jutott idő, hiszen a novemberi, második szovjet beavatkozás után Hevesen is hamar elmozdították a forradalom embereit.⁹⁸

Az események és ifj. Maczky Béla szerepvállalásának részletesebb megismerését teszi lehetővé az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában őrzött vizsgálati dosszié. A dossziét „Guba Dezső és társai” ügyében nyitották, amely gyakorlatilag a hevesi „ellenforradalmi események” vizsgálati, nyomozati, vádemelési és ítélethirdetési iratait tartalmazza.⁹⁹ A szakirodalom által korábban eddig még fel nem dolgozott anyagból megtudható, hogy 1957. április 20-án – tehát fél évvel az események után – a BM Heves megyei RFK Politikai Osztálya készített egy összefoglaló jelentést, melyben azt írták, hogy Maczky Béla és társai ügyében korábban nyomozást folytatott le a Hevesi Járási Kapitanyság. Az összegyűjtött iratok azonban nem kerültek feldolgozásra, mert akkor úgy tűnt, hogy a vizsgált személyek nem követtek el ellenforradalmi cselekményt. Fél évvel később azonban a Hevesi Járási Pártbizottság nyomására úgy döntött a fenti szerv, hogy mégis elő kell venni a

⁹⁸ Az 1956-os forradalom és szabadságharc hevesi eseményeit bővebben lásd: Cseh, 2003. 267–298.; Cseh, 2006.; Kozári, 1998. 123–138.; Kozári, 2007. 337–355.

⁹⁹ ÁBTL 3.1.9. V-144829.

nyomozati aktákat, és fel kell dolgozni az abban foglaltakat. Valószínűleg a sértettség okán úgy gondolták, hogy tanúvallomások és megfigyelések révén bizonyítható lesz, hogy több személy már az „ellenforradalom” előtt is zártkörű találkozókat szervezett. Vagyis immáron nemcsak az ellenforradalom eseményeiben való részvétellel lehetett vádolni a gyanúsítottakat, hanem sokkal súlyosabb váddal, a demokratikus államrend megdöntésére irányuló mozgalom szervezésével. Ez mint bűn is sokkal nagyobb mértékű volt, és a büntetés felső korlátja akár halálbüntetésig is kitolódhatott.¹⁰⁰ Ha a rendőrség látókörébe került szereplőket vizsgáljuk, akkor azt lehet megállapítani, hogy olyan embereket gyanúsítottak meg – már a vizsgálat előtt – ellenforradalmi szervezkedéssel és részvétellel, akik a világháborút követően földjüket, munkájukat, egzisztenciájukat veszítették, és előéletük miatt a rendszer ellenségének tekintették őket.¹⁰¹

A nyomozás a helyi pártvezetés kérésére tehát 1957. április 20-án újraindult, egy nappal később pedig Maczky Béla két társával együtt előzetes letartóztatásba került.¹⁰² Mackyval szemben a következő konkrét vádakat fogalmazták meg: 1. már szeptemberben agitációt fejtett ki a rendszerrel szemben, és akkor is azt hangsúlyozta, hogy rövidesen változás lesz; 2. mire Pesten kitört a forradalom, nekik már minden meg volt szervezve; 3. az ellenforradalom idején a nemzetőrség parancsnoka lett, október 27-én társaival elfoglalta a rendőrkapitányság épületét, parancsnoksága idején több meghurcolás történt, és kommunistákat bántalmaztak, Maczky pedig utasítást adott a kommunista funkcionáriusok és ÁVH-beosztottak letartóztatására; 4. fegyverszerzésre adott utasítást; 5. az ellenforradalom leverése után is folytatta az agitációt, valamint egy TT-pisztolyt, melyet Guba Dezsőtől kapott, nem szolgáltatott be.

Vallomásakor és a tanúkihallgatások során a hatóságok a nemzetőrségi parancsnokságot és az ezen tisztségében folytatott tevékenységet tekintették a legfontosabb vádnak. A nemzetőrség tevékenységét azonban még az államvédelmi szervek is ellentmondásosan ítélték meg. A tanúvallomások és jelentések egyértelműen bizonyítják, hogy a legtöbb pártfunkcionárius annak köszönhette életét és „csak” könnyebb sérüléseit, hogy a Maczky vezette nemzetőrség gyorsan letartóztatta, és börtönbe szállította őket. Nemes István kommunista párttag, a községi tanács tagja, például vallomásában megemlítette, hogy egy fiatalokból álló csapat 28-án éj-

¹⁰⁰ ÁBTL 3.1.9. V-144829. 11–15.

¹⁰¹ Nem is igazán a nevek érdekeseek, hanem a jelentésben kiemelt jellemzésük: „Maczky Béla – földbirtokos származású volt hortista hadnagy, Csete György – földbirtokos származású, felesége bárónő, csendőr főhadnagy, Kiss János – paraszti származású, volt horthista csendőralhadnagy, Szeredi Miklós – tanító, Szatmári János – volt horthysta rendőr, Básthly Miklós – földbirtokos származású, volt horthysta tiszt, jelenleg családjával nyugaton van, Barta Sándor – kulák származású tanító, jelenleg nyugaton van, Stefán István – pincér, nyugaton van, Guba Dezső – gimnáziumi tanár”. ÁBTL 3.1.9. V-144829. 11–15.

¹⁰² ÁBTL 3.1.9. V-144829. 58.

szaka betört hozzá, bántalmazta, majd ezt követően a tömeg magával vitte. Ezután eszméletét veszítette, és csak akkor tért magához, amikor az új parancsnok egyik társával a börtönbe vitte őt, ott orvost hívtak hozzá és nagyon ügyeltek arra, hogy senki ne bántassa a rabokat. Vagyis az bizonyítható volt, hogy Maczky a nemzetőrség parancsnoka lett, átvette a rendőrség épületének használatát, a régi vezetők és ÁVH-tisztek letartóztatását kezdeményezte, az utóbbiak többsége azonban a valóságában kijelentette, hogy ezzel Maczky az életüket mentette meg. Azt azonban többen hozzátették, hogy véleményük szerint ezt nem jó szándékból tette, hanem félelemből, nehogy később az ő lelkén száradjon sok ember bántalmazása.¹⁰³

A pert a Miskolci Megyei Bíróságon folytatták le, és 1957. július 24-én kihírdették az elsőfokú ítéletet. Maczky Béla a hevesi ellenforradalmárok perében ötödrendű vádlott volt, büntetése 11 év börtön 10 év egyes állampolgári jogoktól való eltiltás és vagyonelkobzás (1000 forint értékig) volt. A fellebbezések után a Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bíróságának népbíróági tanácsa Vida Ferenc bíró vezetésével 1958. április 8-án módosította az elsőfokú ítéletet. Maczky Béla esetében súlyosabb büntetés került kiszabásra: 13 év börtön 10 év egyes állampolgári jogoktól eltiltás és teljes vagyonelkobzás.¹⁰⁴

Maczky 1963-ban az amnesztiával szabadult, élete végéig fizikai munkásként igyekezett családjá számára megélhetést biztosítani.¹⁰⁵ 1979-ben, 70 éves korában halt meg.¹⁰⁶ Halála után bő egy évtizeddel, 1991. október 23-án Göncz Árpád köztársasági elnöktől posztumusz 1956-os emlékérmét vehetett át a család, ifj. Maczky Bélának a forradalom és szabadságharc során nyújtott helytállásáért.

Maczky Béla testvéreiről jóval kevesebb információ áll rendelkezésre. László¹⁰⁷ fiatalon csatlakozott a csendőrséghez, előbb Szolnokon, majd Désen szolgált gazdasági főhadnagyként, a kerületi osztályparancsnokság gazdasági hivatalának főnökeként.¹⁰⁸ Ezután, vélhetően a szovjet csapatok bevonulását követően, családjával együtt Németországba emigrált. Egy 1960. július 15-én készült jelentés szerint a Stuttgart melletti Bad Cannstattban telepedett le, ahol aktív kapcsolatot tartott

¹⁰³ ÁBTL 3.1.9. V-144829. 177–183.

¹⁰⁴ Miskolci Megyei Bíróság NB. 858/1957/16. számú ítélete és a Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bíróságának Nbf. II. 5236/1957/38. számú fellebbezési ítélete. ÁBTL 3.1.9. V-144829. 297–306.

¹⁰⁵ ÁBTL 3.1.5. O-15258./2. 53.

¹⁰⁶ Népújság, 1979. július 22. 11.

¹⁰⁷ Teljes neve: László Emil Kálmán. Született: 1910. október 3., Heves. MNL HML XV. 31/b. 252. Heves község állami anyakönyvi másodpéldányai.

¹⁰⁸ Honvédségi Közlöny, 53. évf. 26. sz. 99530/el. 20. 1941.; 53. évf. 49. sz. 101480/el. 20. 1941.; 55. évf. 9. sz. 112384/el. 20. 1943.

a környéken élő emigránsokkal.¹⁰⁹ Maczky Béla fiatalabbik öccse, Emil¹¹⁰ katonai pályára lépett, 1940. május 1-én tüzérségi főhadnaggyá, majd 1942. április 1-én tüzérségi századossá nevezték ki.¹¹¹ Időközben, 1940. november 18-án, okirati dicsérő elismerést kapott *„Kelet-Magyarország és Erdély egy részének a Magyar Szent Koronához történt visszacsatolása alkalmával, az átlagos kötelességteljesítésen túlterjedő teljesítményével szerzett érdemei elismerésül”*.¹¹² Életének további szakaszára vonatkozólag eddig nem sikerült forrásokat találni, anyjának 1958-as gyászjelentésén már nem szerepelt a neve, akkorra valószínűleg már meghalt.¹¹³

A negyedik fiúgyerek, Maczky Pál, 1912. február 28-án született Hevesen, hamar a papi hivatás mellett döntött.¹¹⁴ Első szentmiséjét 1935. február 19-én mutatta be Hevesen.¹¹⁵ Ezt követően Fegyvernekre nevezték ki káplánnak¹¹⁶, majd később szolgált Kenézlőn és Gyöngyöshalászon is. Utóbbi volt utolsó állomáshelye, 1978. január 2-án a településen hunyt el.¹¹⁷

Id. Maczky Béla két legfiatalabb gyermekéről, Györgyről és Annáról még kevesebb információ áll rendelkezésre. Előbbit ugyan behívták nagybátyja, Borbély-Maczky Emil 1949. december 28-ra kitűzött hagyatéki tárgyalására, de sem ekkor, sem a későbbi időpontokban nem jelent meg, tanúkihallgatások során senki nem tudott információval szolgálni hollétéről.¹¹⁸ Anna esetében a gyászjelentéséből lehet tudni, hogy Isépy Zoltán feleségeként, 1984. október 22-én Kaposvárott hunyt el, életének 63. évében.¹¹⁹

¹⁰⁹ A „Kenyon Frank” elnevezésű dosszié a Bécs, majd Stuttgart környéki egyházi szervezetekről és személyekről készült jelentéseket tartalmazza. Maczky László az egyik ferences szerzetessel állt rövid ideig kapcsolatban, így került a magyarországi állambiztonság látókörébe. Az egyik beépített ügynöknek feladatául adták, hogy készítsen jelentést Maczkyról. Ez a beszámoló azonban elég rövid volt, és kizárólag általános megjegyzéseket tartalmaz. ÁBTL 3.2.3. Mt-186/3. 300.

¹¹⁰ Teljes neve: Emil Lajos István. Született: 1914. február 9., Heves. MNL HML XV. 31/b. 252. Heves község állami anyakönyvi másodpéldányai.

¹¹¹ Honvédségi Közlöny, 52. évf. 14. sz. 21224/el. 8. 1940.; 54. évf. 14. sz. 113180/el. 20. 1942.

¹¹² Honvédségi Közlöny, 52. évf. 36. sz. 62063/el. 10. vkf. 1940.

¹¹³ Az Országos Széchényi Könyvtár gyászjelentés-gyűjteménye. Mikola Anna, 1958. (<https://dspace.oszk.hu/handle/123456789/186551> – utolsó megnyitás: 2017. április 25.)

¹¹⁴ Teljes neve: Pál Géza Miklós. MNL HML XV. 31/b. 252. Heves község állami anyakönyvi másodpéldányai.

¹¹⁵ Eger-Gyöngyösi Ujság, 1935. február 21. 3.

¹¹⁶ Eger-Gyöngyösi Ujság, 1935. március 17. 4.

¹¹⁷ Az Országos Széchényi Könyvtár gyászjelentés-gyűjteménye. Maczky Pál, 1978. (<https://dspace.oszk.hu/handle/123456789/186560> – utolsó megnyitás: 2017. április 25.)

¹¹⁸ MNL BAZML IV. 905. 16054/1949.

¹¹⁹ Az Országos Széchényi Könyvtár gyászjelentés-gyűjteménye. Maczky Anna, 1984. (<https://dspace.oszk.hu/handle/123456789/269002> – utolsó megnyitás: 2017. április 25.)

Összegzés

Jelen tanulmányban arra tettem kísérletet, hogy áttekintsem a Maczky család tagjainak közéleti pályafutását. Az eredetileg cseh területekről származó família bizonyíthatóan az 1840-es évek végétől élt a vármegye területén, először Egerben laktak, majd a huszadik század első felében már inkább Heveshez, Erdőtelekhez és Kálhoz kötődtek. Az első ismert generáció tagjai – Valér, Gyula és Emil – a köz szolgálatába szegődtek. Emil volt a família első olyan tagja, aki a politikai élet iránt élénk érdeklődést mutatott, és igyekezett abba bekapcsolódni. Függetlenségi politikusként az első világháború időszakára az országos politikai elitbe jutott. Házassága révén pedig tradicionális megyei nemesi familiák sorába integrálódott. A Monarchia összeomlása azonban eltávolította a közéletből. Az első generáció három tagjának megítélése mind a kortársak, mind pedig az utókor szemében alapvetően pozitív volt, nevüket közterületek és szobrok őrzik, ahol gyakran koszorúzással egybekötött megemlékezéseket tartanak.

A második generációhoz id. Maczky Emil fiait soroltam. György és Béla, a két legidősebb fiú, hamar apjuk nyomdokaiba léptek, és a vármegyei közigazgatásban kezdték karrierjüket felépíteni. György jutott előbbre a ranglétrán, gyakornokként kezdett, majd szolgabíró és a hevesi járás főszolgabírója is volt. Ha karrierjének ívét és állomásait nézzük, akkor nem alaptalan feltételezés, hogy korai halála egy ígéretes hivatali pályafutást szakított meg. Béla, bár kevésbé tűnik sikeresnek, mégis több évtizeden keresztül állt a vármegye szolgálatában járási és megyei útbiztosként. Biztos egzisztenciát és szerteágazó kapcsolati hálót épített ki lakóhelyén és tágabb környezetében. A harmadik testvér, Borbély-Maczky Emil, futotta be – ezen generációt vizsgálva – a legnagyobb karriert. A családi hagyományokkal történt szakítás, a katonai pálya iránti elhivatottság és tehetség a századfordulót követően egy sokra hivatott katona pályaképét vetítette előre, amelyben az első világháború jelentette történelmi pillanat a karrier építését jelentősen előremozdította és felgyorsította. A háborús vereség azonban ennek véget vetett. 1918 végén úgy döntött, hogy otthagyja a hadsereget és a korábban egyáltalán nem ambicionált – bár apja révén ismert – politikai és hivatali pályát választotta. Parlamenti képviselőként, majd pedig az ország egyik legnagyobb vármegyéjének főispánjaként és a különféle országos szervezetek vezetőjeként, vezetőségi tagjaként rendkívül széles kapcsolati hálót tudott kiépíteni. A két világháború közötti magyar közigazgatás egyik legelismertebb alakja volt, karrierjét a kormányzatban bekövetkező változások sem törték meg. Tekintélyét, respektusát és társadalmi elismertségét a mindenkori miniszterelnökök és belügyminiszterek becsülték, és pozíciójában mindig megerősítették. Több ciklusban is felmerült neve magasabb állami pozíciók betöltése kapcsán, ám ezek a gyakorlatban nem valósultak meg. Későbbi megítélésére és emlékezetére árnyékot vetett a második világháború alatti antiszemitizmusa és ehhez kapcsolódó intézke-

dései, a Horthy Miklóshoz való feltétel nélküli hűsége és a Gömbös Gyulával való szoros barátsága. 1944 utolsó heteiben már háborús bűnösként tartották nyilván, így az 1945 tavaszán ismeretlen körülmények között bekövetkezett halála „megmentette” a komoly felelősségre vonástól.

A második generáció tagjainak tehát már nincsen jelentős emlékezete. Az utódok életútját pedig már a negyvenes évek második felének változásai befolyásolták. A szüleik és nagyszüleik előbb a dualizmus időszakának, majd a két világháború közötti hatalmi rendszernek voltak résztvevői, emiatt az utódokhoz az új politikai hatalom negatív előítéllettel és feltételezésekkel viszonyult. Nem véletlen, hogy László és – valószínűleg – Emil itthon hagyva a családot, elkerülendő az esetleges felelősségre vonást, a háború után emigrált. Pál és ifj. Maczky Béla igen szerény körülmények között, visszavonultan éltek. Utóbbi esetében rövid megszakítást jelentettek az 1956-os forradalom és szabadságharc hevesi eseményei, valamint az emiatt kiszabott börtönbüntetés, általánosan vizsgálva azonban a harmadik generáció tagjait azt lehet mondani, hogy a negyvenes évek második felében háttérbe szorultak és/vagy tudatosan visszavonultak a közéleti szerepvállalástól.

A 19. században zajló változások mélyen érintették a magyar társadalmat, amelynek következtében a hagyományos mobilitási csatornák mellett – katonai, hivatali, egyházi – új karrierlehetőségek is megnyíltak a feltörekvő családok előtt. Bácskai Vera 2001-ben megjelent tanulmányában egy konkrét család példáján keresztül hívta fel a figyelmet arra, hogy a 19. század derekán az egyéni teljesítmény mennyivel nagyobb szerepet játszott az előrejutásban (é. self-made man), mint a későbbi korszakokban, amikor már inkább a mobilitásnak az intézményes csatornái kedveztek komolyabb eredménnyel. Emiatt Bácskai hangsúlyozta a családi pályák és azokon belül az egyéni életutak részletesebb vizsgálatát.¹²⁰ A Maczky család olyan általános pályaképpel rendelkezik, melyhez hasonlótt többet is lehet találni a korszakban. Pap József a Steinhauser és Gallasy famíliákat elemezte úgy egy nemrég megjelent tanulmányában, hogy Bácskai Vera megállapítását követve az egyéni életutakat és a családi történetet is mikroszinten vizsgálta.¹²¹ A Maczkyakkal való párhuzam több szempontból is releváns, habár időben bő két évtized az eltérés. Mindkét esetben polgári származású családról beszélhetünk, amelynek első generációja egy régi világban kezdett felemelkedni (a Gallasyak esetében ez a 19. század első felét jelenti, míg a másik família esetében már a neoabszolutizmus időszakát), majd a második generáció révén, az új és megváltozott környezetet kihasználva, meredeken felfelé ívelő pályán haladt a család története. Mindkét famíliában találunk tehetséges, sikeres katonát és hivatalnokot. Ahogy Gallasy Gyula, úgy Borbély-Maczky Emil is betetőzte a felemelkedést azzal, hogy magyarországi nemesi

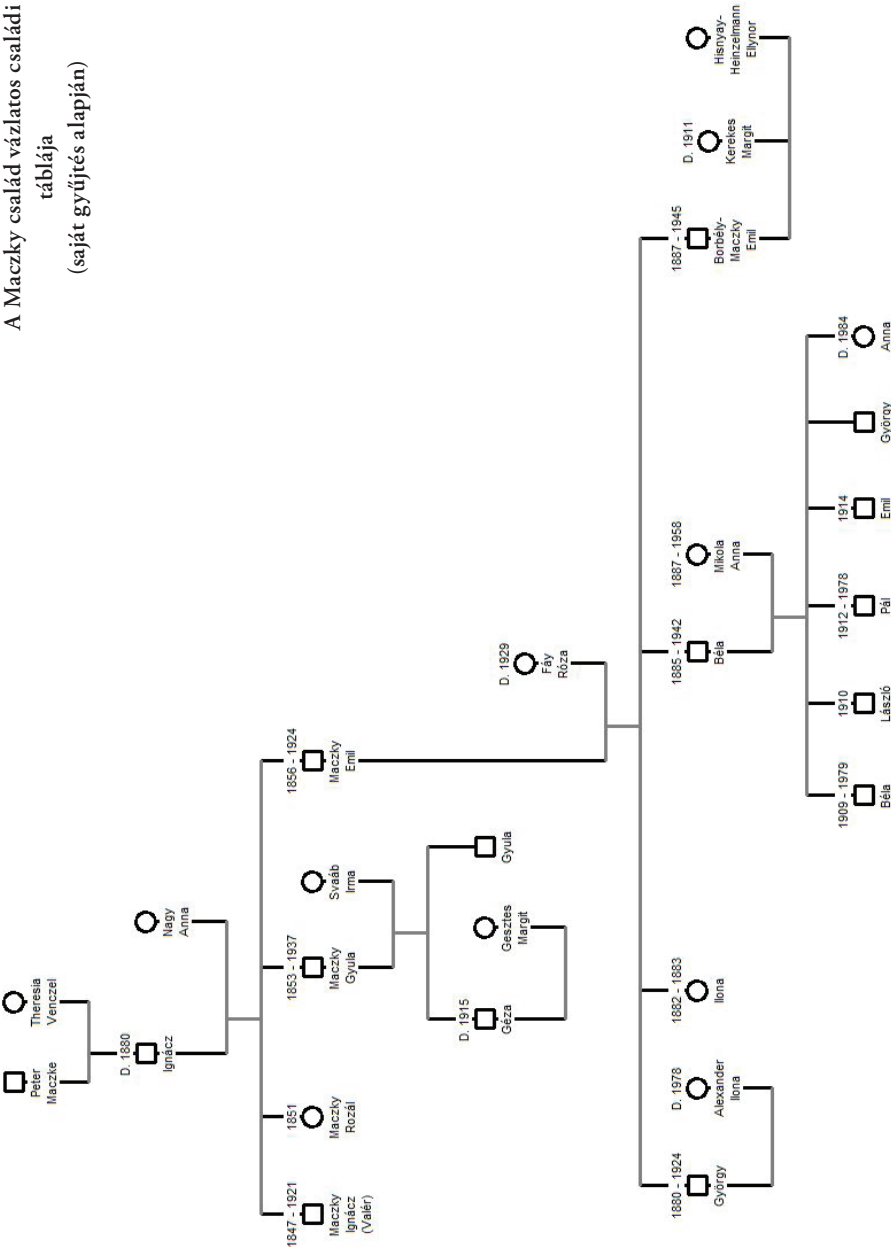
¹²⁰ Bácskai, 2001. 159–181.

¹²¹ Pap, 2017. 489–507.

címet szereztek (előbbi 1904-ben, utóbbi 1915-ben, bár a Maczkyak esetében az idegen nemességet nem lehet kizárni). Végül a harmadik generációval megkezdődött a család fokozatos háttérbe szorulása és eljelentéktelenedése. Mindkét esetben elsősorban a történelmi körülmények okozták a törést: a Gallasy család esetében az 1918-1920-as évek forradalmi, valamint azok társadalmi és gazdasági átalakításai (földreform, államosítások), míg a Maczkyak esetében a második világháború, majd az azt követő politikai kurzusváltás eredményezték a felemelkedés megtorpanását és a fokozatos hanyatlást. Ahogy a Gallasyaknál, úgy a Maczky családban szintén megfigyelhető továbbá a generáción belüli eltérés is, amely leginkább – utóbbiak esetében feltétlenül – az ambícióval, rátermettséggel, egyéni teljesítménnyel magyarázható. Az ugyanazon családi, anyagi és szellemi háttérrel induló testvérek egymástól eltérő pályát futottak be, alátámasztva azt a gondolatot, hogy nem csak az intézményes mobilizációs csatornáknak volt döntő szerepe egy-egy család történetének vizsgálatakor.

A Maczky família kapcsán felmerülő kérdések – eredet, névhasználat, nemesség, historiográfiai űr, az emlékezet hiánya még helyi szinten is stb. – jelentették jelen tanulmány fő gondolatait. Ahogy a bevezetésben hangsúlyoztam, ez egy pillanatfelvétel a kutatás aktuális állásáról, amely során fokozatosan tisztázni lehet a problémákat és megválaszolatlan kérdéseket.

A Maczky család vázlatos családi
táblája
(saját gyűjtés alapján)

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS SZAKIRODALOM

FORRÁSOK

- Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) 3.1.5. O-15258/2., 3.1.9. V-28248., 3.1.9. V-144829., 3.2.3. Mt-186/3., 4.1. A-924.
- Az Országos Széchényi Könyvtár gyászjelentés-gyűjteménye. Borbély Róza, 1913., Maczky Géza, 1915., Maczky Valér, 1921., Maczky Emil, 1924., Maczky György, 1924., Maczky Gyula, 1937., Maczky Béla, 1942., Mikola Anna, 1958., Maczky Pál, 1978., Maczky Anna, 1984. (<https://dspace.oszk.hu/xmlui/handle/123456789/111768> – utolsó megnyitás: 2017. április 30.)
- Belügyi Közlöny, V. évf. 13. sz. 313., XXVII. évf. 37. sz. 1619.; XXVIII. évf. 16. sz. 533.; XXVIII. évf. 46. sz. 1703.; XLIV. évf. 41. sz. 1071.; XLIX. évf. 10. sz. 274.; XLIX. évf. 46. sz. 1631.; 47. sz. 1655.
- Budapesti Hírlap, 1908. május 30., 1908. július 10., 1908. július 28., 1927. január 18., 1928. június 19., 1929. május 14., 1932. március 8.
- Eger, 1887. június 7., 1879. szeptember 18., 1888. január 31., 1910. október 1., 1910. november 23., 1911. január 11., 1913. október 11., 1913. november 8., 1914. március 11., 1932. június 9., 1933. február 2.
- Eger-Gyöngyösi Ujság, 1935. február 21., 1935. március 17., 1935. december 5.
- Egri Népujság, 1926. szeptember 18.
- Egri Ujság, 1908. május 20., 1910. június 14., 1915. február 12., 1915. február 18., 1917. október 11.
- Heves Megyei Hírlap, 1997. október 31.
- Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Hadtörténelmi Levéltár (HIM HL) AKVI, 20425., AKVI 35905., VII. 243. 28855.
- Honvédségi Közlöny, 52. évf. 14. sz. 21224/el. 8. 1940., 52. évf. 36. sz. 62063/el. 10. vkf. 1940., 53. évf. 26. sz. 99530/el. 20. 1941., 53. évf. 49. sz. 101480/el. 20. 1941., 54. évf. 14. sz. 113180/el. 20. 1942., 55. évf. 9. sz. 112384/el. 20. 1943., 72. évf. 6. sz. 23473/el. II. sz. 1945.
- Képviselőházi napló, 1906. XXI. kötet. 1908. szeptember 22–december 1., 1906. XXV. kötet. 1909. március 10 – november 13., 1910. II. kötet. 1910. szeptember 27. – december 10., 1910. X. kötet. 1911. július 17. – augusztus 30., 1910. XVI. kötet. 1912. április 1–június 11., 1910. XVII. kötet. 1912. június 18–december 31., 1910. XIX. kötet, 1913. május 5–november 7., 1910. XXX-VII. kötet. 1917. szeptember 12–december 1.
- Magyarország tiszti cím- és névtára (MTCNT), 1884. 94., 1886. 119., 1887. 119., 1888. 131., 1906. 93., 1907. 93., 1908. 94., 1909. 99., 1910. 103., 1911. 105.,

1912. 107., 1913. 111., 1914. 114., 1915. 115., 1916. 127., 1917. 138., 1918. 81., 1928. 366., 1929. 433. (<https://adtplus.arcanum.hu/hu/collection/Tiszti-Cimtar/> – utolsó megnyitás: 2017. április 23.)

Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára (MNL BAZ-ML) IV. 901. a. 68/1934., IV. 905. 16054/1949., IV. 1903. a. 36. kötet 56–78.;

Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára (MNL HML) – Felekezeti anyakönyvek digitalizált adatbázisa. Házassági anyakönyvi bejegyzés, 1839., Házassági anyakönyvi bejegyzés, 1880., Halálozási anyakönyvi bejegyzés, 1880., Keresztelési anyakönyvi bejegyzés, 1851., Keresztelési anyakönyvi bejegyzés, 1853., Keresztelési anyakönyvi bejegyzés, 1865., Keresztelési anyakönyvi bejegyzés, 1880., Keresztelési anyakönyvi bejegyzés, 1882., Keresztelési anyakönyvi bejegyzés, 1885., Keresztelési anyakönyvi bejegyzés, 1887., Keresztelési anyakönyvi bejegyzés, 1887.; IV. 404. a. 80/1947., XV. 31/b. 252. Heves község állami anyakönyvi másodpéldányai, XVII. 30. 1. 43/1948.

Népújság, 1979. július 22.

Pesti Hírlap, 1908. július 28.

Rendeleti Közlöny, 5. évf. 46. sz. 6886/eln., 30. évf. 58. sz. 9644/eln., 31. évf. 60. sz. 10689/eln., 33. évf. 28. sz. 7851/eln., 33. évf. 50. sz. 12071/eln., 34. évf. 39. sz. 10550/eln., 37. évf. 36. sz. 107277/2. sz., 39. évf. 29. sz. 83932/eln., 40. évf. 23. sz. 7412/eln. 2. sz., 41. évf. 65. sz. 17458/eln., 42. évf. 36. sz. 4632/eln., 42. évf. 58. sz. 7653/eln., 43. évf. 102. sz. 15615/eln., 44. évf. 20. sz. 1889/eln., 44. évf. 111. sz. 16636/eln., 44. évf. 141. sz. 22849/eln., 45. évf. 132. sz. 22624/eln., 46. évf. 6. sz. 2022/31.

Szabad Magyarország, 1945. március 29.

SZAKIRODALOM

Bácskai Vera: „Csak saját erőmre és teljesítményemre utalva” (A „self-made man”-ek világa) Aetas, 2001/3–4. 159–181.

Fábián Máté: „Borbély-Maczky vitéz huszár szavazni rá azért muszáj.” Vitéz Borbély-Maczky Emil országgyűlési képviselői pályafutása. In: Doktoranduszhallgatók IV. konferenciája, 2015. május 14. Konferenciák, műhelybeszélgetések. Az Eszterházy Károly Főiskola Történelemtudományi Doktori Iskolájának kiadványai, XII. Szerk.: Fábián Máté. Líceum Kiadó, 2016. 59–75.

Gerő József: A M. Kir. Belügyminiszter által igazolt nemesek 1867–1937. Budapest, 1938.

Kozma György: Heves megye tisztkara, 1919–1950. In: Heves megye történeti archontológiája (1681–) 1687–2000. Szerk.: Bán Péter. Heves Megyei Levéltár, Eger, 2011. 235–279.

- Kozma György: Maczky György, főszolgabíró. In: Heves megye történeti archontológiája (1681–) 1687–2000. Szerk.: Bán Péter. Heves Megyei Levéltár, Eger, 2011. 480. (Kozma, 2011/a.)
- Magyarországi politikai pártok lexikona, 1846–2010. Szerk.: Vida István. Gondolat, Budapest, 2011.
- Nemes Lajos: Tisztviselői adattár, 1824–1849. In: Heves megye történeti archontológiája (1681–)1687–2000. Szerk.: Bán Péter. Heves Megyei Levéltár, Eger, 2011. 73–128.
- Pap József: Egerből Noszvajra. Térbeli és társadalmi mobilizáció Borsod és Heves határán. In: Tanulmányok Gebei Sándor 70. születésnapjára. ACTA ACADEMIAE PAEDAGOGICAE AGRIENSIS NOVA SERIES TOM. XLIV.: SECTIO HISTORIAE. Szerk.: Borbély Zoltán – Kristóf Ilona. Eger, 2017. 489–507.
- Pap József: Egri császári-királyi megyehatóság tisztikara, 1849–1860. In: Heves megye történeti archontológiája (1681–)1687–2000. Szerk.: Bán Péter. Heves Megyei Levéltár, Eger, 2011. 129–152.(Pap, 2011/b.)
- Pap József: Heves (és Külső-Szolnok) vármegye tisztikara, 1872–1918. In: Heves megye történeti archontológiája (1681–)1687–2000. Szerk.: Bán Péter. Heves Megyei Levéltár, Eger, 2011. 179–223. (Pap, 2011/d.)
- Pap József: Heves és Külső-Szolnok vármegye tisztikara, 1861-1867. In: Heves megye történeti archontológiája (1681–)1687–2000. Szerk.: Bán Péter. Heves Megyei Levéltár, Eger, 2011. 153–166. (Pap, 2011/c.)
- Pap József: Maczky Emil, főszolgabíró. In: Heves megye történeti archontológiája (1681–)1687–2000. Szerk.: Bán Péter. Heves Megyei Levéltár, Eger, 2011. 479. (Pap, 2011/a.)
- Pap József: Tanulmányok a dualizmus kori magyar parlamentarizmus történetéből. Eger, 2014.
- Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. 8. kötet. Budapest, 1902.

EGRI EGYHÁZI INGATLANOK „ÁLLAMI HASZNÁLATBA VÉTELE” AZ ÁLLAMI EGYHÁZÜGYI HIVATAL KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL A KÁDÁR-KORSZAKBAN*

Gál Máté

Az egyházkorlátozók a kádárizmus² időszakában nem kizárólag a papságot és a híveket közvetlenül ért adminisztratív eljárásokkal igyekeztek elejét venni a hitélet terjedésének. A Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) az 1956-os forradalom és szabadságharc leverését követően néhány évvel, egészen pontosan 1958-ban az előző, sztálinizmus jegyeit erősen magán viselő koncepciókhoz³ képest új típusú egyházpolitikai elképzeléseket fogalmazott meg. Az MSZMP Politikai Bizottságának (PB) 1958. június 10-i határozata értelmében elválasztották a „*klerikális reakció*” és a „*vallásos világnézet*” ellen viselt harc eszköztárát, módszereit, s azok sebességét. A hatalomgyakorlók számára a szocialista rendszer mögött álló évek bizonyították, hogy az egyházakkal és az általuk terjesztett nézetekkel szemben miképpen szükséges fellépni. A vallásfelekezetek a szocializmus időszakában még hosszú ideig létezni fognak, ezért az együttműködés „*szükséges*” és „*lehetséges*” az állam és az egyházak között – állapította meg a dokumentum. Az egyházi reakció viszont politikai ellenség, tevékenysége az állami és társadalmi rend megdöntésére irányul, így az ellene folytatott – adminisztratív módszerektől sem mentes – harc a „*szocialista hatalom megvédéséért folytatott harc*”.⁴ Az MSZMP július 22-i határozata markáns irányelveket fogalmazott meg a vallásos világnézet visszaszorításának problematikája kapcsán. A hatalom az „*eszmei harc*” megvívásának ütemezését illetően türelemre intette az egyházakkal foglalkozó szerveket és a társadalmat,⁵ a direktívában a „*türelmes, körültekintő*” fogalompár kapott nagyobb hangsúlyt.⁶

* A kutatást az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című projekt támogatta.

² A kádárizmus fogalmát a Rainer M. János által meghatározott definíció szerint használjuk. Lásd bővebben: Rainer, 2012. 138–148.

³ A kádárizmus egyházpolitikájáról bővebben: Balogh, 1997.

⁴ Köbel, 2006. 132.

⁵ A társadalom valláshoz való viszonyát külön górcső alá vette a dokumentum, hiszen a kemény terror és a forradalom után félreértéseket okozhatott a szokatlan türelem. Egyfelől megnöttek az opportunisták hangok, másfelől az irányelvekkel mit sem törődve – főként a párttagság körében – felütötte a fejét a szektáns türelmetlenség káros attitűdje.

⁶ Balogh–Gergely, 2005. 1003.

Ameddig a „*klerikális reakció*” leginkább az állambiztonság⁷ és másodsorban az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH)⁸ asztalára tartozott, addig a vallásos világnézet „kezelése” az ÁEH mellett a társadalmi szervezetek és tömegmozgalmak, emellett az állami társadalmi szervezetek, az oktatási intézmények és a sajtó feladatkörét gyarapította.⁹ Az ateista államnak a rivális és a marxista értékelések megítélése alapján kifejezetten maradi és káros „világnézettel” szemben az erőltetett ateista propagandán, illetve az oktatáson át a diszkrimináción keresztül az istentiszteleti helyként funkcionáló egyházi épületek Kádár-korszakban is folytatódó államosításáig széles tárház állt rendelkezésére. Utóbbi tekintetében Eger városában a hatvanas évek első felében több sikerrel zárult próbálkozás is rekonstruálható az Állami Egyházügyi Hivatal forrásaiból. A fennmaradt dokumentumok arra engednek következtetni, hogy a szóban forgó objektumokra bizonyos városi intézmények részéről mutatkozott igény, s a végrehajtásban aktív szereplőként jelent meg a hivatal Heves megyei egyházügyi főelőadója és végeredményben az ÁEH. Amint a történelemből ki fog tűnni, az ÁEH készségesen egyengette a felterjesztett igények megvalósulásának útját, ezzel szemben gáncsolta az érsekség minden, a templomok védelmében tett lépését. Az ÁEH a felekezetek és a hit ellen folytatott következetes offenzíva indoka mellett azért is szorgalmazta az ingatlanok mihamarabbi állami használatba vételét, mert a szóban forgó, korábban az egri angolkisasszonyok, illetve irgalmas rendi szerzetesek tulajdonában lévő kápolnák az egri hitélet ismert helyszíneiként tarthatók számon. Jelen írásban a feldolgozott esetekkel igyekszünk rávilágítani arra, hogy az egypártrendszer vidéki reprezentánsai – egy esetben célzottan az állami világnézeti propaganda kifejezett hasznára – miképpen sértették meg az egyházi szuverenitást, s az együttműködésük közben foganatosított adminisztratív lépésekkel milyen formán korlátozták nemcsak a katolikus egyházat, hanem a helyi társadalom vallásszabadságát is.

⁷ 1957 decemberétől a Belügyminisztérium (BM) II. főosztály 5. osztálya volt felelős az úgynevezett „belső reakció” elhárításáért, az egyházakkal szembeni állambiztonsági munkát pedig a II/5-c alosztály látta el. A témáról bővebben: Vörös, 2009. 10.

⁸ Az ÁEH 1951–1989-ig állt fenn és jogutód nélkül szűnt meg. A hivatalt is érintették az 1956 végén történő állami szervek körében végbemenő átszervezések, összevonások. Az 1956. évi 33. számú törvényerejű rendelet megszüntette az Állami Egyházügyi Hivatalt, feladatkörét a Művelődésügyi Minisztérium vette át. Az ÁEH így betagozódott a kultuszminisztériumba, hivatalos elnevezése pedig Művelődésügyi Minisztérium Egyházügyi Hivatal lett. A hivatalt végül 1959-ben újjászervezték, s visszakapta önállóságát, erre az 1959. évi 25. számú törvényerejű rendelet értelmében került sor. Bővebben: Köbel, 2006. 60–91., Köpeczi Bócz, 2004. 14–18., Soós, 2014.

⁹ Köbel, 2010. 206–212.

Borai Emil¹⁰ egyházügyi főelőadóhoz 1960 nyarán a megyei jogú város intézményeitől két levél érkezett bizonyos egyházi ingatlanok kisajátítása céljából a megyei jogú város intézményeitől. Mint látni fogjuk, mindkét levél 1960 júliusában került postázásra a felsőbb szervekhez, majd kisvártatva az ÁEH egri munkatársához, aki előbb az információt szóban, később írásos formában is továbbította Madai András¹¹ osztályvezető-helyettesnek. A források ugyan egyértelműen nem bizonyítják, de elképzelhető, hogy az igények az ÁEH és a megyei tanács sugalmazására születhettek. A hipotézisünket alátámaszthatja, hogy Borai már a befutott két levél kelte előtt, 1960. július 3-án felterjesztést készített az egyházügyi hivatal részére, amelyben hozzájárulást kért az Egerben elhelyezkedő telekkönyvileg állami tulajdonban lévő volt szerzetesi kápolnák kiürítésére.¹² Az épületek kisajátítása nem ment egyről a kettőre, az egészen biztos, hogy az államosítás előtt az angolkisasszonyok leánynevelő intézetéhez és az irgalmasrend kórházához tartozó kápolnák átadását a hivatal nem teljesítette első kérésre, így előfordulhat, hogy a vidéki káder közvetítőn keresztül vagy személyesen motiválta az igénylőket a kérvény benyújtására. Borai a kérelmekkel a kezében hatékonyabban tudta érdekeit érvényesíteni a hivatal irányába, ám a források tükrében azt mondhatjuk, hogy köszönhetőn az egyházvezetés eltökéltségének ez sem vezetett minden esetben azonnali sikerhez.

Az egri egyházügyi főelőadó 1960. július 3-i ÁEH-nak címzett jelentését követően 1960. július 23-án Újvári Ottó, a Szilágyi Erzsébet Leánygimnázium igazgatója intézett kérést az Állami Egyházügyi Hivatalhoz, amelyet Strbák István¹³ a Heves Megyei Tanács Művelődési Osztályának vezetője továbbított Borai Emil

¹⁰ Borai Emil (1924–?) 1945 után péksegédként dolgozott, majd pártutasításra az Államvédelmi Osztály Bajai Alárendelt Osztályán, 1948 szeptember 10-e után a Belügyminisztérium Államvédelmi Hatóság Bajai Kirendeltségén tevékenykedhetett. Saját bevallása szerint maga Péter Gábor kifejezett kérésére menesztették a szervezetből, ezt követően rehabilitációja után, 1952. október 1-től dolgozott az ÁEH-nak. 1954-től püspökségi megbízott volt Egerben, később egyházügyi főelőadóként, a forradalom leverését követően pedig miniszteri biztosi titulusban továbbra is egyházügyi főelőadóként látta el feladatait. 1969-ben távozott az ÁEH kötelékéből és Heves megyei szolgálatából, vélhetően a hivatal apparátusát érintő „modernizáció” vonhatta maga után Borai leváltását. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) XIX-A-21-b 558. d. Borai Emil, Borai Emil 1959. október 14-ei levele, amelyért köszönet illeti Kálmán Peregrin ferences szerzetest, aki a rendelkezésemre bocsátotta a Miklós Imre ÁEH-elnök hagyatékából származó dokumentumot. Borai Emil karrierjéről bővebben: Gál, 2017. 121–142.

¹¹ Madai András 1958. július 1. – 1980. december 31. között dolgozott az Állami Egyházügyi Hivatalban. Csoportvezető, főosztályvezető-helyettes a Protestáns Főosztályon 1967. augusztus 1-től, főosztályvezető 1972. június 1-től a Protestáns és Más Felekezetek Főosztályon, főosztályvezető-helyettes 1973. május 1-től a Protestáns és Más Felekezetek Főosztályon, megbízott főosztályvezető. 1981. január 1-től korhatár előtti nyugdíjazására került sor. Bővebben: Soós, 2014. 277.

¹² MNL OL XIX-A-21-b 57. doboz 2. tétel, Borai Emil levele Olt Károlynak 1961. július 25-én, 1.

¹³ Strbák István 1957. december 10. és 1961. július 31. között volt a Heves Megyei Tanács Művelődési Osztályának vezetője. Bán, 2011. 294.

felé.¹⁴ Az Eger, Kossuth Lajos utca 8. szám alatt található gimnáziumnak otthont adó épületet az iskolák 1949-es államosításakor elvették a nővérektől, 1950-ben a rendet tovább sújtotta a szétszóratus terhe, ám a létesítményhez tartozó kápolna az ott megtartott misék idejére továbbra is látogatható maradt a hívek számára. A gimnázium igazgatója a kápolnára és a hozzá tartozó sekrestyére „vetett szemet”, amely – állt Strbák kísérelésében – az államosítást követően az iskola épületével együtt a Művelődésügyi Minisztérium nevére került.

Borai Emil nem véletlenül állt a kápolna és a sekrestye ilyen típusú használatba vételére irányuló törekvés támogatóinak, sőt ha úgy tetszik kezdeményezőinek sorába. Az iskolatemplom az Angolkisasszonyok Leánynevelő Intézetének államosítása ellenére a katolikus egyház, pontosabban az Eger Belváros Római Katolikus Főplébánia kezelésében maradt, így az ötvenes években és a hatvanas évek legelején nyitva állt a hívek előtt. A világi közösségen kívül a volt rendtagok¹⁵ is ide jártak misére, illetve utóbbiak közül Bárány Irén szerzetesnő és Kövér Erzsébet növendék nevét fontos kiemelni, hiszen ők intézték a kápolna ügyeit, melynek üzemeltetését adományok segítették. A miséket dr. Tóth József¹⁶ teológiai tanár celebrálta ekkoriban.¹⁷ Az itt folyó hitélet után élénken érdeklődött az ÁEH mellett a Heves megyei állambiztonság egyházi elhárítása is. A kápolna azért került a politikai rendőrség látóterébe, mert főként az ötvenes évek első felében – a családlátogatások mellett – fontos helyszínül szolgált a szerzetesnők fiatalok körében kifejtett lelki vezetésének. A belügy az iratok tanúsága szerint már a Rákosi-korszakban éberrel figyeltette a kápolnát. „Kocsis József” fedőnevű ügynök 1952. június 12-i jelentése szerint Wolszki Gizella szerzetesnő körülbelül *„100 gyermeket részesített illegálisan hitoktatásban az angolkisasszonyok rendi zárda kápolnájában első áldozás előtt két héttel”*.¹⁸ Az ügynök jelentése közel állt a valósághoz, a szerzetesnők 1950 után valóban énekkart szerveztek volt szerzetesek és világiak számára, valamint gyerekek hitoktatását és szentségekre való felkészítését segítették. A volt rendtagokat az egri ciszterci szerzetesek fogták össze az „illegális” nevelőmunkában. A nővérek előbb Debreczeni Imre Sixtus, majd Debreczeni 1954-es, nem teljesen tisztázott körülmények között bekövetkezett halála után Kalász Mihály Elek ciszterci szerzetes

¹⁴ MNL OL XIX-A-21-b 46. doboz 2. tétel Az iskola épületében lévő kápolna és sekrestye igénybevétele.

¹⁵ Bárány Irén, Wéber Etelka, Balázs Magdolna, Wolszky Gizella szerzetesnők, Ambrus Adrienn, Kövér Erzsébet, és Barczy Erzsébet angolkisasszony rendi szerzetesek és növendékek jártak rendszeresen misékre a zárda kápolnájába. ÁBTL 3.1.5. O-11762/2. 129.

¹⁶ Dr. Tóth József (1915–1990) 1940-től teológiai tanár Egerben, 1942-től lelki igazgató, 1943-ban pedig tanfelügyelői megbízást kapott. 1948-ban letartóztatták, miután kiszabadult 1949-től érseki tanácsosi pozíciót töltött be. Az Egri Főegyházmegye Schematizmusa, 1963. 69.

¹⁷ ÁBTL 3.1.5. O-11762/2. 129–130.

¹⁸ ÁBTL 3.1.5. O-11762/2. 31.

segítői lettek a Szent Bernát plébániában. Korábbi kutatások¹⁹ rámutattak, hogy Debreczeni halálát követően az addig stabil hitoktató-munkaközösség megingott, s jellemzően személyi ellentétek vezettek a csoport felbomlásáig. Legtovább, egészen az 1958-as internálásáig Balázs Magdolna foglalkozott gyermekekkel.²⁰ A kápolna és a hozzá tartozó sekrestye a csoport szétesése után is az egyházkorlátozók útjában állt, hiszen változatlanul a nővérek gondozásában maradt, illetve egyházi szertartások otthonául szolgált. Borai Emil egyik 1961. december 28-i, az állami használatba vételt érintő jelentésében a nővérek eredeti törekvését teljesen eltorzítva, valódi lényegiségét elleplezve úgy értékelte az objektum korábbi helyzetét, hogy a szerzetesnők „saját hasznukra” tartották azt fenn.²¹

Újvári Ottó iskolaigazgató levelében három pontba szedve fogalmazta meg indokait a kápolna és a terem kisajátításával összefüggésben. „1./ Az iskola sem tornateremmel, sem díszteremmel nem rendelkezik. Ennek következtében az elmúlt iskolai évben a testnevelést csak úgy tudtuk megoldani, hogy a Pedagógiai Főiskola tornatermét vettük igénybe. A Főiskola azonban az elkövetkező iskolai évre nem tudja nélkülözni tornatermét, mivel négy évfolyamossá bővül. Díszteremmel sem rendelkezik az iskola. Ennek következtében az iskolai ünnepélyeket, rendezvényeket csak a Tiszti Klubban tudtuk megrendezni, minden alkalommal bérfizetéssel és időben kénytelenek voltunk alkalmazkodni a Klub időbeosztásához. Megjegyzem az iskolával kapcsolatos kollégium sem rendelkezik díszteremmel, így nincs egyetlen helyisége sem, hol a tanulókat megbeszélésre összetudná hívni. 2./ Az iskola egyáltalán nem rendelkezik nyelvi teremmel. Így sokszor kénytelenek vagyunk nyelvi órát a folyosón berendezett szülői fogadóban megtartani. Az órarend összeállításánál igen nagy nehézséget okoz a bifurkáló (sic!) rendszer, mivel nincs nyelvi termünk. 3./ A politechnikai oktatás bevezetése is szükségessé tenné a tanterem biztosítását. Ennek a célnak megfelelne a sekrestye.”²² Szembetűnő, hogy az iskolaigazgató érvelésében egészen egyszerűen helyhiányra hivatkozott, a közoktatási intézmény pedig oktatási cézzal tartott igényt az objektumokra. A tornaterem hiányával kapcsolatosan meg kell említenünk, hogy Eger város vezetése előtt nem volt ismeretlen a probléma.

¹⁹ Az egri ciszterciek és angolkisasszonyok „illegális” hitoktató, ifjúságnevelő tevékenységéről és az ellenük folytatott állambiztonsági nyomozásról, illetve a nyomozást követő kihallgatásokról, bírósági ítéletekről Wirthné Diera Bernadett végzett kutatásokat. Bővebben: Wirthné, 2012. 227–239.; Wirthné, 2005.

²⁰ Wirthné, 2012. 230.

²¹ MNL OL XIX-A-21-d 10. doboz 007-46/1961 IV. negyedévi összefoglaló. 1961. december 28.

²² MNL OL XIX-A-21-b 46. doboz 2. tétel Az iskola épületében lévő kápolna és sekrestye igénybevétele.

Az Eger Városi Végrehajtó Bizottság 1961. április 19-i ülésére készített *„Beszámoló az Eger város testnevelési és sportmozgalom helyzetéről és az 1960 évi fő feladatokról”* címet viselő dokumentumban is feltűnt a kérdés. Magvasi Flórián a következőkben idézettek alapján írta le a városban diagnosztizálható, középiskolai testnevelést érintő anomáliákat. *„A középiskolai testnevelés a kijelölt tanterv alapján folyik. Sajnos, a tornaterem hiány a még jobb eredmény elérését akadályozza.”*²³ Ugyanezen a testületi ülésen esett szó a *„PB elé kerülő Várospolitikai terv megtárgyalásáról”*. Kocsmár János²⁴ VB-elnök, a napirend előadója a *„szocialista rendszer és városvezetés a lakosság életszínvonalának emelése érdekében tett törekvések nyújtotta lehetőségek”* között tartotta számon a Szilágyi Erzsébet Leánygimnázium bővítését. Érdekes, hogy a településfejlesztés koncepciója nem a kápolna használatba vételében látta a fejlesztés egyetlen lehetőségét, erről tanúskodik az anyagban fellelhető megjegyzés. *„Megjegyzés: célszerűnek látszik a bővítést úgy elérni, hogy az iskolákban működő kollégiumokat onnan kitelepítenénk, és a kollégiumoknak létesítenénk új épületeket.”*²⁵ Kocsmár vélhetően a kollégium épületét óhajtotta felhasználni a tornaszoba esetében is. Újvári Ottó meglepő módon alkalmasnak látta erre a célra az iskolatemplom épületét, ám valószínűleg az ötlet gyakorlati kivitelezéséről ő maga sem lehetett teljesen meggyőződve, csupán egy korábban már regisztrált problémával akarta megerősíteni ingatlanigényét. Újvári az ÁEH budapesti központjába címzett levele végül Strbák assisztálásával került augusztus 2-án a Heves megyei főelőadó kezébe. Strbák István támogatásának jeléül a következő megjegyzést csatolta az iskolaigazgató soraihoz: *„Amennyiben az Ön felső határozata telekkönyvileg a Művelődésügyi Minisztérium nevére lévő kápolna bezárásához hozzájárul, illetve ezt lehetővé teszi, az esetben a kápolnát kulturális oktatási célokra fogjuk felhasználni, az Á.E.H. hozzájárulásával”*.²⁶

A másik, valamivel később beérkezett igényre dr. Osváth Gábor kórházigazgató 1960. július 26-i panaszos hangvételű, *„A kórház raktározási helyzete”* tárgyú levele adott megfelelő alapot.²⁷ A történetekhez mindenképpen hozzá kell tennünk, hogy Osváth a Heves Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának Egészségügyi Osztályához írt, nem pedig az ÁEH-nak, illetve Osváth – legalábbis a következőkben taglalt írásában – semmilyen megoldási ötlettel nem állt elő. A kórházigazgató üzenetét dr. Szabó Ferenc főorvoshelyettes augusztus 2-án küldte tovább kifejezetten Bo-

²³ MNL HML XXXV-29-3/64. ő. e. 1960. IV. 22-ei végrehajtó bizottsági ülés jegyzőkönyve. Beszámoló Eger város testnevelési és sportmozgalom helyzetéről és az 1960. évi fő feladatokról. 2–3.

²⁴ Kocsmár János 1954. 11. 01. és 1963. 12. 31. között volt a városi tanács VB elnöke. Bertha–Szaniszló, 1991. 40.

²⁵ MNL HML XXXV-29-3/64. ő. e. 1960. IV. 22-ei Végrehajtó Bizottsági ülés jegyzőkönyve. Eger város tanácsa várospolitikai, fejlesztési terve. 1960–1975. 8.

²⁶ MNL OL XIX-A-21-b 46. doboz 2. tétel Az iskola épületében lévő kápolna és sekrestye igénybevétele.

²⁷ MNL OL XIX-A-21-b 46. doboz 2. tétel A megyei Kórház raktározási helyzetéről szóló jelentés.

rai Emil egyházügyi főelőadónak. Osváth helyzetértékelésében a frissen átalakított gyógyszerraktárról és az újonnan kialakított infúziós laboratóriumi részlegről adott jelentést, s a dokumentumban viszonylag részletesen kifejtette, hogy a bővítésektől függetlenül milyen nehézségek álltak fent. Az orvos elmondása alapján a helység túlzottan szűknek bizonyult a raktározási feladatokra, a kötszer elhelyezése megoldatlan maradt, ehhez körülbelül még negyven négyzetméter alapterületű raktárra lett volna szüksége a kórháznak. A kötszer ideiglenesen a létesítmény alagsorában került elhelyezésre, de helykapacitás híján az előírt mennyiség beszerzésére nem került sor. Kérdéssé vált továbbá három havi gyógyszerkészlet elhelyezése is, a kórházigazgató szerint a levél keltekor nagyjából egy hónapra valót voltak képesek tárolni, így egy ideálisnak mondható, megfelelően száraz harminc négyzetméteres helyiség igénye merült még fel az írásban. Tovább fokozta a gondokat a gyógyszer-tár vállalat kezelésében lévő készlet, amely az elmebetegek elhelyezésére szolgáló két nagyméretű, hozzávetőlegesen negyven beteg befogadását lehetővé tevő kórtermet foglalt el, Osváth meglátása alapján ezt a problémát egy hetven és száz négyzetméter közötti raktár orvosolhatná.²⁸

Szabó Ferenc főorvoshelyettes augusztus 2-i, Borai Emil részére megküldött leveléhez csatolta Osváth beszámolóját, s egyben konkrét javaslattal állt elő a helyhiány feloldását illetően. *„Amennyiben az ön felső hatósága a telekkönyvileg a kórház tulajdonában lévő kápolna bezárásához hozzájárul, ill. ezt lehetővé teszi, az esetben a kápolnát gyógyszerraktározásra használnánk, az Á.E.H. hozzájárulásával.”*²⁹ Szabó az Eger, Knézich Károly utcában található irgalmas szerzetesek egykori kórházához és rendházához tartozó templomra gondolt, amely az angolkisasszonyok zárdájában lévő kápolnához hasonlóan az államosítást követően még látogatható maradt a hívek számára. A kolostor, templom és kórház történetével foglalkozó szakirodalom³⁰ jól rávilágított a barokk épület mostoha sorsára. Az 1950-es államosítást követően a berendezési tárgyak szétszórta az Egri Érseki Papnevelő Intézetben, illetve az Egri Főegyházmegye különböző plébániáin kaptak helyet.³¹

Borai Emil 1960. augusztus 6-án küldte meg a két templomról szóló írást Madai András osztályvezető-helyettesnek, több más, Madai által kérvényezett irat kíséretében.³² Az állami használatba vétel elbírálása most már az ÁEH vezetésén múlt,

²⁸ A levél végén szóba került egy körülbelül 50 négyzetméteres robbanóanyag-raktárra vonatkozó igény is, ám ez a témánk kapcsán kevésbé releváns. MNL OL XIX-A-21-a 46. doboz 2. tétel A megyei kórház raktározási helyzetéről szóló jelentés.

²⁹ MNL OL XIX-A-21-b 46. doboz 2. tétel, dr. Szabó Ferenc főorvos levele Borai Emilnek.

³⁰ A legfrissebbek közül érdemes külön kiemelni Lipp Mónika Mária 2012-ben született doktori disszertációját. A munka összegzi és kiegészíti, helyenként javítja a korábban napvilágot látott kutatási eredményeket. Lipp, 2012.

³¹ Lipp, 2012. 3–4.

³² MNL OL XIX-A-21-b 46. doboz 2. tétel, Borai Emil 1960. augusztus 2-ai levele Madai Andrásnak.

ám ez nem ment teljesen gördülékenyen. Borai Emil novemberi jelentéséből kiderült, hogy Brezanóczy Pál³³ apostoli kormányzó megpróbálta az ügyet saját hatáskörében az egyház javára eldönteni. Borait különösen dühítette az ellenállás, egyfelől azért, mert véleménye szerint az eset is jól tükrözi, hogy „*Brezanóczy ígéretei semmit sem érnek*”, másfelől a források arra engednek következtetni, hogy Brezanóczy Pál rutinszerűen a fontosabb kérdésekben Borait megkerülve igyekezett előnyhöz jutni. Az egyházügyi főelőadó egyik, 1959. március 23-i jelentésében felemlegette, hogy az egri egyházmegye kulcshelyeinek úgynevezett „demokratikus” gondolkodású papokkal való feltöltése akadozott. Ennek a fő oka az, hogy Brezanóczy ugyan látszólag maga is hajlott a probléma megoldására, de a megvalósítás pillanatában Budapestre utazott, s ott próbálta meg elgáncsolni a főelőadó elképzeléseit.³⁴ Az egri főelőadó Miklós Imre³⁵ hagyatékából előkerült elkeseredett hangütésű, Olt Károly³⁶ ÁEH-elnöknek címzett levelében Miklóst vádolja a kialakult helyzetért és az apostoli kormányzó „ravaszkodásai” nyomán elért sikereiért, aki a főelőadó észrevételei szerint baráti viszonyt ápolt nemcsak Brezanóczyval, hanem annak Ernő nevű, egyébként Nyugat-Németországban élő unokatestvérével is.³⁷

Minden jel arra utal, hogy a kormányzó a két kápolna megmentése érdekében is hasonló lépésekre szánta el magát. Borai Emil a Madainak szóló levelében a következőképpen értékelte a pap leleplezett tervét: „Ő [Brezanóczy Pál – a szerző] *ugyanis letárgyalta az ÁEH-val, hogy a Knézich Károly utcában lévő volt irgalmas kápolnát legkésőbb 1961 februárjában kiüríti, s átadja a telekkönyvi tulajdonosnak, a kórháznak. Ugyanekkor titokban áttelekkönyvezést kér, hogy azután szemünkbe ne vessen kijelentve »nem áll módjában az objektumot kiüríteni, hiszen az egyházi tulajdon«.* Az ilyen eljárási módszer elég gyakori a kormányzónál, s elég erős figyelmet igényel, hogy idejében észrevegyük.”³⁸ Az egyházügyi főelőadó annak ellenére, hogy Brezanóczy valójában összesen három ingatlan telekkönyvi rendezését kérte,

³³ Dr. Brezanóczy Pál (1912–1972) 1952-ben kerül Egerbe, ahol ordinárius és a szatmári egyházmegye magyarországi részeinek érseki helynöke volt. 1956-ban káptalani helynöki rangra emelkedett, 1959-től apostoli kormányzó, 1964-től egri püspök, majd 1969-től egri érsek. Az Egri Főegyházmegye schematizmusa, 1975. 158.

³⁴ MNL HML XXXV-22/12. csoport./6. doboz/57. Egyházi összefoglaló jelentés 1959. március 23. 3.

³⁵ Miklós Imre (1927–2003) eredetileg három kereskedelmi iskolai osztályt végzett, majd 1966-ban az ELTE BTK-n középiskolai tanári képzést szerzett. 1951. szeptember 15. – 1989. április 30. között dolgozott az Állami Egyházügyi Hivatalban, először mint előadó; osztályvezető 1953. június 1-jétől, osztályvezető 1953. augusztus 26-tól; elnökhelyettes 1956. június 1-jétől, elnök, államtitkár 1971. május 12-től. 1989. április 30-tól nyugdíjaztatását kérte, 1989. november 1-jétől nyugállományban. Soós, 2014. 280.

³⁶ Olt Károly (1904–1985) 1959. június 2. és 1961. október 20. között az Állami Egyházügyi Hivatal elnöke. Soós, 2014. 286–287.

³⁷ Borai Emil, 1959. október 14. 5.

³⁸ MNL OL XIX-A-21-b 46. doboz 2. tétel, Borai Emil jelentése Madai Andrásnak 1960. november 4.

mindössze az irgalmasrendi kápolna áttelekkönyvezési kísérletére hívta fel külön a hivatal figyelmét. Ezt azért tette, mert az ÁEH és az apostoli kormányzó addig csak a Knézich Károly utcai ingatlanról folytatott tárgyalásokat, amelyek végül a Borai által is említett egyezséggel zárultak. A Szilágyi Erzsébet Leánygimnázium területén fekvő kápolna kiürítésére ekkor még nem adott utasítást a hivatal a kormányzónak.³⁹ Borai „terhelő” bizonyíték gyanánt csatolta a főpásztor Eger Városi Bizottsága Végrehajtó Bizottság Igazgatási Osztálynak címzett 1960. november 4-i levelét. Az idézett írásból kiderül, hogyan kísérelte meg Brezanóczy az ÁEH megkerülésével, az Igazgatási Osztályon keresztül egyházi használatban tartani az eddig szóba került templomokat, s a Széchenyi utca 29. szám alatt található Szent Anna kápolnát.⁴⁰

„Tárgy: Államosított egyházi épületek istentiszteleti részlegének telekkönyvi visszahagyása.

A volt egri róm. kat. szerzetesrendek tulajdonát képező ingatlanok állami tulajdonba vétele alkalmával az ingatlanon fekvő istentiszteleti helyiségeket /templomokat és kápolnákat/ is átírták az újonnan nyitott telekkönyvi betétekbe. A templomok tényleges birtoklási és rendeltetészerű használati viszonyát ez az intézkedés nem érintette és így a templomok továbbra is zavartalanul egyházi tulajdonban és használatban maradnak.

A karbantartási feladatokkal kapcsolatos kérdések egyértelmű rendezése szükségesnek mutatkozik és ezért tisztelettel kérem az alábbi templomépületek tulajdonjogi telekkönyvi elrendezését, vagyis szíveskedjék a T. cím az alábbi kimutatott templomoknak a tényleges birtoklásnak megfelelően a becsatolt vázrajzok és terület kimutatás szerint a telekkönyvi kiigazítás iránt határozatot hozni és arról hatóságunkat is értesíteni.

A szóban forgó, telekkönyvi rendezést igénylő objektumok a következők:

1./ Az egri 2824. sz. tkvi betét 900 hrsz. az Irgalmas Rend temploma a Knézich Károly utcában

2./ Az egri 10245. sz. tkvi betét 2. sorsz. 65. hrsz. templom a Széchenyi utcában.

3./ Az egri 797. sz. tkvi betétben 417 hrsz. az Angolkisasszonyok rendházából a templom a Kossuth L. /volt Káptalan/ utcában...”⁴¹

³⁹ Borai Emil 1961. július 25-én újra engedélyt kért az ÁEH-tól a kápolna államosítására.

⁴⁰ Az egri főutcán álló Szent Anna kórháztemplom 1858-tól az államosításig a Szent Vince Leányai Társulat, tehát az irgalmas nővérek gondozásában működött, az állami használatba vétel azonban ezt az épületet nem sújtotta.

⁴¹ MNL OL XIX-A-21-b 46. doboz 2. tétel, Brezanóczy Pál levele az Eger Városi Bizottság Végrehajtó Bizottságának Igazgatási Osztálya felé 1960. november 4.

Brezanóczy az ÁEH utasítása ellenére kerülőutat választott, s arra hivatkozott az Igazgatási Osztálynak írott levelében, hogy az államosítás valójában az istentiszteleti helyeket nem érintette, s – taktikusan – karbantartási feladatok ürügyén kérte azok telekkönyvi rendezését. A főpásztor az idézett szöveges kérelmen kívül három vázrajzot, három területi kimutatást és három példány telekkönyvi szemlét is csatolt a dokumentumhoz. Az apostoli kormányzó követelései jogosak voltak, erről egy később kifejezetten a leánynevelő intézet kápolnájának védelmében készült forrásban találunk bizonyítékokat. Brezanóczy ott valamivel részletesebben kifejtette, hogy miért is kerülhetett sor ilyesfajta „félreértésekre”. Az államosítást végző intézmények elmulasztották a telekkönyvi megosztást elvégezni a szerzetesi objektumok úgynevezett külső és belső istentiszteleti helyei között. A külső istentiszteleti helyek valójában kiestek az államosítás alól.⁴² Ma már ismeretes, hogy a több lépcsőben végrehajtott államosítás nem kímélte azokat az egyházi tulajdont képező ingatlanokat sem, amelyeket a rendeletek valójában nem érintettek.⁴³ Azzal, hogy a kollektivizálás során a szerzetesrendek ingatlanjai a szabályozások ellenére mindenféle megosztás nélkül, teljes egészében az egyes állami szervek és intézmények tulajdonába kerültek, az épületekben zajló szakrális tevékenységek sorsa gyakorlatilag totálisan ki volt szolgáltatva az egyházkorlátozók kényének-kedvének.

Brezanóczy törekvése végül nem vezethetett célra, az állami apparátus ugyanis pont, mint sok más alkalommal most is jól együttműködött a katolikus egyház rovására. Bukta Tibor⁴⁴ az Igazgatási Osztály osztályvezetője mielőtt választ adott volna a főpásztor levelére értesítette Borait a kéréseket illetően. Bukta nyilván a korabeli szabályozásoknak megfelelően járt el, az egyházak mindennemű ingatlanhasznosítását és cseréjét csak az ÁEH engedélyezhette.⁴⁵ *„Értesítem T. Címet, hogy a kérelmükben megjelölt egyházi épületek tulajdonjogi rendezése az egyházügyi főelőadó tájékoztatása alapján jelenleg nem aktuális. Amennyiben a telekkönyvi állapot rendezésére továbbra is igényt tartanak, úgy az egyházmegyei főelőadó hozzájárulását is küldjük meg”* – állt a főosztályvezető levelében.⁴⁶ Bukta a tájékoztatás mellé csatolta az egyházügyi főelőadó részére a főpásztornak készült válaszának másolatát és a korábban citált, Brezanóczy által küldött, kérést tartalmazó írást.

⁴² MNL OL XIX-A-21-b 57. doboz 2. tétel, Brezanóczy Pál levele Olt Károlynak 1961. augusztus 7.

⁴³ Bővebben: Horváth, 2014.

⁴⁴ Bukta Tibor kinevezését az MSZMP Eger Városi Bizottság Végrehajtó Bizottsága 1958. november 28-án fogadta el. MNL HML XXXV-29-3 1. doboz 32. ő. e. MSZMP Eger Városi Bizottság Végrehajtó Bizottságának 1958. november 28-ai ülése.

⁴⁵ Horváth, 2014.

⁴⁶ MNL OL XIX-A-21-b 46. doboz 2. tétel, Bukta Tibor levele az Egri Egyházmegyei Főhatóságnak 1960. november 16.

A bizonyítékokkal a kezében Borai felfedhette Brezanóczy újabb „ármánykodását” az ÁEH előtt, amellyel természetesen ismételten bizonyíthatta saját munkájának fontosságát és a pap „kétkulacsos” magatartását.

Olt Károly elnök a kormányzóval, Miklós Imre elnökhelyetttessel és Madai András főosztályvezető-helyetttessel folytatott „tárgyalás és megállapodás” értelmében 1961. február 2-án felszólította Brezanóczy Pált, hogy adja át az irgalmasrendi kápolnát, erre az ÁEH 1961. február 15-ig adott haladékokot. Olt leiratát a következő mondattal zárta: „*Levelem tartalmáról egyidejűleg Borai Emil miniszteri biztos urat is értesítettem*”.⁴⁷ Az elnök e gondolatát vélelmezhetően figyelmeztetésnek szánta, jelezve a főpásztornak, hogy az átadás az egyházügyi főelőadó szoros ellenőrzése alatt fog végbemenni, így a további ellenállás értelmetlen. Brezanóczy Pál február 8-án reagált Olt kérésére. „*1961. február 2-án kelt nagybecsű értesítését tudomásul vettem. Az Irgalmas Rend volt egri kápolnájában az istentiszteletek tartását beszünttettem és a kápolnát a lehetőségekhez mérten – a menetét Borai Emil miniszteri biztos úrral történt megbeszélés és megállapodás szerint – e hó folyamán kiürítve fogom a Megyei Kórház rendelkezésére bocsátani...*” – állt az ÁEH elnökének címzett válaszban. Brezanóczy az évek során a hivatal vezetésében kialakult kapcsolati hálójának ellenére egyre határozottabb adminisztratív szorítással szemben nem tudott mit tenni, a kápolna 1961. március 1-jén került az egri I. számú kórház használatába. Ezek után gyógyszerraktárként, illetve irattárként funkcionált. Az érsekség már februárban megkezdte a kórháztemplomban található berendezési tárgyak leltározását, a folyamatról fennmaradt forráson 1961. február 13–15. dátum szerepel. A festmények többségét, a szobrok és az ötvöstárgyak egy részét az egri papi szemináriumba szállították. A többi műtárgy az Egri Főegyházmegye különböző plébániáin talált új otthonra, sokat közülük múzeumokba küldtek.⁴⁸ 1961-ben három harang működött a templomban: a Jézus Szívéről, az Istenes Szent Jánosról és a Szent Józsefről elnevezett harangok, a kiürítéssel együtt ezek is plébániai használatba kerültek.⁴⁹ Borai Oltnak szóló, 1961. július 25-ei jelentésében cinikus hangon kicsinyítette a kápolna jelentőségét, a használatba vétel megfigyelései szerint „*rendben*” lezajlott „*anélkül, hogy a hívek részéről bármi megjegyzés történt volna*”.⁵⁰

Az előbb idézett forrás eredeti célja azonban nem csupán az irgalmasrend kórháztemplomának átadásáról adott jelentés volt, hanem kifejezetten a régi szerzetesi leánynevelőhöz tartozó kápolna státuszának állami szempontoknak megfelelő rendezése. Amint arra utaltunk először az egyházügyi főelőadó, majd háta mögött a

⁴⁷ MNL OL XIX-A-21-a 22. doboz E-14-1/1961 Egri Irgalmas Rend kápolnájának átadása és Mátéffy József lelkész felfüggesztése.

⁴⁸ Lipp, 2012. 4.

⁴⁹ Uo. 55.

⁵⁰ MNL OL XIX-A-21-b 57. doboz 2. tétel, Borai Emil levele Olt Károlynak 1961. július 25. 1.

művelődési osztály vezetőjének támogatásával a Szilágyi Erzsébet Leánygimnázium igazgatója próbálkozott – minden igyekezet ellenére sikertelenül – az ingatlan kisajátítását elérni. A főelőadó ezúttal komolyabb segéderőket felvonultatva, az MSZ-MP Heves Megyei Pártbizottsága, a Heves Megyei Tanács és Eger Város Tanácsa nevében ismételte meg óhaját. Borai Emil indokai között 1961 júliusában is fel-emlegette, hogy a kápolna állami tulajdonban van, majd állambiztonsági iratokból ismerős frazeológiára váltva kifejtette, hogy „a kápolnát 10-20 idősebb úrinőn kívül senki sem látogatja, csak olyan szerzetesnők más vidékről, akik itt bonyolítják le illegális kapcsolataikat”.⁵¹ Mindezek után vázolta a cselekvési tervet, s a történetek előrelátható hatásait. „Az engedély megadására számítva úgy tervezzük, hogy még az iskolai szünet idején bezárjuk a templomot és télen nyitjuk meg a városi tanács kezelésében, ahol hangversenyeket tartanak. A helyiség bezárása esetén a hitélet gyakorlásában fennakadás nem történhet, miután Egerben 18 templom van még és 40 méterre a főplébánia és 60 m-re a volt Minorita templom, hogy csak többről ne is tegyek említést. Ugyanakkor a hívek sem látogatják.”⁵² 1961-re annyiban módosult a kisajátítás terve, hogy az iskolakápolna az átvétel után nem a Szilágyi Erzsébet Leánygimnázium termeinek számát, hanem Eger közművelődési helyszíneinek sorát gyarapította volna. 1961 őszén azonban felfedezhető némi bizonytalanság és egyfajta ellentét Eger város vezetése és az oktatási intézmény között, már ami a kápolna jövőbeni birtoklását és felhasználását illette. A városi VB 1961. október 6-i ülésén Kocsmár János elnök az ateista módon megrendezett társadalmi ünnepekkel összefüggésben szóba hozta az iskolakápolna leánygimnáziumnak történő átadását. Kocsmár hozzászólásából kiderül, hogy a városi tanács kápolnával összefüggő ambícióit az „antiklerikális” elkötelezettségen kívül praktikus okok is fűtötték. „A templom átadásával kapcsolatban nem kellene nekünk ezzel a javaslattal egyetérteni.”⁵³ Nem tudjuk most már a Városi Tanács anyakönyvi szobájában elhelyezni az embereket. Nem tudunk leültetni csak 10 embert. Meg kellene azt hagyni házasságkötő teremnek.”⁵⁴

Olt Károly augusztus 2-án közölte Borai Emillel, hogy támogatja törekvését, ezzel egyidejűleg, Borai érveivel kiegészített üzenetet írt Brezanóczy Pál apostoli kormányzónak. „A Heves megyei Tanács megkereséssel fordult az A. E. Hivatalhoz, amelyben kéri a Szilágyi Erzsébet leánygimnáziumban lévő állami tulajdont képező kápolna átengedését. Mivel a kápolna közelében más templom is van, így a katolikus hívek számára a kápolna megszüntetése hitéleti szempontból zavart nem jelent. Ezért a Hivatal egyetért a Megyei Tanács kérésével. Kérem Kormányzó Úr szíves intézkedését,

⁵¹ Uo.

⁵² MNL OL XIX-A-21-b 57. doboz 2. tétel, Borai Emil levele Olt Károlynak 1961. július 25. 1-2.

⁵³ Kocsmár itt Újvári Ottó igényének teljesítésére gondolt.

⁵⁴ MNL HML XXXV-29-3/3. doboz/99. ő. e. Eger Városi Bizottsága 1961. október 6-ai végrehajtó bizottsági ülésének jegyzőkönyve. 3.

*hogy az említett helyiség 1961. augusztus 20-ig a Megyei Tanácsnak átadassék.”*⁵⁵ Az elnök intenciói szerint az átadás lebonyolítása Borai Emil éber felügyelete alatt kellett, hogy végbemenjen.

Brezanóczy Pál apostoli kormányzó ismerve a város hitéletének valós képét és az államosítás körüli mulasztásokat levélben kérte az ÁEH elnökét, hogy változtassa meg a hivatal álláspontját. *„Tudomásom szerint Egerben a helyzet ma is az, ami 1950-ben volt, a hívek istentiszteleti céljait szolgáló volt szerzetes templomok és kápolnák ténylegesen az egyházi tulajdonban és használatban állnak, de a vonatkozó telekkönyvi megosztás mindez ideig nem történt meg, vagy legalább nem hajtatott végre állami részről. Szabadjon azt is felhoznom, hogy minden istentiszteleti helynek megvan a maga törzsközsége és az nem tudná megrendülés nélkül elszenvedni megszokott istentiszteleti helyének megszűntét. Ezt tapasztalni voltam kénytelen a közelmúltban állami kezelésbe vett volt irgalmas rendi kápolnánál is, amelynek közönsége legfeljebb tizedannyi volt, mint a Mária kápolnáé. A szóban forgó Mária kápolna egyébként is műemlék, tehát a szempont is javallja, hogy megmaradjon eredeti céljának és rendeltetésének. Elnök Úrnak szíves tudomására hozom még azt is, hogy e szentélyhez az egri hívekkel együtt személyesen is vonzódok, mivel e kápolna Eger és vidéke viszonylatában kegyhely számba menő szentély és ezért – minden túlzást mellőzve – fel kell tárnom, hogy a tervezett intézkedés nyugtalanságot, felháborodást, elkeseredést válthat ki a hívek igen széles tömegeiben. Eger város igényeit, főleg a városfejlesztés terén, mindenkor figyelemmel kísérem és lehetőségeink szerint támogatom is. A felhozott esetben azonban megfelelő megvilágításba kellett helyeznem a kápolna ügyet és a város hívő lakosságának érdekeit és érzelmeit szem előtt tartva és bemutatva, azt kell kérnem, hogy városunk nyugalmanak érdekében tekintsen el a Városi Tanács az igénybevételtől.”*⁵⁶ Az apostoli kormányzó kritikus hangú levele tehát rácafolta Borai maliciózus állítására, miszerint a kórháztemplom kiürítését mindenféle megrázkódtatás nélkül tudomásul vette Eger vallásos közössége. Az iskolakápolna használatba vétele kapcsán Brezanóczy Pál ugyanakkor felhívta az ÁEH figyelmét, hogy annak törzsközsége jóval népesebb az előbb említett temploménál. A főpásztor mondataiból azt a következtetést lehet leszűrni, hogy nemcsak a megyeszékhely hívő lakossága, hanem a környékbbeliek, esetleg távolabbról érkezett katolikusok is látogatják azt a misék idején.⁵⁷ Végül Brezanóczy a műemlék épület más célú felhasználásával kapcsolatban félelmeinek is hangot adott, hiszen ahogyan azt írta az emberekben az nagyfokú elkeseredettséget és felháborodást válthat ki, ami megzavarhatja a település nyugalmat.

⁵⁵ MNL OL XIX-A-21-b 57. doboz 2. tétel, Olt Károly levele Brezanóczy Pálnak 1961. augusztus 2.

⁵⁶ XIX-A-21-b 57. doboz 2. tétel, Brezanóczy Pál levele Olt Károlynak 1961. augusztus 7. 1–2.

⁵⁷ Előfordulhat, hogy Borai Emil illegális találkozhelyről kreált teóriájának az idegen településekről érkezett hívek és a máshonnan jött volt angolkisasszony rendi szerzetesek adhattak alapot.

Az ÁEH törekvéseivel szemben ismételten fellépő apostoli kormányzó végül 1961. augusztus 17-én személyesen tárgyalt a hivatal képviselőivel, a források arról sajnos hallgatnak, hogy pontosan kik voltak jelen, és hol zajlott le a találkozó. A véleménycsere nem mehetett konfliktusmentesen, hiszen Olt Károly a Brezanóczy-nak címzett levele hátoldalára az eseményről tollal készített feljegyzésében utasítást adott Madai Andrásnak, hogy – Borai mellett – ő is kísérje figyelemmel a megyei tanácsnak történő augusztus 21-i átadást. Madainak a dokumentumon fellelhető, 1961. szeptember 1-i lakonikus „intézkedtem” kézírása arról tanúskodik, hogy feltételezhetően az átadás napján kiszállt Egerbe, s saját szemével győződhetett meg a kápolna ellenállás nélküli állami használatba vételéről. Borai Emil 1961. december 28-i IV. negyedéves jelentésében az egyházpolitika helyi sikerei között emlegette a két kápolnát érintő akciókat. Borai beszámolójában említést tett az iskolakápolna megújuló funkciójáról, amely a jövőben a hangversenyek mellett „szocialista tartalommal” megtöltött, tehát a társadalmi ünnepekkel kapcsolatosan a korszakban elvárt minta szerint megrendezett névadók és esküvők megtartására is alkalmassá vált.⁵⁸

A városi tanács és a Szilágyi Erzsébet Leánygimnázium közötti alkudozások végül a megyeszékhely javára dőltek el. Újvári Ottó igazgató csalódottságát és ezzel együtt az ingatlan tulajdonlása körüli huzavonát valamelyest tompíthatta, hogy az úgynevezett „második öt éves terv” keretében a városi gimnáziumok bővítésére kapott 65 millió forintos keretből fejlesztésre került a Szilágyi Erzsébet gimnázium is.⁵⁹ Abban, hogy az ÁEH végül Eger javára döntött, közrejátszhatott, hogy a Heves megyei pártbizottság 1961-ben „határozatot hozott arra, hogy a helyi tanácsok külsőségeiben is biztosítsák a társadalmi ünnepek helyének és berendezésének esztétikai fejlesztését”. *„A tapasztalatok azt bizonyítják, hogy sok esetben az egyházi helyiségek hangulata és érzelmi hatása jelentős befolyást gyakorol az emberekre”* – állt az *„ateista és antiklerikális propaganda”* helyzetét taglaló 1964-es dokumentumban.⁶⁰ A kápolna mint egyházi épület ideális helyszíneként kínálkozott a *„szocialista tartalommal megtöltött társadalmi ünnepek”* lebonyolítására. A városi tanács házasságkötő terme kapacitáshiány miatt nem volt képes százszázalékosan ellátni feladatait, a templom ebben a helyzetben mondhatni kapóra jött. Az ÁEH azért örömet támogatta a használatba vétel ilyen formáját, hiszen ezzel gyakorlatilag az épület a hivatal céljait szolgálhatta: segítségével az egyházi szertartásokat „szocialista ünnepekre” cserélhették. A városi tanács a „megfelelő körülmények” kialakítását

⁵⁸ MNL OL XIX-A-21-d 10. doboz 007-46/1961 IV. negyedéves összefoglaló 1961. december 28. 5.

⁵⁹ MNL HML XXXV-29-2/1. doboz /32 ó. e. MSZMP Eger Városi Bizottság Pártbizottság 1961. XI. 16. ülésének jegyzőkönyve. A második öt éves terv megvitatása. 5.

⁶⁰ MNL HML XXXV-22/12. csoport/1. doboz/20. ó. e. Az ateista és antiklerikális propaganda helyzete, Agit. Prop. Osztály. MSZMP KB Agit. Prop. Osztályának küldött 1964. szeptember 30-i jelentése 12.

a hatvanas évek első felében a nyilvánosság folyamatos informálásával kezdte meg. Az MSZMP Heves Megyei Bizottsága és a Megyei Tanács napilapja, a *Népújság* legelőször, bár igen szűkszavúan, az 1963. november 14-ei számának az „Események, Hírek” rovatában cikkezett a témáról. *„Házasságkötő teremmel alakítják át Egerben az »Angolkisasszonyok« Kossuth Lajos utcai kápolnáját. Az átalakítási munkákra 200 ezer forintot fordítanak”* – olvashatták a megye lakosai.⁶¹ A városvezetés úgy tűnik a központi intenciókhoz igazodva ügyelt a reprezentációra, hiszen fél évvel később a *Népújság* már arról írt, hogy *„a helyiség belső díszítésére pályázatot írnak ki a Heves megyei Képzőművész Munkacsoport tagjai számára”*.⁶²

Borai Emil 1965. október 16-án készített beszámolót az Állami Egyházügyi Hivatalnak *„Heves megye egyházainak és szektáinak helyzetéről”* címmel. A tizenkilenc oldalas elemzésben helyet kapott a megyében élő volt szerzetesek tevékenysége is. Ekkor a főelőadó újra rávilágított a kápolna „illegális” funkciójára, ezzel ismételtén igazolva a kisajátítás szükségességét, illetve ő maga is hírt adott az átépítésről. *„Fontos szerepet tölt be a szerzetesek irányításában az érsekségen működő Templomel-látó Bizottság vezetője: dr. Bárány Irén, volt angolkisasszony igazgató, akinek országos kiterjedt kapcsolati vannak, akikkel széleskörű levelezést folytat. Az elmúlt évekig kezelésükben volt az államosított Szilágyi Erzsébet Leánygimnáziumban lévő volt ren-di kápolna, amelyet illegális találkozásokra is felhasználtak. Itt találkoztak időnként Hajagos Mária kecskeméti rendfőnöknővel és Krigovszki Mária⁶³ [sic!] budapesti tarto-mányfőnöknővel.”*⁶⁴ Az szinte biztos, hogy a nővérek a szétszórás időszakában sem szakították meg a kapcsolatot egymással, így nem kizárt, hogy a templom tényleges találkozási pontként szolgált számukra.⁶⁵ Borai és az állambiztonság levelezéseikből vonhatta le azt a következtetést, hogy a ciszterciek mellett a volt angolkisasszony házfőnök és tartományfőnök „kettős irányítása” alatt végezték fiatalok körében ki-fejttet nevelőmunkájukat.⁶⁶ Borai a szóban forgó jelentésében a kápolnát érintő részt végül az állami szervek számára megnyugtató eredmény ismertetésével zárta. *„Az angolkisasszonyok már említett kápolnáját pár évvel ezelőtt tanácsi kezelésbe ad-tuk, ahol most egy rendkívül dekoratív hangverseny és házasságkötő terem épül.”*⁶⁷

⁶¹ *Népújság*, 1963. november 14. 6.

⁶² *Népújság*, 1964. március 11. 6.

⁶³ Helyesen Krigovszky Magdolna.

⁶⁴ MNL HML XXXV-22/12. csoport./6. doboz/57. Beszámoló Heves megye egyházainak és szektáinak helyzetéről. 1965. október 16. 14.

⁶⁵ Hasonló következtetésre jutott Wirthné Diera Bernadett a *„Fekete hollók”* ügy kapcsán végzett kutatá-sai során. Bővebben: Wirthné, 2012. 230.

⁶⁶ ÁBTL 3.1.5. O-11762/2. 351.

⁶⁷ MNL HML XXXV-22/12. csoport./6. doboz/57. Beszámoló Heves megye egyházainak és szektáinak helyzetéről. 1965. október 16. 14.

A kápolna eredeti arculatának totális elfedésére törekvő kísérlet 1966 elején révbe ért, ekkor a *Népújság* január 28-i, pénteki számában a Berkovits György tollából származó „*A régi keretben új tartalom*” címet viselő írással egyfajta országos szenzációként számolt be a lezárult építkezésről. „*Szombaton premierje lesz Egernek – bemutatkozik az új házasságkötő terem az első igenekkel. S mi is bátran mondhatjuk: ez igen, ilyen sehol az országban nincs*” – állt a bevezetőben.⁶⁸ Az „ódon kápolnából” született kisebbfajta csodaként aposztrofált „modern házasságkötő” tervezéséről és kivitelezéséről az átalakítást végző Fekete Miklóst, a városi tanács tervezőirodájának városrendezéssel foglalkozó építész-mérnökét kérdezték. A citált riportrészletek több szempontból is érdekesek, egyfelől információkkal szolgál a beavatkozás volumenéről, másfelől beszédes utalásokat tartalmaznak arra vonatkozóan, hogy a városképet meghatározó személyek miképpen vélekedtek Eger egyik emblemikus műemlékééről. „*Az épület a rengeteg átépítés miatt teljesen kevert stílusú főleg szecessziós elemeket tartalmazó, a barokk felé hajló kápolna volt. Amikor vállalkoztam városrendező létemre arra, hogy egy ilyen, főleg belső építési problémákat felvető kápolnát házasságkötő teremmé alakítsak, akkor sokan nem bíztak a sikerben, amikor a terveket meglátták. Sokat kellett harcolni, hogy a terveket valóra válthassuk, kevesen tudták elképzelni, hogyan fog kinézni ez a vegyes stílusú házasságkötő terem. Az architektúrát meghagytuk, a falakon lévő freskókat, oltárképeket átfestettük. Új bordázott gipszfalat húztunk belülré és műanyagfestékekkel festettük le. A padlózat piszkei fehér – és ruslicai vörös márványból*⁶⁹ [sic!] készült. Az oszlopokat is meghagytuk és behúztuk vörös műmárvánnyal. Az oltárkép helyére egyetlen képzőművészeti alkotásként Patai László⁷⁰ [sic!] freskója került.”⁷¹ A sorok jól rávilágítanak, hogy a szakembereknek nem kis bonyodalmat okozott a templom egyházi jellegének majdnem teljes megsemmisítése, hogy aztán az a „*ma emberének ízléshez és formaigényéhez alkalmazkodjon*”.⁷² Az építész által illusztráltakból kitűnik, hogy az eredeti freskókat átfestették, a kápolna belsejét pedig a korszakban divatos anyagokkal és színekkel burkolták be. Az átépítés kitervelőit és végrehajtóit az már kevésbé foglalkoztatta, hogy az iskola-templom egy Eger barokk belvárosában fekvő, azzal harmonizáló műemlék, amelynek ugyan külsejét sértetlenül hagyták, ám belső építészeti és festészeti értékeitől túlnyomórészt megfosztották. Fekete végeredményben sikeresnek ítélte erőfeszítéseiket, s egyben dehonesztáló megjegyzést tett a házasságkötő helyiség elődjére, utóbbival feltételezhetően az építkezés szükségességét szerette volna még egyszer kidomborítani. „*Régi hodály jellegét elvesztette a terem és nemes anyagokból talán*

⁶⁸ *Népújság*, 1966. január 28. 4.

⁶⁹ Helyesen: ruskicai vörös márvány.

⁷⁰ Helyesen: Patay László.

⁷¹ *Népújság*, 1966. január 28. 4.

⁷² Uo.

*egységes építészeti alkotás született, nem is túl sok pénzből, a rengeteg kísérlet során, amelyeket állandóan és állandóan folytattunk.”*⁷³

A cikk emelkedett hangon szólt az első szertartásról, melynek minden részletéből sugárzik az a fajta meggyőződés, miszerint a vallás által közvetített elavult nézetek megtestesülését felváltja valamiféle korszerű, szekularizált, világi miliő. *„A fiatal pár a vörös bársonyszőnyegen, a hatalmas asztal felé halad, amely a freskó gondos megkomponálásával egyszerű és mégis gazdag színeivel a házasságkötés és a családalapítás gondolatát és fényét fejezi ki. A zöld, kárpitozott fotelszerű székeken félszáz rokon, ismerős, barát számára van hely. Akik itt nem férnek el, azok fent az erkélyen, az orgona előtt állnak... S akkor ünnepélyes dallam csendül fel – vagy orgonán, vagy az asztalba beépített magnetofonból, esetleg lemezjátszóról – és fény kíséri a fiatal párt az anyakönyvvezető elé. A mennyezetből egy álmennyezetszerű armatúra függ alá, a villanykörte tucatjainak tartója, amely egyúttal az infravörös hősugarakat kibocsátó égők helye is. Aki azt hiszi, hogy – mivel az épület régen kápolna volt, most meg házasságkötő terem – most is templomban esküszik, az téved. Mai, modern házasságkötő terem ez a javából, a régi templomok ünnepélyességével és monumentalitásával, a modern technika valamennyi vívmányával.”*⁷⁴ A propagandisztikus hangütésű írásrészlet az utolsó mondatait leszámítva, minden direkt utalás nélküli, tipikus kifejeződése a kádárizmus esküvőkben rejlő „nagy lehetőségnek”, hiszen az esemény egy nagyszabású, közösségi örömmünnep, az emberek pedig nem nagyon bánták, ha a szocializmus intézményrendszere hozzájárul a sikerhez.⁷⁵ A városi tanács és a háttérben az ÁEH támogatásával létrejött rendezvényterem, még ha kimondatlanul is, de hozzájárult ahhoz az állami törekvéshez, hogy az egyén és a család életében meghatározó eseményeket amennyire csak lehet, leválasszák az egyházi szertartásokról. A terem a hatvanas évek második felére tehát készen állt az alkalmak számára, a megfelelő ideológiai háttér átadására is itt került sor 1968. augusztus 12-én egy aktívaértekezlet keretében. A városi pártbizottság és a városi tanács a megyeszékhely üzeminek és gyárainak képviselőit invitálta az átalakított kápolna falai közé, *„ahol a családi események társadalmi megrendezéséről tanácskoztak”*.⁷⁶ Fehér Istvánné⁷⁷ a városi pártbizottság munkatársa részéről elhangzott egy előadás *„a családi események társadalmi megrendezésének jelentőségéről”*. A rövidre szabott cikkből kevés információ derül ki, hogy mi is volt Fehér Istvánné referátumának valódi tartalma, annyi biztos, hogy a fórum egyfajta zsinórmértékként szolgált a gyárak és üzemek küldöt-

⁷³ Uo.

⁷⁴ Uo.

⁷⁵ Kalmár, 2014. 159–160.

⁷⁶ Népújság, 1968. augusztus 13. 6.

⁷⁷ Fehér Istvánnét 1958. február 20-án választották meg az Egri Nőtanács titkárává, majd 1966. október 19-én a városi végrehajtó bizottság tagja lett. Népújság, 1958. február 21. 2., Népújság, 1966. október 20. 1.

teinek arra vonatkozóan, hogy miként adják tudtára a szélesebb társadalomnak a „szocialista módon megrendezett ünnepekben rejlő lehetőségeket”. A szervezők az értekezlet reprezentációjának fokozására megszólaltatták a városvezetés által kilencvenezer forintért felújított orgonát.⁷⁸ Az üzemekben és gyárakban folyó „nevelés” hatásainak egyik látványos eredményéről például 1971 májusában számolt be a helyi sajtó, amikor a finomszerelvénygyár dolgozói egyszerre 16 gyermek névadóját ünnepelték a kápolnából lett házasságkötő teremben.⁷⁹

A templomok sorsa tehát 1961-ben jó időre megpecsételődött, egyfajta összegzésként mégis foglalkoznunk kell a műemlékek rendszerváltás utáni történetével. A probléma túlmutat jelen okfejtés keretein, ám a rendelkezésre álló információkkal teljesebb képet kaphat az olvasó a két egyházi épület további históriájáról. A Szent József kórháztemplom évtizedekig borzalmas állapotban, elhanyagoltan állt Eger belvárosában. Az épület falait borító vakolat sok helyütt teljesen hiányzott, a nagyrészt betört ablakok pedig alig nyújtottak valami védelmet az időjárás viszontagságaival szemben, az oromzaton található szobrok markáns károsodásáról nem is beszélve. A kórháztemplom homlokzata hosszan elnyúló állagromlást követően végül 2013-ban, a korábban megkezdett városrehabilitációhoz köthető restaurációs tevékenységnek köszönhetően az eredeti formájában újulhatott meg. Az angolkiasszonyok leánynevelő intézményéhez tartozó kápolna helyzetével összefüggésben fontos leszögezni, hogy a polgári szertartásoknak egészen 1991-ig a terem adott otthont, amikor a nővérek újra birtokukba vehették a kápolnát.⁸⁰ Eger és Heves megye köztudatában azonban ekkorra már a hatvanas évek átalakításait követő, megszokottnak mondható formájában és funkciójában élt az épület, éppen ezért nem mindenki értett egyet az újrendeződéssel. A *Heves Megyei Hírlap* 1990. december 30-án cikkezett „*Utoljára zúgott az örök hűség orgonája*” címmel az 1991. január 26-tól⁸¹ beálló változásokról, ekkortól kezdve az egeri Városházán nyílt lehetőség házasságkötésre.⁸²

⁷⁸ Uo.

⁷⁹ Népújság, 1971. március 30. 8.

⁸⁰ A rend 1989 őszén jelentette be igényét az Egerben található ingatlanjaira. Heves Megyei Hírlap, 1990. május 9. 8.

⁸¹ A városvezetés és a szerzetesrend között végbement megállapodás szerint a végrehajtó bizottság az iskolaépület minden helyiségét átadja a nővéreknek 1990. július 1-ig, az egyezségben szereplő dátum alól egyedül a házasságkötő terem képezett kivételt, ennek egyházi használatba vételét 1990. december 31. után ütemezték be. Uo. 8.

⁸² Heves Megyei Hírlap, 1990. december 30. 3.

A téma szempontjából érdemes lehet néhány érdekes, a problémát érintő, helyi sajtóban megjelent véleményt górcső alá vennünk. 1991. január 15-én Csont István⁸³ tollából látott napvilágot a „Gondolatok az egri házasságkötő teremről” című írás. Csont már a legelején leszögezte, hogy keresztény gondolkodású ember, ám ezek után a következőkben idézett kételyeinek adott hangot a változásokkal kapcsolatosan. *„Az alábbi kérdések tódulnak rám: egy igen izléseesen, szépen kialakított, színvonalas belső teret miért kell felváltani egy olyan helyre, ami még nem biztos, hogy érzelmileg képes ugyanolyan töltésűvé válni, mint a jelenlegi kápolna. (...) Ha e százados falak helyett a városi tanács (önkormányzat, polgármesteri hivatal) veszi át a feladatot, az esemény még profánabb, hivatalosabb és egyben érzelmileg szegényebb lesz. (...) Aztán az anyagi kérdések: miből telik nekünk ilyen luxusra, hogy egy több millió forintból jó szándékúan kialakított (bármilyen szintű megmérése esetén is igen magas színvonalú) intézményt leromboljunk, és egy másikat, ami ugyancsak sok pénzbe kerül, létrehozzunk? Mi lesz, ha az Angolkisasszonyok Intézete visszakapja a kápolnát – a Pataki⁸⁴ [sic.] festette nagyméretű freskóval? (Ami a maga nemében kitűnő mű!) Esetleg lefestik mésszel? De hisz ilyen barbárságokat már ez a társadalom elkövetett az elmúlt évtizedekben. Most ismétlődne minden? (...) Tudom, az egyháznak rengeteg jogos sérelme van. Szörnyűségek, vandál tettek sorát lehetne felhozni most példának. De jelen esetben még a „világi” szándék sem volt izléstelen. A bölcs tolerancia, a megbocsátás éppúgy erénye kell, hogy legyen az egyháznak, mint az egyes embernek. Az Angolkisasszonyok Intézetétől a páratlan szépségű Barátok (ferencesek) temploma 50 méterre van. Ki őszintén keresi az istent az ott is megtalálja (...)”*⁸⁵ – zárultak a szerző sorai. Csont felvetései három, magát megnevezni nem szándékozó egri teológiai hallgatónő személyében hamar ellenzőkre találtak. A hallgatók diákévei szorosan összefonódtak a kápolna eredeti szakrális miliőjétől még meg nem fosztott templommal, s a katolikus egyház oldaláról nézve világítottak rá az átadást övező, ekkora már sajtópolémiaivá duzzadt konfliktusra. A szerzők legelőször megdöbbenésüknek adtak hangot azzal kapcsolatban, hogy Csont keresztény indíttatású felfogását bizonygatta írása elején, a kápolna visszáítélése ügyében tett kifogásai már kevésbé lepték meg a teológusokat. A nők úgy gondolták a házasságkötő terem védelmében keletkezett cikk kevésbé kívánja a lényegyet érinteni. *„Vagyis: a házasságkötő terem lehet bárhol, ahol azt kialakítják – leginkább ott, ahol helye van: községházán, városházán –, de az a kápolna, amely szerves része egy intézetnek, annak ott a helye! Nem építészeti elsősorban, hanem azért, mivel egyfajta szellemiség jegyében felépült intézetnek funkcionális része. S itt igazat adunk az Ön állításának – melyet cikke csattanójának szánt – „az Istent másutt is megtalálhatják, akik őszintén keresik...”* Hitünk szerint mindenütt,

⁸³ A cikk szerzője valószínűleg Csont István grafikus és illusztrátor.

⁸⁴ Helyesen: Patay László.

⁸⁵ Heves Megyei Hírlap, 1991. január 15. 4.

még 50 méterrel távolabb is. Csakhogy itt nem erről van szó! Amit Ön kifejezett a kronológiából, az nagyon lényeges, ha némelyek nosztalgiáját említi. Azok a tanítványok, akik egykor voltunk ott, milyen nosztalgiára jogosultunk intézetünk kápolnáját illetően? Hiszen diákéveinkbe beépült a kicsi templom áhítatos csendje, a litániák és szentmisék közösségi hangulata, az ott tanult – máig elevenen élő – sok egyházi ének? S a vizsgák utáni hálaadások percei oda kötődnek. Az első tavaszi hóvirágot Máriának vittük, az ő szobra elé helyeztük. Nekünk ez a „festmény” a „meszelés”, amely attól az oltárképtől fosztott meg.”⁸⁶ A nők észrevételeiből egyből kitűnik, hogy őket egészen másképpen, semlegesnek abszolút nem tekinthető módon érintette a kápolna állami használatba vétele, a véleményüket hangoztató teológusok tehát a város társadalmának azon részéhez tartoztak, akik örömmel fogadták a szerzetesrend újraindulásából következő egyházi ingatlangyarapodást. Csont István nézetei azonban nem maradtak támogatók nélkül. A hallgatók gondolatai alatt dr. Venczel Katalin üzenete olvasható, aki támogatásáról biztosította Csontot, egyben helyesbítéssel élt a freskó alkotójának nevét illetően.⁸⁷ A szerzők sorából végül Miklós Bélát kell kiemelnünk, aki a humort sem nélkülöző választ írt a Patay-freskó épségéért nyugtalankodó olvasóknak. „Az illusztris szerző aggódik ennek a freskónak sorsa felől. Talán megjelent előtte egy rémkép, mintha az Angolkisasszonyok csáskánnyal veretnék le ezt a képet, és eltűnne Egernek egy kiváló műértéke. Sietünk megnyugtatni az író, miszerint erről szó sincs. A technikai kivitellel megbízott Valuch⁸⁸ kanonok biztosított arról, hogy a freskóhoz nem nyúlunk. Lehívta magát a művészt, aki tudomásul vette, hogy ha a város úgy látja jónak, leemelhetik a falról, és elhelyezhetik más helyen.”⁸⁹ Miklós ezek után figyelembe véve az időfaktort mérleget vont a különböző generációk épületet övező élményéről, s azok súlyáról. „Igaz, hogy harminc évvel ezelőtt az Angolkisasszonyok nyilvános kápolnája volt. De nemcsak harminc évvel ezelőtt, hanem 1855-től kezdve, azaz 106 évig. Eger lakosságának nagyobbik része bensőséges áhítattal gondolt e helyre, amely templomnak épült, és azt a célt szolgálta. Ez az óriási réteg nem nosztalgiával gondolt rá, hanem vallásos áhítattal, az ifjú szív finom érzékenységevel és soha el nem múló lelki élményével. A másik generáció az újabb, a kisebb, amely az állami törvényeknek megfelelően ott kötött házasságot. (...) Ha tehát az idő koordinátáit nézzük, észre kell vennünk, hogy 106 év mégiscsak több, mint harminc év.”⁹⁰

⁸⁶ Heves Megyei Hírlap, 1991. január 22. 4.

⁸⁷ Uo.

⁸⁸ Valuch István (1932–2011). 1956-ban szentelték pappá, káplán volt 1956–1958 között Fényeslitkén, 1957–1959 között Jászapátin, 1959–1960 között Tiszafüreden, 1960–1961-ben az egri Fájdalmas Anya plébánián. Plébánosként szolgált Egerben a Nagyboldogasszony plébánián 1974–2007 között, 1962-től érseki titkár, 1985-től címzetes apát, 1986-tól kanonok, 1999-től pápai prelátus. 2007-ben került nyugállományba.

⁸⁹ Heves Megyei Hírlap, 1991. március 6. 5.

⁹⁰ Uo.

Miklós Béla utalva az egyház sérelmeire felidézte az 1961-ben történt jogtalan államosítást, amely érvelésének jogi részét hivatott erősíteni. *„Ki ne tudná Egerben, hogy ez a hely évszázadokon át nyilvános kápolna volt, és maradt az iskola és rendház államosítása után is. Eredetileg ki volt véve az államosítás alól, csak 1961-ben vették el és jutott a város kezelésébe. Ha a jogot nézzük, most a városi önkormányzatnak joga van a visszaadásra. Ez nem jogtalanság, hanem jóvátétel.”*⁹¹ A szerző végül az alább citált sorokban domborította ki a város lakosságának általa leszűrt véleményét és a templom társadalomra gyakorolt pozitív hatásait. *„Eger megnyugvással és örömmel fogja tudomásul venni, ha a híres, áhítatos kápolna lesz, ahol nemcsak istentiszteletet tartanak, hanem a leendő anyák lelkiismeretét is nevelik, hogy hazánk ne álljon a válsági statisztikák élén.”*⁹²

1991. november 11-én Tóth Ilona⁹³ nővér *„Hazatérés”* címmel már a szentelés előtt álló kápolnáról osztotta meg gondolatait. *„A Szűzanya-szobor visszakerült a régi helyére. Ketten hozták haza, kis kézikocsira fektetve. A Bazilikából kifordulva megkondukt a nagyharang – mintha tőle búcsúzott volna a „Nagytemplom” –, harangzúgás kísérte hazáig, kifejezve, hogy nagy dolog történik. Visszatért hát a Szűzanya. Bár malter, törmelék, félig kész állvány várta, de meleg szívek fogadták! Most már ott áll győzedelmesen. Győztesen? Nem! Irgalmasan, elnézően figyelve az előtte állókra! Hazaérkezett...”*⁹⁴

Dr. Seregély István⁹⁵ az egri egyházmegye főpásztora 1991. november 17-én szentelte fel a kápolnát, s ő celebrálta az 1961 óta elhangzott első misét is.

⁹¹ Uo.

⁹² Uo.

⁹³ Tóth Ilona Viola (1915–1992) 1930-ban lépett be Zsámbékon a kongregációba, 1935-ben tanítóképzőt végzett, 1936-ban tette le szerzetesi esküjét. A szétszórás után tanítónőként dolgozott, 1963-tól a székesfehérvári papi otthonban tevékenykedett. Utolsó éveit a máriaremetei szociális otthonban töltötte.

⁹⁴ Heves Megyei Hírlap, 1991. november 11. 5.

⁹⁵ Dr. Seregély István (1931–) 1955-ben szentelték pappá, 1956-ig kisegítő volt Budapesten, 1956–1963-ban káplán Gyöngyösfaluban, Nyőgéren, Bagodvitenyén, Zalaegerszegen, majd 1963–1974-ig Szombathelyen a székesegyházban. 1974-től plébános Kőszegszerdahelyen, 1981–1987 között Kőszegen szolgált. 1987-től egri érseki kinevezést kapott, 2007-ben került nyugállományba.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS SZAKIRODALOM

FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) 3.1.5 O-11762/2. Egri Fekete Hollók.

Az Egri Főegyházmegye Schematizmusa, 1963., 1975.

Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára (MNL HML) XXXV-29-3/32.; XXXV-29-3/64.; XXXV-29-3/64.; XXXV-22/12. csoport/1. doboz/20.; XXXV-22/12. csoport./6. doboz/57.; XXXV-22/12. csoport./6. doboz/57.; XXXV-29-3/3. doboz/99.; XXXV-29-2/1. doboz /32.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) XIX-A-21-a 22. doboz E-14-1/1961.; XIX-A-21-b 46. doboz 2. tétel; XIX-A-21-b 57. doboz 2. tétel; XIX-A-21-b 558. d. Borai Emil; XIX-A-21-d 10. doboz 007-46/1961.

A szerző saját tulajdonában lévő irat: Borai Emil 1959. október 14-ei levele.

Heves Megyei Hírlap 1990 (I. évf.) 30. szám.

Heves Megyei Hírlap 1991. (II. évf.) 12. szám.

Heves Megyei Hírlap 1991. (II. évf.) 18. szám.

Heves Megyei Hírlap 1991 (II. évf.) 55. szám.

Népújság 1958. (XIII. évf.) 26. szám.

Népújság 1963. (XIV. évf.) 266. szám.

Népújság 1964.(XV. évf.) 59.szám.

Népújság 1966. (XVII. évf.) 23. szám.

Népújság 1966. (XVII. évf.) 248. szám.

Népújság 1968. (XIX. évf.) 189. szám.

Népújság 1971. (XXII. évf.) 75. szám.

Népújság 1990. (I. évf.) 228. szám.

SZAKIRODALOM

Balogh Margit: Egyház és egyházpolitika a Kádár-rendszerben. Eszmélet, 1997/34.

Balogh Margit – Gergely Jenő: Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon 1790–2005. II. Budapest, 2005.

Bán Péter (szerk.): Heves megye történeti arcantológiája (1681–)1687–2000. Eger, 2011.

Bertha József – Szaniszló Ferenc: Heves megye tanácsai tisztségviselői. 1950–1990. Eger, 1991.

- Cúthné Gyóni Eszter – Szilágyi Adrienn – Wirthné Diera Bernadett (szerk.): Mából a tegnaptól. Képek a 19. és 20. századi történelemből. Budapest, 2012.
- Gál Máté: Egy összeférhetetlen vidéki megbízott 1956 utáni karrierje. Borai Emil, az ÁEH egri egyházügyi főelőadójának tevékenysége 1956–1969 között. *Aetas*, 2017/1. 121–142.
- Horváth Attila: A vallásszabadság korlátozása és az egyházak üldözése Magyarországon a szovjet típusú diktatúra idején. *Polgári Szemle*, 2014/1–2.
- Kalmár Melinda: Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990. Budapest, 2014.
- Köbel Szilvia: „Oszd meg és uralkodj”. A pártállam és az egyházak. Budapest, 2005.
- Köpeczi Bócz Edit: Az Állami Egyházügyi Hivatal tevékenysége. Haszonélvezők és kárvallottak. Budapest, 2004.
- Lipp Mónika Mária: Az egri irgalmasrendi kolostor, templom és kórház XVIII. századi berendezése. Doktori disszertáció, 2012.
- Rainer M. János: Bevezetés a kádárizmusba. Budapest, 2011.
- Soós Viktor Attila: Az Állami Egyházügyi Hivatal archontológiája. Az ÁEH szervezeti felépítése, nemzetközi kapcsolatai és dolgozóinak pályaképe. Doktori disszertáció, 2014.
- Soós Viktor Attila – Szabó Csaba – Szigeti László: Egyházüldözés és egyházüldözők a Kádár-korszakban. Budapest, 2010.
- Vörös Géza: Állambiztonság és az egyházak. Egyháztörténeti Szemle, 2009/4.
- Wirthné Diera Bernadett: Katolikus hitoktatás és elitképzés a Kádár-korszakban – Az 1961-es „Fekete Hollók” fedőnevű ügy elemzése. Doktori disszertáció, 2005.

A MAGYAR FILMGYÁRTÁS STRUKTURÁLIS VÁLTOZÁSAI

1968–1975

Keresztényi Ágnes

Jelen tanulmányban a Kádár-korszak kultúrpolitikájának egyik szeletébe szeretnék bepillantást nyújtani. A filmgyártás ellenőrzése az egész korszakban fontos volt a politikai vezetők számára, hiszen a film – akár az irodalom – fontos szerepet töltött be a szocialista nevelésben. A tanulmányban megjelölt időszakban alakultak ki a Kádár-korszak felszín alatt működő irányítástechnikai jelenségei, és ezek közül a filmgyártásban megjelenők közül a strukturális változásokat előidéző szándékokat szeretném ismertetni. A tanulmány megírása kapcsán levéltári forrásokból próbáltam rekonstruálni, hogy milyen változások zajlottak le a filmgyártás szervezetében. Azt szeretném bemutatni, hogy a kultúrpolitikai vezetés a szerkezeti átalakításokkal hogyan próbálta meg irányítani a filmgyártás menetét az aktuális politikai irányoknak megfelelően.

A Kádár-korszak kultúrpolitikája

Kádár-korszaknak nevezzük azt a korszakot, amely az 1956-os forradalom leverésétől 1989-ig a magyarországi szovjet típusú berendezkedés bukásáig tartott. A korszak első szakaszát, 1963 után, Kádár hatalmának megszilárdulását követően kialakuló rendszert a köznyelv és többnyire a történelemkönyvek is Kádár-rendszernek nevezik. Ezzel arra a különbségre utalnak, amely megmutatkozott a hatalom gyakorlásában mind a Rákosi-rendszerhez, mind a környező országokban kialakult szovjet típusú rendszerekhez képest. A Kádár-rendszert szokták magyar modellként is emlegetni mint a sztálini szocializmus sajátos magyar megnyilvánulását. A rendszer jellegzetességeiként leggyakrabban a következőket említik:

1. A Rákosi-féle totalitárius diktatúra felváltása tekintélyuralmi rendszerrel, amelyben a vezető inkább „atyáskodóan” viselkedik a néppel szemben, mintsem diktátorként, azonban a hatalma alig korlátozott.
2. A szocializmus építésének ideológiai céljai, mint a kollektivizálás vagy az iparosítás továbbra is elsőbbséget élveztek, de új elemként megjelent a társadalom életszínvonalának folyamatos növelése.
3. A rendszer lemondott a szocialista ember kineveléséről, ezért felhagyott a magánélet átpolitizálásával.

4. A kultúra területén letett a szocialista ideológia egyeduralmáról, és teret hagyott más művészi stílusok kibontakozásának is.
5. A gazdaságban a tervgazdaság és a piacgazdaság elemeit összekapcsolva új gazdasági rendszert léptetett a korábbi helyébe, és megengedte a második gazdaság létrejöttét.

A Rákosi- és a Kádár-rendszer alapvonásai között a szakértők nagy különbségeket nem fedeztek fel. A puha diktatúra mégis különbözik az azt megelőző időszaktól. Ez a különbség a hatalomgyakorlás, valamint az intézmények működésének és működtetésének módjában és stílusában érhető tetten.¹

A Kádár-korszak nemcsak a társadalom- és gazdaságpolitikában, valamint az oktatásban és a tudományos kutatásban hozott újat a Rákosi-rezsimhez képest, hanem a kultúrában is. A művészeti szabadság ekkor sem valósulhatott meg teljesen, de az ötvenes évekhez viszonyítva nagymértékben szabadabbá vált. A szocialista realizmust és a pártosságot továbbra is elvárták, azonban már nem volt kötelező érvényű. Bizonyos kényes témák, elsősorban az 1956-os forradalom, a többpártrendszer és a Szovjetunió igazi szerepének megkerülése esetén az alkotók számára viszonylag nagy mozgáster jutott a stílusok, módszerek, témák és egyes esetekben a felfogás terén is.² A korszak első éveit, az 1956-tól 1962-ig tartó szakasz kulcsfontosságú a kádárizmus ideológiájának és gondolkodásmódjának kialakulásában. Kalmár Melinda szerint ezt az időszakot nem a konszolidáció vagy a restauráció kifejezésekkel lehet a legkifejezőbbben leírni, hanem a kommunista rendszer szanálásával. Ugyanis nem kívánta a Rákosi-rendszert visszaállítani, de erősen törekedett arra, hogy a csődöt mondott kommunista uralmat megreformálja olyan mértékben, hogy az hosszú távon működőképes legyen, azaz szanálja.³

1956 után meg kellett határozni az új művelődéspolitikai elméleti kereteit. Ezt a célt szolgálta a művelődéspolitikai irányelvek kidolgozása. Aczél már 1957. augusztusában előállt egy egységes művelődéspolitikai alternatívával, ami keresztül is ment a PB-n, de ekkor a PB még nem vállalkozott a művelődéspolitikai elméleti kérdéseinek tisztázására. 1958 elejétől jött el a lehetőség Aczél számára, hogy az általa felvázolt elképzelést érvényesítse a párt hosszú távra készülő alapdokumentumában.⁴

A kádárista vezetés az előző korszak hiányosságából tanulva törekedett arra, hogy kialakítson egy sajátos művelődési és kulturális irányvonalat, amellyel megkülönböztetheti magát mind a Révai-féle, mind a reformkommunista kultúrpolitikai

¹ Rainer, 2011. 95–97.

² Romsics, 2005. 496–497.

³ Kalmár, 1998. 12.

⁴ Kalmár, 1998. 100.

elképzelésektől. A tervek szerint a művelődéspolitikai irányelvek keretein belül akarták meghatározni az értelmiség új szerepét. A korábbi gyakorlattól eltérően a kádárizmus tágabban akarta értelmezni az értelmiség fogalmát, hangsúlyozni akarta, hogy az értelmiség a kultúrának már nem kiemelt elit rétege, hanem csak része a köz művelődésének. A művelődéspolitikáról szóló végleges dokumentum másfél év munka után „Az MSZMP művelődéspolitikai irányelvei” címmel jelent meg 1958. július 25-én a Központi Bizottság határozataként. Az irányelvek megjelenésének szimbolikus jelentősége is volt: a Kádár-korszak egyik legrugalmasabb ideológiai határozatának megjelenését Nagy Imre kivégzésének idejére időzítették, mintegy az 1956-ot lezáró és az új korszakot megnyitó cezúraként. A bevezető a párt művelődéspolitikájának legáltalánosabb elveit tartalmazza, vagyis azt, hogy meg kell teremteni a feltételeket a társadalom tudatának szocialista átalakításához és a körülményeket a szocialista gondolkodásmód kialakulásához.⁵ A dokumentum IV. fejezete az akkori kulturális élet legfőbb kérdéseivel foglalkozik, amelyben meghatározza, milyennek is kell lennie a kultúrának a Kádár-korszakban: „*A születő új kultúra: tartalmában szocialista, formájában nemzeti. (...) A kultúra szocialista eszmeiségének elsődleges fontosságát nyomatékosan kell hangsúlyozni ma, amikor még hatnak bizonyos revizionista nézetek, és amikor – helyesen – nyilvánosságot biztosítunk jó szándékú, a népi demokrácia iránt lojális, de nem szocialista alkotásoknak és állásfoglalásoknak is a kulturális életben.*”⁶ Az irányelvek rész három olyan fontos elemet tartalmaz, amelyek valóban a Kádár-korszak kultúrpolitikai gyakorlatának megalapozását szolgálják. Az első ilyen elem a művészet sokszínűségének, sokféleségének elismerése, illetve annak leszögezése, hogy hatalmi szóval stílusvitákat nem lehet eldönteni. A művészetek sokszínűsége mellett az irányelvek markánsan megkülönböztetik egymástól a különböző kategóriákat, és élesen meghúzzák a határokat a magasabb rendű, az alacsonyabb rendű és a romboló hatású alkotások között. Leegyszerűsítve: 1. a támogatott kategóriába a realista alkotások tartoznak, ezen belül kiemelt támogatást élveznek a szocialista realista művek, 2. a türt kategóriába a nem realista, de humanista és nem romboló hatású alkotások tartoznak, amelyek a párt bírálata mellett megjelenhetnek, 3. a romboló hatású tiltott kategóriájú művekkel szemben a párt fellépett, hogy azokat csírájában fojtsa el. Ezeket a kategóriákat a kultúrpolitika eléggé szabadon határozta meg, s ezáltal tulajdonképpen meglehetősen rugalmas művészetpolitikai keretet hozott létre.

A második lényeges elem az eszmei befolyásolás. A párt vezető szerepét a különféle intézményekben dolgozó párttagokon keresztül érvényesítette. Szó sem volt arról, hogy lemondtak volna a felülről történő közvetlen beavatkozásról vagy önállóságot biztosítottak volna az intézményeknek, csupán az eszközök sorrendjét

⁵ Kalmár, 1998. 134–180.

⁶ Romsics, 2000. 213.

változtatták meg. A lehetőség a közvetlen beavatkozásra megmaradt a közvetlen pártirányítás felelőssége nélkül, s ez mindkét félnek jó volt, mert nőtt a mozgásterük.

A művelődéspolitikai irányelvek harmadik lényeges pontja a művészeti élet pluralizmusának tagadása, és a művészeti irányzatok szervezeti megjelenítésének kizárása volt. S mindezt azzal indokolták, hogy ezek az irányzatos szervezetek könnyen politikai központokká válhatnak. Kétségtől azokká válhatnának mindenütt, ahol nincs politikai pluralizmus.⁷ Ennek az elvi meghatározásnak Aczél kultúrpolitikájában megvolt a maga funkciója. Aczélnek szüksége volt egy ideológiai fedőszövegre, ami biztosította számára a kellő mozgásteret az ideológiailag megfoghatatlan és rugalmas döntéseihez. Ezért a gyakorlatban a támogatott, túrt és tiltott alkotások körét sokszor nem a 3T-elv határozta meg, hanem Aczél döntései.⁸

A változatlan ideológiai keret a kulturális élet irányítóit kényszerpályára állította. A feladatuk továbbra is az volt, hogy elősegítsék a szocialista kultúra létrejöttét, a szocialista erkölcs elterjedését, miközben a fogalmak jelentése nem volt pontosan meghatározva. A kulturális intézményeket a Művelődésügyi Minisztérium működtette és ellenőrizte, a kulturális élet eszmei irányítását az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottsága, a Kulturális és Elméleti Munkaközösség és a KB Kulturális Osztálya, illetve ez utóbbi megyei és járási szervezetei végezték. A vezető kulturális szervek és testületek a Központi Bizottság titkárának felügyelete alá tartoztak. Maga a PB is foglalkozott kulturális kérdésekkel, igaz, ezek száma idővel csökkent. A pártszervek tisztviselői gyakorta cserélődtek. A központosított politikai struktúrában néha előtérbe kerültek olyan személyek is, akik különösen alkalmasak voltak az irányító szerepre. Befolyásuk olykor túlnőtt a hatalmi hierarchiában elfoglalt pozíciójukon, ilyen volt például Aczél György is.⁹ Az új kultúrpolitika irányítója kezdetben Szirmai István volt, majd átvette helyét Aczél György művelődésügyi miniszterhelyettes, aki az évek során a kultúráirányítás egyik legfontosabb emberévé vált, habár kezdetben Aczélhoz egyszerű miniszterhelyettesként a művészetpolitikai és kiadói ügyek tartoztak csak.

1962-re lezárult a Kádár-rendszer utolsó társadalomátalakító folyamata, a szövetkezetesítés, ezzel véget ért a status quo kialakítása. Az MSZMP VIII. kongresszusa ennek a folyamatnak a lezárulását fogalmazta meg úgy, hogy „*leraktuk a szocializmus építésének alapjait*”. Ettől kezdve megelégedett a hatalom a passzív lojalitással, és ekkortól ígérhette meg, hogy nem bántja azt, aki nem ellensége az addigra kialakult Kádár-rendszernek. Ekkor válik az „*aki nincs ellenünk, az velünk van*” a Kádár-korszak jelszavává. Ez kedvezett a kultúrpolitikai nyitásnak is. Nem

⁷ Révész, 1997. 101–102.

⁸ Révész, 1997. 82.

⁹ Ständeisky, 2005. 287–288.

véletlen, hogy a kongresszus után megjelent irodalmi művek valamiképpen a szövetkeztetéshez kapcsolhatók. Ezekben már addig elmesélhetetlen történetek jelentek meg, s addig kimondhatatlan következtetések fogalmazódtak meg. Kádár maga is szorgalmazta az olyan művek megjelenését, amelyek bemutatják a falunak a békéig vezető viszontagságos és rögös útját. Az egyik személyes kezdeményezésből született Kósa Ferenc *Tízezer nap* című filmje 1967-ben, amely talán a legnagyobb e művek közül.

A pártkongresszus után megszüntették a továbbtanuláshoz a korábbi származás szerinti megkülönböztetést. Ekkor váltak a határok is átjárhatóbbakká mindkét irányba. 1963-ban a művészek, értelmiségiek 1956 után először utazhattak nagy számban nyugatra turisztikai célból, az 1956-ban elítéltek nagy része szabadlábba került. Az irodalmi életbe szinte mindenki visszatérhetett az emigránsokat kivéve, a hatvanas évek közepén pedig a legnevesebb írók régi és új művei újra nagy példányszámban kaphatóak voltak a könyvesboltokban.¹⁰ Egyértelmű változás volt a kulturális irányításban az irodalom társadalmi és politikai életre gyakorolt hatását tekintve. A vezetés a korábban privilegizált irodalom helyett a hatvanas évek elejétől kezdve mindinkább egyenrangúnak kezdte tekinteni a különböző művészeti ágakat. A korábbi fő ideológiahordozó irodalom mellett a zene, a képzőművészet és különösen a színház és a film bizonyult alkalmasnak a szocialista erkölcs és ízlés formálására azáltal, hogy a társadalmi valóságot képes volt a maga teljességében ábrázolni, és széles tömegekhez tudott eljutni. A kultúra ideológiaformáló szerepe mellett kezdett fontossá válni a közönség igényeinek kielégítése is.¹¹

Az 1968-as új gazdasági mechanizmus tervezése és megvalósítása hatott a kulturális szférára is. 1967 augusztusában a vezetők meghatározták a gazdasági mechanizmus elveinek alkalmazási módjait a kultúra és művelődés területén. Az előkészítés során rendszerezték az egyes kulturális funkciókat, és felmérték az átalakítás esetleges buktatóit is. Ennek eredményeképpen a szélesebb körű reformokat és nagyobb anyagi ráfordítást igénylő területek reformját egyelőre elhalasztották. Ennek értelmében a sportban, oktatásban és a népművelésben a következő két évben nem terveztek változtatásokat. Azonban a kultúra jobban piacosiítható területei nem kerülhették el az átalakítást. A tervek szerint a kulturális vállalatok átalakulását akarták elősegíteni, két kategóriát különböztetve meg: a nyereségérdekelteket és az önköltségeseket. Nyereségérdekeltnek tekintették a könyv-, a film- és hanglemezgyártást és forgalmazást és azokat a képzőművészeti vállalatokat, amelyek képezhettek a piaci nyereségükből fejlesztési és részesedési alapot. Ugyanakkor különböztek a gazdaság más szektoraitól abban, hogy a kultúrpolitikai célkitűzések megvalósítása érdekében állami támogatásban részesülhettek, valamint abban, hogy sajátos fel-

¹⁰ Révész, 1997. 132–136.

¹¹ Vass, 1968. 485.

adatuk volt a közvélemény formálása és a cenzúra. Ezáltal a kulturális irányítóknak a gazdasági és a kultúrpolitikai szempontok összehangolásából fakadó nehézségekkel kellett szembenézniük. Alapvető probléma volt, hogy minden változás ellenére a *Művelődéspolitikai irányelveket* tartották ideológiai kiindulópontnak, és ezeket próbálták alkalmazni az új viszonyokra, így a kultúra terén az új mechanizmusban nem a gazdaságosság volt a kizárólagos szempont. Ez sajátos intézményi formákat hozott létre. Az önköltségérdekeltek csoportjába sorolták a színházakat, zenei intézményeket, a cirkusz és varietévállalatot, a tanszergyártást és forgalmazást. Ezek az intézmények nyereséget elvben nem termeltek, de a gazdasági reform szellemében a központi irányítás azt várta el tőlük, hogy valamilyen módon növeljék a bevételeiket, hogy csökkenthessék az állami dotáció összegét. A kultúra területén is felmerült a trösztösítés ötlete, azonban a piaci és nem piaci elemek egymás mellé kényszerítéséhez végül főleg anyagi okokból egy-két kivételtől eltekintve nem járultak hozzá. Egyedül a filmiparban és a kulturális külkereskedelemben hajtottak végre trösztösítést: összevonták a filmgyártó vállalatokat, és megalakították a több minisztériumot összefogó Kulturális Külkereskedelmi Tanácsot.

A kultúra gazdasági alapokra helyezése valamelyest átalakította az 1957-ben bevezetett cenzúra támogatott, tűrt és tiltott kategóriáit. Az ideológiailag fontos művek alacsony áron, állami támogatással kerültek forgalomba, míg a nem fontos, de még megtűrhető alkotások csak akkor jelenhettek meg, ha megtérülni látszott az előállítás költsége. A tiltottnak minősített kategóriával kapcsolatban a politikai vezetés továbbra is fenntartotta magának a vétó jogát. A gazdasági kényszer bevezetésével az alapvető elvárás volt az is, hogy csökkentse a művészetileg kevésbé értékes, de a közönség számára népszerű alkotások számát.

A reform azonban nem segítette elő a kívánt mértékben a kulturális befolyásolást. A vállalatok sok esetben a gazdasági érdekeltséget helyezték előtérbe a kulturálissal szemben, s ez oda vezetett, hogy egyes döntéseiket a vezetésnek kellett felülbírálni. Erre hivatkozva változtatták meg a filmforgalmazás érdekeltségi rendszerét vagy szóltak bele színházi műsortervekbe.¹²

Aczél György az 1960-as évek közepétől kulturális és művészeti ügyekben szinte korlátlan hatalommal rendelkezett. Pályája a hetvenes évek elejére teljesedett ki. 1957 és 1968 között mint művelődési miniszterhelyettes tevékenykedett, 1958-tól a művelődésügyi miniszter első helyetteseként pedig egyre nagyobb befolyással bírt a párt kultúrpolitikájára, mint azt a hivatali pozíciója lehetővé tette volna számára. Az MSZMP IX. kongresszusán, 1966-ban bekerült a KB Agitációs és Propaganda Bizottságába, a következő évben KB titkárrá választották, és felügyeleti területe ebben a pozícióban is a kultúra maradt. Ekkortól tekinthetjük a kulturális élet legfőbb irányítójának. 1969-ben megkapta az Agitációs és Propaganda Bizottság

¹² Kalmár, 2014. 251–271.

elnöki pozícióját, majd egy évvel később az MSZMP X. kongresszusán bekerült a PB-be is. 1971-ben az akkor létrehozott Művelődéspolitikai Munkaközösség elnökévé választották, amely a KB mellett elvi-ideológiai tanácsadó testületként működött. Valójában az egyes tagok személyes rangja és befolyása miatt ez a testület a kezdetektől valós befolyást tudott gyakorolni a politikai irányelvek, szakmai határozatok kialakításában. Aczél a hetvenes évek közepén ugyan sorra elveszítette korábbi hivatalait, de ez nem jelentette azt, hogy befolyását ne őrizte volna meg a kulturális ügyekben a nyolcvanas évek közepéig a Művelődéspolitikai Munkaközösség tagjaként.¹³ Az aczéli művészetiirányítás felülvizsgálatára az 1970-es évek végén került sor, ennek eredményeképpen lépett színre miniszterhelyettesi pozícióban Pozsgai Imre. Korábban a KB sajtóosztályát vezette, majd főszerkesztő-helyettes volt a *Társadalmi Szemlénél*. Pozsgai Aczéllal szemben nem a személyes kapcsolatain keresztül akarta irányítani a művészeti elitet. Az informális ráhatás helyett korszerűbb intézményes módszerekkel egyre fontosabb szereplővé tette az államot a kulturális ügyekben. A minisztérium fenntartotta személyes kapcsolatait ugyan, de már nem annyira nyilvánvaló módon korlátozta az alkotói szabadságot, mint korábban, és semlegesebb állami elemekkel befolyásolta az alkotókat. Komolyabbá vált a pályázatelbírálás szerepe a kultúra finanszírozásában mind az intézmények, mind az egyének tekintetében. A kultúrpolitikát irányítók az informális kapcsolatok fenntartása mellett az anyagi finanszírozás szabályozásával alapvetően meghatározták a változás irányát. A nyolcvanas években egyre gyakrabban hivatkoztak a szűkülő pénzügyi lehetőségekre abban a kérdésben, hogy mit rendel meg és támogat az állam a kulturális életben.¹⁴

Filmirányítás az 1960–1970-es években

A hatvanas évek elején az eszmei-ideológiai problémáknál is komolyabb strukturális nehézségek merültek fel a filmgyártásban. Ismét felvetődött az alkotói autonómia és az intézményi decentralizáció kérdése. Korábban a kádári rendszer berendezkedésének idején elképzelhetetlen lett volna ez a változás, de a rendszer megszilárdulását követően a konszolidáció eszközévé vált a művészeti élet irányításának megváltoztatása és a szervezeti átalakítása. A pártirányítás ugyanakkor a decentralizációt eszköznek tekintette, mivel nyilvánvalóvá vált számukra is a korábbi központosított gyártási szervezet hiányossága, az, hogy évi húsz játékfilm gyártása nem megy ebben a struktúrában. A csoportrendszerben megvalósuló alkotói önállóság egyrészt felértékelte a filmrendezők szerepét, másrészt szoros összefüggésben volt a káderpolitikával is. A csoportrendszer lehetőséget nyújtott az alkotók eltérő

¹³ Drabancz-Fónai, 2005. 211.

¹⁴ Kalmár, 2014. 419–420.

kezelésére, valamint felértékelte a fiatal rendezők helyzetét, mert a pártvezetés a fiatal alkotók támogatásában látta a politikailag megbízható és a korabeli témájú filmek elkészültének biztosítékát. A Filmfőigazgatóság 1961-es beszámolója szerint akadozott a filmgyártás, az 1960. évre tervezett tizenennyolc film nem készült el, és a Hunnia Filmstúdió ez évre tervezett filmjeinek listája is bizonytalan volt. A filmforgalmazás sem ment a tervezett szerint, egyrészt a tévé elvonta a közönséget a mozikból, másrészt a régi témájú magyar filmekre is kevesebben voltak kíváncsiak. A problémák egyik fő oka a forgatókönyvek hiánya volt, hisz a Hunniában ekkor nem alkalmaztak állandó forgatókönyvírói gárdát. A másik ok, hogy az idősebb rendezők közül igazán a vezetés számára is jónak elfogadott filmet csak Keleti Márton rendezőtől várhattak. A középgenerációhoz tartozó alkotók (Várkonyi, Makk, Herskó, Máriássy), akik nívósabb filmeket készítettek, nem vállalkoztak paraszti vagy munkás témájú alkotásokra. A problémák megoldását a decentralizációban és a műhelymunka kereteinek megteremtésében látták. A decentralizáció mellett szólt továbbá az is, hogy a szovjet filmgyártásban ekkorra már lezajlott az átszervezés, és ott sikeresnek bizonyult a csoportrendszer.

A Filmfőigazgatóság javaslatában szerepelt a művészeti és a gyártási bázis szétválasztása is. A létrehozandó alkotócsoporthoz a filmeket az önállóvá vált filmgyárral készítették volna el. Egy másik, szintén a Filmfőigazgatóság által készített tervezet szerint az átalakítás a Hunnián belül ment volna végbe. Ott alakítottak volna ki négy alkotócsoporthoz, amelyekbe egy-egy rendező, dramaturg, operatőr és gyártási szakember tartozott volna. A Központi Dramaturgia megszűntével a csoportok a Hunnia igazgatója alá tartoztak volna, akinek munkáját lektorok segítették volna. A csoportrendszer bevezetésével a TKO is egyetértett a PB számára készített jelentésében, továbbá a pártközpont is támogatta a csoportrendszer bevezetését, bár nem tisztázta, hogy a Filmfőigazgatóság melyik tervével ért egyet.

A magyar filmgyártás átalakulása a PB 1961 őszi ülése után kezdődött, és közel két év alatt három lépcsőben új gyártási-szervezeti struktúra alakult ki. Végérvényesen ekkor szűnt meg a Központi Dramaturgia, s ettől kezdve a forgatókönyveket a különböző alkotócsoporthoz készítették el, majd az igazgató fogadta el. A három csoport élére Bányász Imre, Fejér Tamás és Hárs Lajos került. Az igazgató ekkor Horváth Márton volt, akivel a minisztérium és a rendezők is elégedetlenek voltak, mégsem váltották le.

Az átalakítás második lépése a Hunnia Filmstúdió mellett a Budapest Filmstúdiót is érintette, és a szervezeti átalakítások mellett személycserékkel is járt, valamint egyszerűsítette a filmgyártás engedélyeztetési eljárását is. 1963 januárjától a Budapest Filmstúdió játékfilmes műhelye a Hunniához került, a korábbi három alkotócsoporthoz ezzel négyre bővült. A személycserék a Hunnia korábbi vezetését érintették, Horváth Márton helyére Révész Miklós, a Filmfőigazgatóság korábbi vezetője került. Az 1962-ben létrehozott alkotócsoporthoz élére is új emberek ke-

rültek, olyanok, akik már mind dolgoztak korábban is a filmgyártásban. Az egyes csoport élére az egykori filmfőigazgató Újhelyi Szilárdot kérték fel, a kettes csoport élére Köllő Miklós dramaturg került, a hármas csoportot pedig a továbbiakban is Herskó János rendező irányította. A Budapest Filmstúdióból átkerült negyedik csoport vezetője továbbra is Nemeskürty István maradt. A filmgyártás engedélyeztetési folyamata a következőképpen egyszerűsödött: a forgatókönyvek elfogadásáról és a film forgatásának megkezdéséről ettől kezdve a filmgyár igazgatója helyett a csoportvezetők dönthettek. Ezen változtatások összessége immár lehetővé tette, hogy az alkotócsoportokból valódi műhelylé szerveződhessenek, és így valóban a kollektív munka központjaivá válhassanak. A csoporttagok közösen vitatták meg a filmterveket, forgatókönyveket és a filmek első változatát is, az ún. munkakópiákat.

Az átalakítás harmadik fázisára a következő évben került sor: intézményi átalakítás kezdődött, amely a filmgyártás és a filmirányítás rendjét is decentralizálta. A magyar filmgyártásról szóló utasítás előírta, hogy külön kell választani a gazdasági és művészeti tevékenységet a filmgyártásban, és növelni kell a művészeti stúdiók önállóságát a játék- és rövidfilmgyártásban. Ezért átszervezésre került a filmgyártás intézményi rendszere. 1964. január 1-én összevonták a Hunnia és a Budapest Filmstúdió gazdasági és gyártási osztályait, s ezzel megalakult a Magyar Filmgyártó Vállalat (Mafilm). Ettől kezdve az egyesített vállalaton, a Mafilmen belül a stúdiócsoportnak nevezett alkotócsoportok és a gyártó-szolgáltató részlegek is önelszámoló egységekké váltak, a stúdiócsoportokból ezzel önálló szervezeti egységek keletkeztek. Ezek után maguk rendelhették és fogadhatták el a forgatókönyveket, illetve éves dramaturgiai és előkészítési-gyártási kerettel is rendelkeztek. A döntési jog és a felelősség a stúdiócsoportok vezetője és az igazgató által vezetett műhelytanács kezébe került. Vitás kérdésekben, például ha a műhelytanács nem fogadta el a gyártási tervet vagy az adott forgatókönyvet, az alkotók fellebbezhettek a Filmfőigazgatóságnál. A gyártás átszervezése együtt járt a filmirányítás decentralizálásával is, az átalakítás után a Filmfőigazgatóság elsősorban nem operatív, hanem stratégiai szervként működött. Az elkészült filmek bemutatásáról ugyan a minisztérium döntött a továbbiakban is, de a gyártás engedélyezésének a joga átkerült a stúdiócsoportok felelősségi körébe. Ez a struktúra bevált, és a következő években sem esett át érdemi változáson.¹⁵ A filmgyártás szervezeti átalakításával együtt új premizálási rendszerre is javaslatot tett a Művelődésügyi Minisztérium a PB számára készült 1963-as jelentésében. Erre azért került sor, mert az elmúlt években készült filmeket tartalmi és művészi szempontból gyengének, vagy alig közepesnek ítélték. Ennek egyik oka a meglévő gyártási rendszer volt, amely nem tette sem anyagilag, sem művészileg érdekeltté a rendezőt. Az új premizálási rendszer célja annak az elvnek a megvalósítása volt, hogy a jó filmek kapjanak anyagi megbecsülést, a gyenge

¹⁵ Varga, 2008. 57–70.

filmek pedig ne részesülhessenek prémium kifizetésében, vagyis ezzel érdekeltté tegyék az alkotókat jó filmek készítésében. Négy művészeti premizálási kategóriát állapítottak meg; az első kategóriát 120 000, a másodikat 60 000, a harmadikat 35 000 Ft művészeti prémiumban részesítették. A negyedik kategóriába sorolt filmekre nem fizettek prémiumot. A jelentést a PB elfogadta.¹⁶

A párt művelődéspolitikájának végrehajtására az átszervezés után, 1964. február 25-én létrejött Mafilm-pártbizottság ügyelt. A vállalat pártbizottsága két fő területen végezte munkáját: 1. a gyártási-ipari részleg: ezzel kapcsolatban nem merült fel probléma, hiszen a párt szervezeti szabályzata jól körülhatárolta a pártbizottság ilyen jellegű munkáját; 2. a művészeti munka és az alkotócsoporthoz kettős irányítás (a vállalat igazgatója és a Filmfőigazgatóság) alá kerültek az átszervezéssel, ezért a pártbizottság munkáját, feladatait és jogait ezen a területen jól körül kellett határolni. A pártbizottság jövőbeni munkáját a következőkben határozták meg: 1. irányítja és ellenőrzi a művészeti alapszervezetek és pártcsoporthoz eszmei és politikai munkáját; 2. eszmei, esztétikai, alkotói vitafórumokat tart egy-egy konkrét film- vagy művelődéspolitikai kérdéssel a belső kritikai élet kialakítása érdekében; 3. folyamatosan és tervszerűen gondoskodik a pártoktatásról a politikai és ideológiai nevelés érdekében; 4. figyelemmel kíséri az egyes stúdiócsoporthoz művészeti tevékenységét, munkavégzését; 5. segíti a káderkiválasztást, káderutánpótlást. Ezen feladatait a pártbizottság csak úgy tudta ellátni, ha közvetlen és egyenrangú partnere lett a Filmfőigazgatóságnak. Ennek érdekében javasolták, hogy a pártbizottság titkára is legyen tagja a Művelődési Minisztérium által létrehozott Művészeti Tanácsnak, illetve vegyen részt a forgatókönyvek gyártásba való besorolásának eldöntésében és a filmek kategóriákba való besorolásában is.¹⁷

A Művelődésügyi Minisztérium 1964-ben hozta létre a Filmművészeti Tanácsot saját tanácsadó testületként. A miniszteri rendelet szerint a tanács feladata: „(...) *A társadalmi és művészi szempontból különös fontosságú forgatókönyvek és filmek megvitatása a helyes állásfoglalás kialakítása céljából, továbbá javaslattétel egyes esetekben a stúdió vezetője által elfogadott forgatókönyvek átdolgozására. A stúdióvezetők által elfogadott forgatókönyvek gyártásba sorolása annak az elvnek az érvényesítésével, hogy a legszínvonalasabb és a társadalmi, művészi igényeknek legjobban megfelelő forgatókönyveket filmesítsék meg*”.¹⁸ Ezzel szemben a Filmművészeti Tanács az első ülésén 1964 januárjában úgy döntött, hogy csak az általános elvi kérdéseket tárgyalják meg, a forgatókönyvek vitáját és gyártásba sorolásának feladatát nem vállalják. Ezt a feladatot egy szűkebb testületre, a stúdióvezetők értekezletére bízták.

¹⁶ MNL OL 288. f. /36. cs. /21. ö. e. Jelentés a Politikai Bizottságnak játékfilmgyártásunk megjavítását szolgáló néhány fontosabb intézkedésről. 1963. február 1.

¹⁷ MNL OL XIX-I-4-aaa 0227/1965.

¹⁸ MNL OL XIX-I-4-aaa 0323/1965.

Utóbbinak tagjai: a négy stúdióvezető, Papp Sándor filmfőigazgató, Révész Miklós Mafilm-igazgató, továbbá meghívottként részt vett az üléseken Kondor István, Tárnok János, Bogács Antal és Gyenis Albert a Mafilm pártbizottságának titkára is. Ezekre a forgatókönyvi, gyártásba sorolási vitákra a rendezőket is meghívták.¹⁹

Miután a Filmművészeti Tanács nem vállalta a forgatókönyvek gyártásba sorolásának felelősségét, és a működésbeli tapasztalat ezt alá is támasztotta, ezért több javaslat is készült a tanács gyakorlati működésének, feladatkörének módosítására. Az egyik javaslatot Papp Sándor terjesztette be Aczél Györgynek 1965. március 23-án. Ebben javasolta, hogy a Filmfőigazgatóság vezetője az üléseken tájékoztassa a tanácsot az addig besorolt és elutasított forgatókönyvekről, az elkészült filmekről, illetve egyéb fontosabb kérdésekről, mint a színészkérdés vagy a forgatókönyvről helyzet. A tanács feladata megvizsgálni és véleményezni a tematikai terveket, a forgatókönyvi helyzetet, amelyről a stúdióvezetőknek tanácsként szolgál további munkájukhoz. Továbbá a tanács jelölje ki azon forgatókönyveket, amelyeket tartalmuk miatt a teljes tanács elé kell terjeszteni besorolásra. Ugyanakkor utóbbi felhatalmazza a filmgyártás gyakorlatában dolgozó szakembereket (stúdióvezető, igazgató, filmfőigazgató), hogy a forgatókönyveket saját hatáskörükben besorolják gyártásra, és erről rendszeresen tájékoztassák a tanácsot. A filmeket a tanács véleménye alapján sorolta a Filmfőigazgatóság a prémiumrendeletben meghatározott kategóriákba, illetve a tanács állást foglal az I. kategóriájú (Cannes, Moszkva, Carlovy-Vary) filmfesztiválokra benevezendő filmek kérdésében.²⁰ A másik javaslatot az MSZMP KB kulturális osztálya dolgozta ki. Ebben a tanács működésének addigi gyakorlata alapján megállapították, hogy a tanács tevékenysége hasznos a filmművészet elvi kérdéseinek megvitatásában és a filmek értékelésénél, de a forgatókönyvek gyártásba sorolásánál nem látta el a ráruházott feladatot. Ezért a tanács feladata a továbbiakban a következőkre módosulna: a filmművészet elvi kérdéseinek megvitatása, az éves tematikai tervek jóváhagyása, filmek premizálása, év végi jutalmak eldöntése, fesztiválokra küldendő filmek kiválasztása, egy-egy vitatott forgatókönyv megvitatása és a Művelődésügyi Minisztérium számára a filmterülettel kapcsolatos kérdésekben tanácsadás. Az Agitációs és Propaganda Bizottság a kérdésben úgy foglalt állást, hogy a jövőben a Filmművészeti Tanács a politikailag vitatható, fontos társadalmi kérdéssel foglalkozó forgatókönyveket vitassa meg, egyéb esetekben a stúdióvezetők önállóan döntsenek a forgatókönyv elfogadásáról. Ennek alapján módosítani kellett a Filmművészeti Tanács feladatkörét.²¹

1966-ban új szisztémát vezettek be a játékfilmgyártás gazdasági és elszámolási rendszerében. Ezzel még az ötvenes években kialakult ún. fix árrendszerű

¹⁹ MNL OL XIX-I-4-aaa 1218/1965.

²⁰ MNL OL XIX-I-4-aaa 0323/1965.

²¹ MNL OL XIX-I-4-aaa 1218/1965.

filmgyártási és forgalmazási rendszert kívánták leváltani, ami azt jelentette, hogy valamennyi magyar filmet a forgalmazási vállalatok átlagáron voltak kötelesek átvenni és azonnal kifizetni. Az új rendszer összekötötte volna a gyártás érdekeit a forgalmazásával, hogy ezáltal az elkészült filmek társadalmi hatásfoka és gazdasági jövedelmezősége kedvezőbben alakuljon. A változás lényege abban állt, hogy amennyiben a stúdióvezető által kezdeményezett film forgatókönyvét elfogadták, és a Filmfőigazgatóság sem élt 8 napon belül a vétójogával, a film elkészítésére a vállalat automatikusan 1,5 millió forintot kapott. A film elkészítéséhez szükséges többi összeget a két forgalmazó vállalat biztosította a készülő alkotás forgatókönyve alapján. A Mokép a 1,5 millió forintos alaphoz kiegészítési összeget ajánlott fel az alapján, hogy milyen hazai forgalmazási eredményre számított. A Hungarofilm hasonlóképpen az alapján határozta meg a kiegészítési összeget, hogy milyen mértékben tartja a filmet exportálhatónak.²² Az új finanszírozási rendszer vitát váltott ki a stúdióvezetők és a forgalmazási vállalatok részéről is. A stúdióvezetők kérték a filmfőigazgatási vétó konkrét megfogalmazását, amit a következőkben határoztak meg: vétót a politikailag ellenséges, antihumanista, a közerkölcsöt vagy a Magyar Népköztársaság külpolitikai érdekeit sértő forgatókönyvekkel szemben mondhat a Filmfőigazgatóság. Fontosnak tartották, hogy a vétóról meghatározott időn belül nyilatkozzon a Filmfőigazgatóság, mert a forgalmazó vállalatokkal csak az után kezdhetik meg a stúdiócsoportok a tárgyalást. Ezt az időt 15 napban határozták meg.²³

Az új gazdasági mechanizmus bevezetésével 1968-ban a filmgyártást is gazdasági alapokra kívánták helyezni. A Filmfőigazgatóságot két részre osztották, és létrehoztak egy kizárólag gazdasági alapon működő Filmtrösztöt. A Filmfőigazgatóság ettől kezdve csak elveiben foglalkozott a kultúrpolitikával, s továbbiakban Filmművészeti Főosztály néven működött. Az akkori filmfőigazgató, Papp Sándor lemondott, amikor 1968-ban a trösztöt létrehozták.²⁴ Lemondása előtt azonban még kidolgozta a tröszt működésének irányelveit, amit 1966 márciusában elküldött a miniszterhelyettesnek. Ebben többek között kifejtette, hogy a film a Magyar Népköztársaság művelődéspolitikájának egyik legfontosabb tényezője, mert széleskörűen alkalmazható a szocialista kultúrára való nevelésre, és ezzel hozzájárul a szocialista társadalom építéséhez. Az új gazdaságpolitika irányának megfelelően ezt a feladatot a filmgyártás csak úgy képes ellátni, ha a gazdasági alapok biztosítására olyan szervezeti formát hoznak létre, amely e cél elérésének legjobban megfelel. Ezt a célt a legjobban a Művelődési Minisztériumon belül létrehozandó önálló gazdasági egység, a tröszt tudja szolgálni, amely ezeket a feladatokat vállalatain keresztül képes

²² MNL OL XIX-I-4-aaa 0203/1966.

²³ MNL OL XIX-I-4-aaa 0919/1966.

²⁴ Gervai, 2004. 231.

ellátni, és az egész filmszakmában főfelügyeleti jogkört lát el. A Filmtröszt filmművészeti, filmgyártási, filmforgalmazási feladatokat ellátó vállalatokat, illetve az egymással együttműködő állami vállalatokat irányítja, mint önálló gazdálkodó szerv. A trösztön belül az alábbi vállalatok működnek: Mafilm, Pannónia Filmstúdió, MOKÉP, Hungarofilm Vállalat, Magyar Filmlaboratóriumi Vállalat, Filmtechnikai Vállalat, DIA Filmgyár, Filmtudományi Intézet. A tröszt élén a miniszter által kinevezett vezérigazgató állna. A vezérigazgató mellé mint tanácsadó testületet igazgatótanácsot kell szervezni.²⁵ Az átszervezés Papp Sándor elképzelései szerint meg is valósult, de az átszervezést alig négy év múlva visszaszervezés követte. Az APB a játékfilmgyártás helyzetéről készült jelentés alapján 1971. szeptemberi ülésén elfogadta a játékfilmgyártás szervezetének megváltoztatását. A szervezeti változás 1972. január elsejével lépett életbe, s a Filmfőosztályt, a Filmtrösztöt és a Mafilmen belül működő filmstúdiókat is érintette. A Magyar Filmközpont a Művelődési Minisztérium Filmművészeti Főosztályából és a Magyar Filmtröszt összevonásából jött létre, és közvetlenül a Művelődési Minisztérium alá tartozott. Elnevezése hivatalosan a továbbiakban a Művelődési Minisztérium Filmközpontja volt.

Az átszervezés célja hivatalosan az volt *„hogy kedvezőbb feltételeket teremtsen a szocialista filmművészet továbbfejlődésére. Segítse a pártvezetés számára továbbra is fontos szocialista nevelés eszköz a filmművészet eszmei fejlődését és a színvonalas filmek készítését”*.²⁶ Úgy gondolták, hogy a filmterület állami irányítását javítani és erősíteni kell. Olyanná kell fejleszteni, hogy képes legyen ennek a szerteágazó területnek az összehangolt és a kulturális szempontokat következetesen érvényesítő irányítására. Olyan szervezetet képzeltek el, amely biztosítani képes a művészi munka, a produkció, a forgalmazás feladatainak egybehangolását; a Filmtudományi Intézet és a szaklapok irányítását. Egységet teremt a különböző gazdasági és művészeti érdekek között, és országosan érvényt tud szerezni a filmkészítés és forgalmazás politikai és kulturális szempontjainak. Önálló pénzügyi és költségvetési egységként működve gondoskodik saját pénzügyi forrásainak összehangolásáról az állami támogatással. Ezeket a feladatokat nem tudta ellátni a Filmfőosztály, amely kulturális államigazgatási egység volt, és gazdasági eszközök nem voltak a kezében. De nem volt képes ellátni a Filmtröszt sem, amely elsősorban egy gazdasági irányító szerv volt, a kulturális irányítás illetékessége nélkül. Ezért új irányító szervezetben egyesíteni kellett a két korábbi szervezet feladatait. Így jött létre a Művelődési Minisztérium Filmközpontja (Filmfőigazgatóság) a Filmfőosztály és a Filmtröszt összevonásából, ezek jogutódjaként, amely közvetlenül a Művelődési Minisztérium alá tartozott. A Mafilm keretében működő stúdiókat megszüntették, és helyette a Filmközpont irányítása alatt létrehozták az 1. számú Budapest Játékfilmstúdió

²⁵ MNL OL XIX-I-4-aaa 0330/1966.

²⁶ MNL OL 288. f. 41/165 0914/1971.

Vállalatot Nemeskürty István igazgató vezetésével, valamint a 2. számú Hunnia Játékfilmstúdió Vállalatot Soproni János igazgató vezetésével. Ezek a továbbiakban évente 10-10 filmet gyártottak. A Központ feladata az volt, hogy a művelődési miniszter által meghatározott kultúrpolitikai elveknek és céloknak megfelelően ellássa a hozzátartozó vállalatok gazdasági, művelődéspolitikai és műszaki-technikai komplex irányítását. Feladata volt továbbá, hogy elősegítse az alkotótevékenység kibontakozását a filmgyártásban, irányítsa és összefogja a filmforgalmazást, segítse és irányítsa a filmipari vállalatok működését, valamint ellássa a filmszakma nemzetközi képviselőjét is. A Központ vezetőjét a művelődési miniszter nevezte ki.²⁷ Mivel a Mafilm belül megszűntek a stúdiócsoporthoz, ezért a Mafilm a továbbiakban szolgáltató vállalként működött tovább. A két új vállalat számára 1972 januárjától a Mafilm gyártotta le a filmeket, szerződésben meghatározott feltételek mellett. A szerződésben mindkét vállalat számára évente 10 film legyártását vállalta, a leforgatandó filmekkel kapcsolatos tudnivalókat a megrendelő vállalatok a gyártást megelőző év október 1-ig kötelesek voltak megküldeni. Az egyes filmek gyártásához igényelt szolgáltatásokra vonatkozó megrendelést a forgatás megkezdése előtt 60 nappal le kellett adniuk a játékfilmstúdió-vállalatoknak. A megrendelés visszaigazolása képezte az alapját a két vállalat között létrejövő vállalkozási szerződésnek. A szerződésnek tartalmaznia kellett a film címét, hosszát, a teljes stáblistát, a végleges szereplőlistát, a díszlet- és jelmezterveket, a forgatókönyv gyártási példányát, a szolgáltatások költségvetését, az utószinkronigényt, a standard kópia leadásának határidejét. A film forgatókönyvhű megvalósításáért a rendező felelt. A film elkészítéséhez és forgalmazásához szükséges írói és zenei szerzői jogok megszerzése a megrendelőt terhelte. A szolgáltatások árait a Mafilm árjegyzéke alapján állapították meg. A két megrendelő vállalat számára a szolgáltató egy időben maximálisan 6 átlagos igényű játékfilm forgatására biztosított lehetőséget.²⁸

Az 1970-es évek közepére igény mutatkozott a Művelődési Minisztérium átszervezésére. 1974-ben sor került a Művelődési Minisztérium szervezeti átalakítására az APB 1974. április 16-i ülésének határozata alapján. Az átszervezésre azért került sor, mert a minisztérium meglévő szervezeti felépítésében nem tudott már megbirkózni a megnövekedett feladatokkal, amit a kultúrpolitika rótt rá. Ezért olyan szervezet kialakítása vált szükségessé, amely a párt kulturális politikájának gyakorlati érvényesülését mind a négy fő területen (tudomány, oktatás, közművelődés, művészetek) képes volt ellátni. Az irányítás differenciáltabbá tételéért szükségesnek látszott a Művelődésügyi Minisztérium kettéválasztása Oktatásügyi Minisztérium és Kulturális Minisztériumra. Az átszervezésre a minisztériumnak két-három hó-

²⁷ MNL OL 288. f. 41/165 0914/1971.

²⁸ MNL OL XIX-I-22. 0128/1971.

nap állt a rendelkezésére.²⁹ A minisztériumi szervezeti átalakítás után, 1974. július 1-től a Filmfőigazgatóság a Kulturális Minisztériumhoz került, és a továbbiakban elnevezése Kulturális Minisztérium Filmfőigazgatósága lett.³⁰

A filmgyártás szervezeti felépítésének újabb megváltoztatására 1976-ban került sor. Az APB által készített 1975. decemberi feljegyzés szerint az 1971. szeptember 14-i határozatban foglaltaknak nem sikerült eleget tenni, az elvi-művészetpolitikai és gyártási-gazdasági irányítás egységét a Filmközpont által nem sikerült megteremteni. A megrendelő (stúdió) és a gyártó Mafilm között érdekellentétek feszültek, ezek egyike, hogy a gyártóvállalat érdekelt volt a film kulturális eredményeiben. Az ellentétek megoldására olyan stúdiók létrehozását javasolták, amelyek a filmgyáron belül működnének a stúdióvezetők egyszemélyi felelős vezetése alatt, valamint a Filmfőigazgatóság elvi irányítása alatt, önálló gazdasági egységként.³¹ Az 1971 és 1975 között eltelt évek tapasztalatai a kultúrpolitikai vezetők számára azt mutatták, hogy a Filmfőigazgatóság a két önálló stúdióvállalat, a Budapest és a Hunnia munkájában nem tudta megfelelően érvényesíteni az eszmei és politikai irányítást. S mivel a forgatókönyvek elfogadása kapcsán csak vétőjoggal rendelkezett, ezért sem a forgatókönyvekkel felmerülő problémák megoldásában, sem a társadalmi igények kielégítésében nem tudott részt venni. Így a két stúdióvállalat az éves tervzetben előírt tíz játékfilmet nem tudta eszmeileg, művészileg kellően sokszínűen gyártani. A gyártási folyamatban is tapasztaltak problémákat, mivel azt sem a megrendelő sem a szolgáltató vállalat nem ellenőrizte megfelelően, és ebből adódott, hogy a tervezési és gyártási folyamatban fellazulhatott a fegyelem, ami művészi és politikai torzulásokért is felelőssé tehető. A rendezők visszajelzései is az átszervezés mellett szóltak, benyomásaik szerint a meglévő szervezeti struktúrában nem javult a gyártási folyamat, az alkotóközösségek fegyelme lazult. Remélték, hogy az új struktúrában lehetőség nyílik majd a korábbi szervezeti hibák kijavítására és így a játékfilmgyártás színvonalának helyreállítására is.³² Az átszervezést 1976 januárjában kezdték meg a Budapest és Hunnia Játékfilmgyártó Vállalatok megszüntetésével.³³ Ezt követően a Mafilm gyári szervezetén belül négy stúdió jött létre: Budapest, Dialóg, Hunnia, Objektív, valamint később egy ötödik, a Társulás Stúdió, amely 1985-ig működött.

²⁹ MNL OL 288. f. 41/222 0416/1974.

³⁰ MNL OL XIX-I-22 1228/1975.

³¹ MNL OL 288. f. 41/255 1223/1975.

³² MNL OL XIX-I-22 0120/1976.

³³ MNL OL XIX-I-22 0127/1976.

Összegzés

A szervezeti átalakulásokban a művészetpolitikában megjelenő centralizációs vagy decentralizációs törekvések öltének testet. A Kádár-korszak konszolidációja után a hatvanas évek közepére kialakult a Mafilm keretein belül működő négy stúdiócsoporthoz, ahol az alkotói önállóság is megjelenhetett, mivel megszűnt a központi dramaturgia, és a stúdióvezetők nagyobb önállóságot élvezhettek, mint korábban a filmgyári igazgatók. Ez egy decentralizációs lépés volt, ahogy a konszolidáció után az egész kultúrpolitikai irányítás is lazult. A kultúrpolitika irányítói az eszmei és politikai irányítás problémáit mindig szervezeti átalakítással próbálták orvosolni, a kultúrpolitikai irányoknak megfelelően hol szorosabb, hol lazább irányítás mellett képzeltek el a játékfilmgyártást. A politikai, eszmei és gazdasági célok mellett a döntéseiket motiválta az a körülmény is, hogy az adott időszakban mennyire akart a politika megrendelőként fellépni a filmgyártásban, illetve, hogy a művészi igényességet vagy a politikai tartalmat tartották fontosnak. Az új gazdasági mechanizmus bevezetése a kulturális életre is hatással volt, hisz a gazdasági szemlélet ekkor vált fontossá a művészetekben is. A filmgyártásban előtérbe került az a látásmód, hogy a művészi érték mellett fontos tényező az, hogy egy film gyártási költségei előreláthatóan mennyire fognak megtérülni a forgalmazás során. Ezáltal a vezetés az állami dotációval tudta szabályozni a számára támogatott és türt alkotások előtérbe kerülését, azaz indirekt módon. A hetvenes évek elejéig a magyar filmművészet nagy külföldi elismerésnek örvendett, de ez megtorpant az 1972-es átalakítás után. A centralizált irányítás nem tett jót az alkotói kreativitás kibontakozásának, ezért az 1975-ös szervezeti változással tulajdonképpen visszatértek a korábbi termékeny évek decentralizált formában működő filmgyártásához.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS SZAKIRODALOM

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Országos Levéltára XIX-I-4-aaa.; XIX-I-22; 288. f. 41. cs.; 288. f. 36. cs.

SZAKIRODALOM

Drabancz M. Róbert – Fónai Mihály: A magyar kultúrpolitika története 1920–1990. Debrecen, 2005.

Gervai András: A tanúk. Film – történelem. Budapest, 2004.

Kalmár Melinda: Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája. Budapest, 1998.

Kalmár Melinda: Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990. Budapest, 2014.

Révész Sándor: Aczél és korunk. Budapest, 1997.

Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Budapest, 2005.

Romsics Ignác (szerk.): Magyar történeti szöveggyűjtemény 1914–1999. II. Budapest, 2000.

Vass Henrik (szerk.): A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai. II. Budapest, 1968.

Rainer M. János: Bevezetés a kádárizmusba. Budapest, 2011.

Standeisky Éva: Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom. Budapest, 2005.

Varga Balázs: Filmirányítás, gyártástörténet és politika Magyarországon 1957–1963. Doktori disszertáció, 2008.

A HADREND MINT JELKÉP ÉS VILÁGMODELL*

Nóvé Béla

Jánosnak a 3x20-ra

Napóleon és Andersen

„Volt egyszer huszonöt ólomkatona, egytestvér valamennyi, mert ugyanabból az ócska ólomkanálból öntötték mind. Puskájuk a kézben, szemük egyenesen előre tekint, piros-kék egyenruhájuk pompázóan szép. (...) Egyik szakasztott mása volt a társának, csupán a huszonötödik különbözött a többitől: fél lába volt csak, mert őt öntötték utolsónak, és két lábra már nem futotta az ólomból. De fél lábon is éppolyan szilárdan állott, mint társai a két lábukon. Mégis, ez volt az, akinek sorsa különökre fordult.”²

Mi más ez, ha nem a hódító „klónmodell”, azaz annak egyik legkorábbi mutációja, ami mára maga is alapmintává vált a háborús regények, filmek rendhagyó hőseivel. Íme, az anderseni paradoxon: a selejt megdicsőülése az uniformitás rideg technológiai rendjében! Avagy van-e, lehet-e jobb példa a romantika deviancia-kultuszára, mint a Fünen-szigeti foltozóvarga fiának elsőként 1842-ben megjelent, mára vagy hét-nyolc háborús és béke-nemzedéket kiszolgált meséje? A történet, melynek rendíthetetlen, féllábú hőse „halálosan” beleszeret egy papírmásé bale-rinába (aki magasra lendített lábával maga is „féllábúnak” – épp „hozzávalónak” tetszik), csak hogy a vak sors játékszereként egy kandallóban végezzék mindketten. Az a kandalló a szegényes koppenhágai írószoba mélyén már réges-rég kihűlt, ám az anderseni szómágia ma is hat: az „ólomszív” és „tündérrózsa” estéről estére éppoly varázslatosan fölizzik a gyermeki képzelet lángjainál.

* Részlet a szerző Humán geometria – az emberi csoportrendek jelképvilága címmel készülő esszékiötéből.

² Andersen, 1964. 7.

A romantika bűvös toposzai persze hajlamosak elfedni a történeti tényeket. Így ezúttal azt, hogy az ólomármádiákkal űzött „katonásdit” korántsem e viszonylag kései devianciakultusz terelte a csatamezőkről a gyermekszobák védett azilumába, hanem sokkal inkább a napóleoni háborúk utáni békeidők polgári idillvágya. Mert hiszen azt parádés uniformisaik is elárulják, a biedermeier e militáns játékdívatját még jórészt az előző század mérnöki pontossággal véghezvitt gyilokparádái ihlették (a spanyol örökösödési háború, az orosz–svéd, porosz–francia, porosz–osztrák ütközetek), majd közvetlen előzményként a „*grandeur et gloire*” negyedszázadon át tomboló megalomániája – több millió halottal és invalidussal, szétdúlt városok, fölperzselt falvak ezreivel szerte Európában. Ekként az ólomkatona-kultusz, a Szent Szövetség korának e jellegzetes mellékterméke, voltaképp nem volt más, mint a nagy háborúkat túlélte, konszolidált polgárvilág kései – és valljuk be: némiképp perverz – elégtétele. Mert hiszen e festett mini szobrocskák valójában csak akkor jöttek divatba (és váltak mindjárt az új játékipari tömegkultúra hódító „élcsapatává”), mikor a valódi hadsereg lábhoz tett puskáival már inkább csak passzív reprezentáció, a status quo-t vigyázó karhatalom lett. Amikorra a „hadvezetés” már akár ártatlan gyerekjáték, ráérős polgárcsemeték tömegével űzött magánpassziója is lehetett, hisz megvolt már hozzá minden: pénz és piac, a hadigazdaságtól öröklött nyersanyag- és szériagyártó felesleg, és ami a legfőbb: a kellő distancia, a csataterék hullabúztát idővel bódító nosztalgiára cserélt historizáló minta: Valmy és Lipcse, Borogyino és Waterloo „dicső fegyvertényei”.

Ottlík, avagy „Bébé” – ha botlik...

Az *Iskola a határon* történeti előjátékában: 1957 fülledt nyarán a Lukács-uszoda tetőteraszán két kiszolgált kőszegi hadapród silbakol, fél szemmel a „*civilek*” alól felszabaduló napozóágyakra vadászva. Ottlík regénybeli alteregója, Bébé itt kis híján „*elandersen esedik*” e fojtó, kánikulai jelenetben, amikor bajtársa, Szeredy Dani közli vele: ismét összeköltözött háború alatti, „*kémgyanús*” szerelmével, Magdával. Hümmögésének bonyolult jelentésárnyalatait az író többszöri nekirugaszkodással

ekképpen próbálja „civilre” fordítani: *„Áldásom rátok. Ki vagyok én, hogy pálcát törjek fölötted? Megszenvedtél ti már a múltat s jövődöt”*. Vagy inkább: „Nézd, egy kicsit összeszorult a torkom, ne haragudj, cimbora. Furcsa és megindító az emberi sors. Ó, vajha boldogok lehetnétek. Odaadnám érte a fél karomat...”. Továbbá a hangsúly befejező esése azt jelezte: „Ámbár dehogy adnám. A karomat nem adnám, legfeljebb az egyik lábamat, arra nincs olyan nagy szükségem. De azt is csak igazán a legvégső esetben. Vagy mit tudom én. Ne hazudozzunk. Csináljatok egymással, amit akartok. Füttyölök rátok! Mb!”.³

Figyelemre méltó e fenti futamok másodikának „stílusbotlása”, majd lépésváltó gyors korrekciója – ha ugyan belső monológokkal, utólagos önértelmezésekkel szemben bármi „*stíluskritika*” jogos lehet. (Talán csak egy esetben: ha, mint ezúttal is, azt maga a gondolatszerző igényli!) Akárhogy is, a rendíthetetlen gyermekkori bajtársiasság szavakon túli gesztusnyelvéből otrombán kilóg e könnyelműen felkínált „anderseni fél láb”. Ottlik itt maga is nyilvánvalóvá teszi: nem holmi elszólás ez, olykor a némabeszédbe is be-becsúszó, bocsánatos baki. Több és más: megengedhetetlen „*alaki*” kihágás – mint a száanalom, lelkesedés, hazugság, önámítás valamennyi érzélgős civil gesztusa.

Mert e két világháború közötti hadapród-növendékeket egész más materiából formálták, mint a biedermeieri gyermekszobák anderseni tartozékait. Ottlikék „*ólma*” – „*a sok nehéz tudás ólma*”, amely, mint írja: „*már régen jól megülepedett a szívünk vagy inkább valahol a gyomrunk alján, mint az erős, tengerre épült hajók tökesúlya*” – nem arra való volt, hogy holmi papírmásé balerinák, dizőzők és kémnők iránt olvadozzék. Ellenkezőleg: a romantika magányos különckultuszát éppen „*Bébe*” és társai állítják – két lábbal! – a talpára, immár egy egész nemzedéki közösség „*devianciájaként*”, az egyenlázatok fedezékében féltve őrzött benső szabadság és összetartozás jegyében. És valóban: mennyivel mélyebb, megtartóbb „tudás” ez – még ha szükség formálta erényként csak egy álszent és rigiden militáns kasztvilág korlátai között lehetett is csak ilyen tökélyel „*elsajátítani*”.

„*Délután beosztottak bennünket, újoncokat nagyság szerint a fél századunk két szakaszába, a többiek közé. A jobbszárnyon az első tagpár második sorába kerültem, Szentiványi és Szabó Gerzson közé, Medve pár emberrel lejjebb, Czako pedig a bal-szárnyra. Ez a helyünk nem afféle elméleti, jelképes hely volt csupán: konkrétabb és valóságosabb helyem talán azóta sem volt életemben.*”⁴

Ottlik azonban – aki a lenti, 1926-os konfirmációs tablóképen a legfelső sorban balról a második – nemcsak e megmásíthatatlanul konkrét alakzat személyes koordinátáit rögzíti, hanem e kötelék mélyebb: lélektani, sőt filozófiai dimenzióival sem marad adós. Íme, néhány „tízes körrel” felérő mondat valahol a regény és a

³ Ottlik, 1959. 5–8.

⁴ Uo. 29.

kőszegi emlékek sűrűjéből:

„A tehetetlen összetartozásnak időtlen időkre szóló köteléke bogozott össze bennünket; valami, ami kitermelődött, tejsav vagy gyanta, a sebekből, izomlázból, fájdalomból, törekvésekből, és lehetővé tette, hogy éljünk; valami, ami talán kevesebb a barátságnál, és több a szerelemnél.

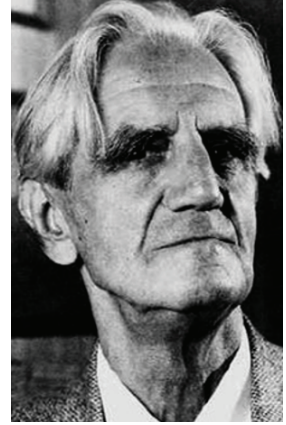
A civilek is össze vannak kötözve, a Himalája hegymászói, a szerelmesek, mert másként nem megy a dolog. Mi azonban ráadásul tudtuk, hogy mindenben túl mindnyájan külön mérközést játszunk a magunk sorsával. Ha Jaksot agyonlövök egy falnál, ez az ő dolga lesz. Téves, hamis és fölösleges volna ehhez bármiféle részvétünk, hiszen hozzá sem tudunk szólni, és azt sem tudjuk megmondani, vajon végleges vereséget szenvedett-e, vagy éppen fordítva, alaposan kicsellőzött ilyen módon a sorssal. Nem ismertük a játékszabályait, csak azt tudtuk, Szeredy is, Medve is, én is, maga Jaks is, hogy egy ponton túl, mint mindnyájan, már egyedül vívja ő is nagy mérközését, és senki emberfia nem jöhet a segítségére. Ezért volt szívósabb és tartósabb a mi kötelékünk, mint a hegymászóké vagy a szeretőké, mert ez a tudás is bele volt szöve.”⁵

⁵ Ottlik, 1959. 194–195.

Posztumusz seregszemle – beszédes hiányokkal

Újabb életrajzi feltárások is megerősítik, hogy a kőszegi, pasaréti hadapródok, majd jórészt 1934-ben a Ludovikán végzett tisztek e nemzedéki köteléke már-már sorsszerűen eltéphetetlen maradt egy életen át, sőt a túlélő társak emlékezetében annál is tovább. Ottlik tavaly elhunyt kiváló monográfusa, Szegedy-Maszák Mihály irodalomtörténész az 1980-as években gyakran felkereste az író, többek között arról faggatva, van-e kapcsolata kadétiskolás kulcsregényei – a *Továbbélők* (1948), az *Iskola a határon* (1959) és a *Buda* (1993) – szereplőivel, s vajon mit tud róluk, miként alakult a sorsuk. Jó okkal tette, hiszen „Bébé”-n, az írói alteregón kívül addig csupán két egykori növendéktársa kilétére derült fény a fikción átütő markáns karakterjegyeik és életrajzi adalékaik nyomán. „Medve Gábor” alakjában Örley Istvánra, a nagyreményű íróbarátra, aki 1945 elején légítamadásban vesztette életét, továbbá „Szeredy Daniéban” Sándor Károlyra, akiből hivatásos katona lett, s a háborút túlélve Amerikába ment, ahonnan Ottlikkal egész a 70-es években bekövetkezett haláláig szorgosan levelezett. Rajtuk kívül a regényhősök más ’hús-vér’ modelljét még az irodalmi élet bennfentesei sem ismerhették, mivel Ottlik makacsul kitért minden ezirányú kíváncsiskodás elől, sőt a *Továbbélők* és az *Iskola* között a regénybeli nevek és személyes adalékok nagy részét is követhetetlenül átírta. Nem túlzás azt állítani hát, hogy évtizedekig holmi konspiratív véd- és dacszövetségben maradt ifjúkori (baj)társaival, féltve őrizve mind saját írói szabadságát, mind azok inkognitóját az avatatlan „civilrektől”. A nagy műveltségű, nála jóval fiatalabb, munkáit nagyra becsülő irodalomtudós élete végén ugyan sok mindenbe beavatta, ám valahányszor e téma szóba került, Attila úti lakásáról sétálni hívta a Tabánba vagy a Vérmezőre, mert szentül hitte, hogy otthonát lehallgatják. Mitől tartott – és vajon jogosan-e? „*Ottlik politikai okok miatt nem beszélt iskolatársairól – erősíti meg Szegedy-Maszák –, hiszen nem mindegyik volt kimondottan baloldali, sőt...*” Arra ugyan büszkéek voltak, hogy nyilas vagy háborús bűnös egy sem akadt köztük – ahogy kommunista vagy „társutas” sem az itthon maradók, vagy pláne a Nyugatra mentek közül. E kör kései beavatottjaként mindenestre aligha van okunk kételkedni az irodalomtudós szavaiban: „*Egykori katonaiskolai barátságait [Ottlik] élete végéig ápolta, tengerentúlra távozott társaival mindvégig levelezett. 1990. május 25-én még tizenkét aláírással küldtek neki üdvözetet a hatvanadik érettségi találkozóáról azok, akik közös emlényeik megőrkítőjeként tartották számon.*”⁶

⁶ Szegedy-Maszák, 2012. 178.

Méltó baráti gesztus a rendszerváltás évadján – nem egész fél évvel az író halála előtt. Ám Ottlikék, az 1912-ben születettek nemzedéki mustrája nem annyira a pálya vége felől érdekes, sokkal inkább „menet közben”, a 20. század sorsfordulóit sorra véve. Az pedig, hogy életútjuk mára „időarányosan” is aránylag jól követhető, a véletlenek cinkos összjátékán kívül főként egy fiatal író, Inkei Bence makacs buzgalmának köszönhető, aki pár éve egy sor izgalmas újabb adalékot tett közzé az Origo portálján.⁷ Eszerint majd’ „minden(ki) megvan”, legalábbis a budai főreálban végzett 59 fős évfolyamból a ’70-es évek közepéig – a volt hadapródok friss nyugdíjas koráig – mondhatni, teljes a névsor. (Csak, hogy követhető legyen: ez volt a Bocskai István M. Kir. Reáliskolai Nevelőintézet, ahol 14 évesen a kőszegi „alreál”, azaz a Hunyadi Mátyás M. Kir. Nevelőintézet évfolyamának mintegy fele folytatta tanulmányait⁸, míg a másik fele egy a pasarétihez hasonló pécsi tanintézetbe került, melyet szintén a trianoni béke szigorú hadilétszám-korlátozásai miatt kellett „reálgimnáziumnak” álcázni, noha valójában katonai középiskola volt.) Inkei adatközléseinek kiváltképp beavató forrása az a ’70-es évek derekán egy volt „bocskais” osztálytárs, Kovách Elemér által készített név- és címlista, melynek tanúsága szerint az 1930-ban érettségizett 59 fős évfolyamból ekkor már 17 társuk elhunyt, 11 ismeretlen helyen, 18 itthon, 13 pedig külföldön élt – az Egyesült Államokban, Kanadában, Franciaországban, az NSZK-ban, s egy-egy társuk Venezuelában és Romániában.

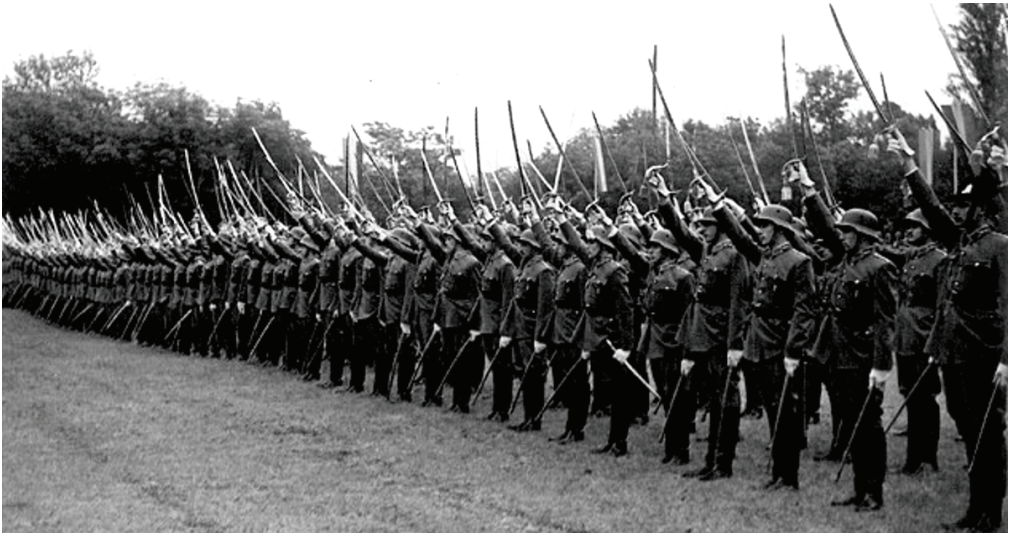
S itt érdemes, ha mégoly röviden is, felidézni e sokszorosán megtizedelt, két világháború közötti hadapródnemzedék sorsának főbb válaszútjait. Mint Ottlik a Budában írja, a végzett „bocskaysok” közül csupán négyen nem folytatták a Ludovikán: Örley, ő maga és további két társuk még, köztük a hányatott sorsú, kiváló építész: Mistéth Endre.⁹ Okkal gyanítható hát, hogy a többiek (55 fő) valamenynyien, vagy egy-két kivétellel mind elvégezték a hadiakadémiát, öt-hat év múltán már háborús időkben szolgáltak: előbb a visszacsatolt országrészekben, majd a keleti fronton és a Kárpátokon innen, hogy a háború végére soraikból kerüljön ki a 13 Nyugatra ment, s a 17 elhunyt legtöbbje – együtt az 1930-ban végzett hadapródok éppen fele. Inkei néhányuk későbbi sorsát külön is feltárta, közülük, mint írja: *„hármán katonai repülőbalesetben veszítették életüket: Barkóczy István 1937-ben, Bender Lajos 1938-ban, az öttusázóként remeklő Kalándy Tasziló 1940-ben szenvedett végzetes balesetet. Fábry Zoltán huszárszázadosként túlélte a Don-kanyart, őt*

⁷ Inkei, 2012.

⁸ Ottlik maga is felfedi, hogy kik kerültek át Kőszegről a Bocskaiba az *Iskola...* szereplői közül. Eszerint a csaknem teljes lista, a regényhősök „fedőneveivel”: Both, Medve, Szeredy, Colalto, Bónis, Drágh, a két Laczkovics, Zsoldos, Czakó, Inkey, Szerafini, Borsa, Jaks, Zámencsik és talán néhány kimaradt, kevésbé jelentős szereplő még.

⁹ „Az építész Bónis Ferin [Mistéth Endrén] kívül, a hülye Zámencsik Bélát nem számítva, csak mi ketten voltunk civilek az egykori évfolyamunkból, Medve meg én.” Ottlik, 1959. 13.

az ÁVO tartóztatta le, majd 1951-ben kivégezték, „hazaárulás” vádjával. Elképzelhető, hogy Fekete Pál hadifogságban halt meg 1947-ben Máramarosszigeten, Szörényi (Reischl) Emil autóbalesetben 1944-ben, Szakonyi István pedig nem kizárt, hogy azonos vitéz Szakonyi István emigráns rovásírás-kutatóval (1911–1974). A legértelmetlenebb halál Orosz Imre századosé, aki a Honvédelmi Minisztérium által küldött megfigyelőként elkísért egy salgótarjáni leventecsapatot, amely önként nekivágott, hogy megmássza az akkor „Horthy-csúcs”-nak nevezett Nagy-Pietrosz hegyet a Keleti-Kárpátokban és ott kirakja a kormányzó fényképét, ám egy kivételével valamennyiüket lavina ölte meg 1944 telén. Az ismeretlen helyen tartózkodó tizenegy ember közül sajnos egyiknek sem akadtunk a nyomára”.¹⁰

Ottlik iskolatársainak legalább fele a második világháborút már századosként érte meg, jelentős részük vezérkari tisztként. Akárcsak az a másik, náluk négy-öt évvel fiatalabb, 1939 elején avatott tisztnevezet, amelynek csoportos sorskövetését Rainer M. János eddig két alapos tanulmányban adta közre.¹¹ Remélhetően a folytatás sem várat sokáig magára, hisz a téma fontos és eredeti, a társadalomtörténeti narratíva mélyreható és fegyelmezett, mely ritka és szerencsés együttállás méltán megérne egy monográfiát. A szerző személyes indíttatása, rokonszenves rezerváltsággal, inkább csak fokról fokra, a jegyzetekből derül ki, az ugyanis, hogy e csoportos életrajz egyben kései hommage is fájóan korán – már nyolcévesen – elvesztett édesapja emlékének, aki maga is az ezen újabb világégés kitörése előtt avatott honvédtisztek egyike volt.

¹⁰ Inkei, 2012.

¹¹ Rainer, 2014. 151–183.; Rainer, 2015. 195–218.

Rainer az Ottlik-nemzedék életrajzkutatóinál közel háromszor nagyobb mintán dolgozik, módszere szikárabb, főként hadi és belügyi levéltári (HIL, ÁBTL) forrásokkal adatolt, ám konklúziói sokban megerősítik Szegedy-Maszák és Inkei életrajzi feltárásait, ahogy sorsvázlataiból és statisztikai elemzéseiből rendre egy korán megtört pályáivű, jobb sorsra érdemes nemzedék tömeges státuszvesztése és szétszórátása bontakozik ki. Eszerint a Ludovikán 1939. január 15-én avatott tisztek több mint egyharmada – szám szerint 60 fő – katonacsaládba született, apja honvédtiszt, rendőr vagy csendőr lévén. (A szerző apai nagyapja maga is honvédezt volt.) Mint Rainer kiemeli: *„A kisgyermekkor végén, 10-11 évesen még többen tartoztak a katonák »családjába«: 118 későbbi százados katonai közép- (al-, majd főreál-) iskolába járt, és ott is érettségizett”*.¹² Arról, hogy a háborúban hányan estek el, nincs pontos adat, ám, mint a kutató közli, 32-en biztosan meghaltak. *„Nem tért vissza a háborúból minden ötödik – de meglehet, akár minden harmadik – százados. Akik pedig visszatértek, azok közül minden harmadik szenvedett háborús sérülést.”*¹³ Kiváltképp nagy volt a veszteség a pilóták körében; az 1939-ben avatott 14 közül csupán 6-an érték meg a háború végét. 1945-ben 40-en nyugati, 45-en szovjet hadifogságba estek. Ottlikék évfolyamához képest aránylag kevesen maradtak Nyugaton végleg: 1945-ben 11 emigrált, 1956-ban további 12. Az itthon maradók és a fogságból hazatérők közül mindössze tízen szolgáltak tovább. 1945 és 1948 között a 90 századosból a politikai felülvizsgálaton 57-et igazoltak, további 16 „feddével” ment át a vizsgán; de nagy részüket a B-listázások során legkésőbb két-három év múlva elbocsátották vagy tartalékosállományba helyezték. A fennmaradt források szerint 1956-ban mindössze heten vettek aktívan részt a forradalomban. Ennek ellenére a passzív többségre is tömeges lefokozás várt, tartalékos tiszti rangját csupán 12-nek hagyták meg. Többségüknek a folytatás sem hozott sok jót: a ’60-as, ’70-es években alacsony beosztású fizikai és irodai munkákon tengődtek családjaikkal, s az eredeti évfolyamlétszám csak kevesebb mint a fele maradt meg, civilként szétszórva, itthoni helyszíneken a kádári Magyarországon.

„Népfelkelők” és „regulárisok” egy nevelőotthonban

A ’80-as évek elején egy félzárt, zugligeti nevelőotthonban vállaltam munkát éjszakásként és történelemtanárként néhány frissen odakerült pszichológus barátom biztatására. Bár pályatévészteséssel egy szűk tanév alatt is gorombán szembesülnöm kellett, ifjúságom egyik legmélyebb élménye fűződik ma is e jellegzetesen paternalista, késő Kádár-kori intézethez, ahol az igazgatónak „Atyus” megszólítás járt, s ahol vagy két tucat iskolai és családi konfliktusok miatt „beutalt” fiút – jórészt állami gondozottakat – őrzött-védett a közel ekkora létszámú személyzet

¹² Rainer, 2014. 157.

¹³ Uo. 161.

(gondnok, smasszerek, nevelőtanárok, konyhalányok stb). Ezt a százéves, lepusztult vadászkastélyba száműzött Buda környéki „gyermekmenhelyet” eredetileg neurotikus és „tbz”-s¹⁴ kis- és nagykamaszok azilumául szánták. Rendeltetése szerint egyszerre lett volna szanatórium, bentlakásos iskola és nevelőotthon, de függő státusza (egy távoli, nagyobb intézet filiája volt) és többszörös peremhelyzetűsége révén valójában sem ez, sem az nem volt, csupán az ádáz belharcok és szakmai érdekkonfliktusok fortyogó lombikvilága.

Mivel a hetedikes fiúknak a tanrend szerint épp kedvenc korszakom: a reformkor és 1848–49 történetét kellett „leadnom”, a nagyobbik, 13 fős csoportot csakhamar megnyerve egy történelmi játékkísérletbe kezdtem pszichológus barátaim és néhány külső konzultáns (Gyapay Gábor, Szabad György) bevonásával. Vakmerő elgondolásom lényege abban állt, hogy ha a reformkor és a szabadságharc volta-kepp nem volt más, mint egy nemzetnyi közösség nagykorúságának küzdelmes kivívása, magára eszmélése és „szocializációja”, úgy az egykori szerepvállalások és konfliktushelyzetek modellszerű újrajátszása bizvást hozzásegíti majd e sérült lelkű kamaszokat önmaguk és egymás jobb megismeréséhez, kényszerközösségük szolidáris vállalásához.

Ottlikai „iskolapéllda”, a sors mostoha kegyéből hatvan év múltán felkínált méltó repríz – még ha kudarcait és katarzispontjait regény helyett csak egy tanulmány¹⁵ és egy dokumentumfilm¹⁶ néhány standfotója őrzi.

¹⁴ tbz-s = társadalmi beilleszkedési zavarokkal küzdő.

¹⁵ Nóvé, 1986. 899–917.

¹⁶ Életképek (rendezte: Surányi András). Balázs Béla Stúdió, 1985.

Játékunk – kell e mondjam? – ólomkatona-öntéssel kezdődött. Alkalmi nyugati portyáimról ekkorra már tisztes kollekciót szereztem be a „*Prince Albert's Regiment*” mindhárom fegyvernemének (cavalry, infantry, artillery) kliséiből; ólomtartalékaim pedig, hála konspiratív nyomdászkapcsolataimnak, kifogyhatatlanok voltak. (Seregeim „derékhadát” egy szakszervezeti bulletin szétdobott számainak megcsapolt betűfémje biztosította.) Mindezt kedvcsinálóként magammal vittem az intézetbe, hogy – miközben a fiúkkal közösen kitaláljuk az előjáték szabályrendjét – az öntőformákkal ki-ki elkészíthesse a maga „testőrségét”. Könnyelmű tettemnek kirobbanó sikere lett. A hálókát, tantermeket csakhamar megtöltötte a harci lármá, az ágyak és padok alja hadművelleti tereppé vált, és éjszakánként sápadt zseblámpafényben a szekrények zugaiból rejtett tartalékok masíroztak elő. Tizenhárom növendékem szakasztott úgy viselkedett, mintha megannyi tábornok, avagy ezredtulajdonos volna; hadüzenetet váltottak, alkalmi szövetségre léptek, zsoldosokat és hadifoglyokat csereberéltek egymás közt.

Mi tagadás, megriasztott e féktelen harci láz, s magam is jobbnak láttam óvatos détent-manőverekbe fogni. A reformkori epizódokban, némi játékmesteri fortélyllyal, igyekeztem a „civiliek” (Széchenyi, Eötvös, Kossuth, Deák, Petőfi, Táncsics, Barabás) ázsióját növelni, vonzóbbá tenni polgári normáit, a „jogegyenlőség” és „közteherviselés” erőszakmentes ethoszát. Utólag bevallom, kevés sikerrel. Történelmi szerepjátékunkat a fiúk (bárha már 13–15 évesek voltak) továbbra is levítették „padlósintre”, egy-egy kurta rögtönzés után legott nekihasználva ólomkatonáik hadrendjeinek – amíg az intézet rendparti nevelőgárdája és takarító személyzete meg nem sokallotta a dolgot. Akárhogy is, mindebben lehetetlen volt nem látni e kényszerűen összezárt fiúcsapat szüntelen dominanciaharcát és ádáz „territoriális” küzdelmét az előnyösebb pozíciókért (egy-egy védettebb hálósarok, ablakmélyedés stb). Ahogy az is nyilvánvaló lett, hogy makacs ragaszkodásuk az ólomkatonázáshoz legfőképp két alaphiányukat tudta ideig-óráig pótolni bódító illúzióként: a szabadságot és a személyes tulajdont. Nem csoda, hisz állami gondozott lévén, többségük már születésétől fogva eleve absztrakt módon meg volt fosztva mindkettőtől.

Mindezt csak egy újabb, ennél is sodróbb „militáns örület” tudta megváltoztatni. Azzal, ahogy tavaszra, annyi meddő „alsó- és felsőházi” vita után végre Zugligeten is kitört „a pesti forradalom”, s az ólomkatonásdi vonzerejét messze felülmúlta a hadijáték eleven izgalma, a saját készítésű uniformisaikban eljátszható megannyi vezérszerep (Görgey, Dembinszky, Mészáros, Damjanich, Bem és Klapka). Főként attól kezdve, mikor a húsvéti szünetben egy Balaton-felvidéki lovasiskola felajánlása nyomán és a Balázs Béla Stúdió dokumentarista stábjától kísérve végre „igazi” csatajelenetekre is sor kerülhetett, s a táborba szállt „zugligeti huszárság” elszántságát csak még inkább fokozta az „almádi nemzetőrség” (a helybéli nevelőotthonos fiúk) lelkes csatlakozása. E nagyszerű néhány nap leírását ezúttal mellőznöm kell. Inkább csak címszavakban idézhetem a lélegzetelállító szerepazonosulások és gro-

teszk szerepdistanciák példáit: a „toborzást”, a „haditanácsot”, „Görgey és Kossuth”, „Kossuth és Bem”, „Bem és Petőfi”, „Petőfi és Klapka” játékbeli jeleneteit. A Rózsa Sándornak és betyártársainak felajánlott „amnesziát”, a „tiszafüredi tiszti zendülést” vagy a „függetlenségi proklamációt”. A „csutakolást”, „rekvirálást”, a „tábori kórház” és „tábori latrina” felállítását. A „hadbíróági tárgyalást”, „kémkivégzést”, egy „huszár búcsúját lovától”, majd a játék és a forgatás végét jelző „fegyverletételt” az „aradi/zugligeti tizenhármak” apoteózisával. Ám valamire még feltétlen ki kell térnem: arra a ráadásként, immár kamera és jelmezek nélkül maguknak rögtönzött „bujdosásjelenetre”, ami e történelmi szerepjáték méltó epilógusa lett.

A húsvéti szünetről visszatérve a gyerekek drámai kontrasztként szembesültek újra az intézet sivár valóságával. A szabadság eufóriáját ismét az önkény rigid rendje, sőt nemsokára a kihívó megtorlás váltotta fel. Az intézet régi nevelőgárdája, amely módszerei egyeduralmát, önnön presztízsét s az általa kialakított szokásrendet már régóta fenyegetve érezte, most elérkezettnek látta az időt a keményebb fellépésre. Bár az állandó zsarolástól, a gyerekek lelki dresszúrájától és fizikai gyöt-résétől korábban sem tartóztatta magát, most elrettentésül néhány kirívóan brutális példát statuált. (Így a Batthyányt játszó fiú fejét, egy hisztérikus jelenet csúcán, a félrészeg ügyeletes kis híján beletaposta a betonba, a derék „Táncsicsot” pedig a többiek szeme láttára meztelenül végigrugdosta a folyosón.)

A fiúk nyílt lázadással feleltek: két kimaradáson lévő társukat kivéve még az éjjel megszöktek, s csak majd egy hét után kerültek elő – Balatonalmádiból, ahol elmondásuk szerint „élesben” folytatták a játékot. A lovardától nem messze, egy erdőszélen titkos táborhelyet ütöttek, éjszakánként felváltva őrködtek, kevéske pénzüket „tábori kasszába” adták össze, s a szükséghelyzetben követendő stratégiát – továbbállni? maradni? feladni magukat? – „haditanácsban” vitatták meg. Az esetet rendőri, gyámhatósági és fegyelmi vizsgálat, majd az inkriminált nevelőtanár eltávolítása követte. Ám nekem és néhány más „intézetháborítónak” (így a pszichológusoknak) sem volt maradásunk sokáig. Igaz, maradhatnánk se, miután a „rebellis” csoportot sietve felszámolták, némelyeket más intézetekbe „sorozva”, másokat bosszúból kibuktatva az év végi házi vizsgán. A ragaszkodóbbak még évek

múlva is felkerestek, néhányukkal együtt jártuk végig a március 15-i ellenzéki me-
netek stációt. (Ha valaki netán emlékszik még: ők voltak azok a süvölvény kama-
szok, akik oly lelkesen megfújoltak minden ellenünk kivezényelt rendőri osztagot!)

Ez a csapat – mely mára az 50 felé tart – a rendszerváltásra vált nagykorúvá.
Hogy sorsuk miként alakult, erről is volt, sőt bizvást lenne is még bőven mon-
dandójuk. Az ezredfordulón, hírül véve, hogy a gyermekotthont végleg bezárják,
még találkoztunk egy búcsúbanketten. A viszontlátás lármás és torokszorító pil-
lanatait itt sajnos nincs módom felidézni. (Megtettem másutt¹⁷ és *Emléktoborzó*,
1985–1990 címmel egy egész estés dokumentumfilm¹⁸ is máig őrzi.) Mindenesetre
megrendítő volt látni, hogy annyi év után is mennyire viaskodik intézeti múltjával
még mindenki. Egyedül egy svájci kispap – aki elég erős volt felnőttként felkutat-
ni és feloldozni őt csecsemőként sorsára hagyó szüleit – mondogatta, két harsány
nevetés közt, csöndben maga elé meredve: „*Egyszer mindenkinek el kell vállalnia a*
történetét”.

Adj, király, katonát!

A magyar gyermekfolklórban e néven ismert, másutt is sokféle változatban élő
játékban egy sajátos archetípusra ismerhetünk. A „kettős lánc” mintája ez, az egy-
mással rivalizáló, ámde csak jelképesen: választott tagjaik által megküzdő csapatok
alaphelyzete. Olyan kis léptékű, példásan eszköztelen, alkalmi és önkéntes csoport-
rend, ami a személyességet még kellően érvényesíteni hagyja.

Az efféle csoportrend-vizsgálatok hozadéka gyakran nem egyéb, mint némely
elhomályosult evidenciák, társas „öszöntudások” és viselkedésminták újrafelfede-
zése. Gyermekkorunk e köznapi multságát felidézve, okkal remélni lehet, hogy
ezúttal is hasonló revelációk várnak ránk.

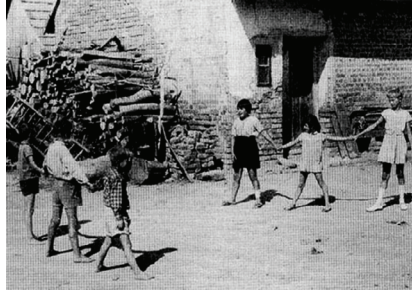
A játékot spontán kiválasztódással többnyire vegyes életkorú, nemű és testi
adottságú gyerekek játsszák, két, nagyjából arányos csapatra osztva. A „katonák”
kettős láncban fölállnak egymással szemközt, széles terpeszben, összekapaszkodva,
és máris kezdődhet a rituális előjáték: az ultimátum, elutasítás, majd a hadüzenet,
amint a két „sereg” fennhangon egymásnak felelget:

- *Adj, király, katonát!*
- *Nem adok!*
- *Ha nem adsz, szakítok!*
- *Szakíts, ha bírsz!*
- *Kit kívánsz?*
- *Azt a híres-nevezetes...*

¹⁷ Nóvé, 2013. 7–25.

¹⁸ *Emléktoborzó, 1985–2000*. Rendezte: B. Révész László. Balán-Blende Stúdió, 2000.

Itt tetszés szerint további cifrázatok következnek, majd a kihívott ellenfél har-
sány megnevezése. A „hadviselő felek” közt eddig csupán szócsata folyt – most a
tetteken a sor. A kiszólitott elengedi társai kezét, és elszánt rohamot intéz az ellen-
ség védőláncával szemben. Ha sikerül áttörnie, kiragadott túszával együtt győzte-
sen térhet vissza saját táborába – de ha fennakad, kudarca színhelyén maga is be
kell álljon az ellenséges láncba. (Nota bene, a játéknak van egy olyan változata is,
melyben az első felszólításra a csapat vezére felel: „*Én katonát nem adok – inkább
magam szaladok!*”)

De vajon mi oly különös ebben? – kérdezhetik az Iliász, a Szigeti veszedelem, a
Toldi, a lovagi tornák és vitézi bajvívások ismerői. Hiszen e gyermekjáték nyilván
csak a felnőttek „éles”, valódi harcát modellezi. Ugyan mi érdekes lehet annak
imitációjában?

Pedig van itt egy rejtett apró momentum, ami talán épp a lényegét fedi fel: a
játékbeli rivalizálás önfelszámoló természete. Gondoljuk meg: ezt a játékot még
aránylag fegyelmezett, „ingerszegény” közegben élő, hagyományos gyerekközössé-
gek sem játsszák tovább egy kiadós óráközi szünetnél. (Ami csapatonként átlag
10-15 „rohamot” jelent!) Ha ugyanis nem fűszerezi más: tettetés, áruulás, cselszö-
vés, ravaszkodás, maga a rítus – akárcsak felnőtt mintája, a háború – egy idő után
menthetetlenül elveszti vonzerejét. A „frontok” megmerevednek, a játék monoton
állóháborúvá lesz, vagy éppen ellenkezőleg: az erőviszonyok durva eltolódásával
elvész a tét, s a küzdelem érdektelenségbe fullad.

Azt mondhatni hát: a játék és vele az alakzat furcsamód addig él csak, amíg ön-
nön jelképiségét ki nem meríti, más szóval: ameddig résztvevői eleven izgalommal
képesek átélni a kétesélyes, valódi harc illúzióját. Ezt az izgalmat pedig éppen az ál-
landó szerepváltások adják; emitt a magányos erőpróba (a támadó egyéni kockázat-
vállalása), amott a közös fenyegetettség (összefogás a támadóval szemben). Mindez
a maga sajátos dramaturgiája szerint jó ha tizenöt-húsz percre van „hitelesítve”.
Csak elvétve fordul elő, hogy makacsul tovább tart, néha egész a felnőtté válásig,
vagy mindhalálig – mint némely hadapród-évfolyamok titkos játszmarendjében.
Ám ez már egész más „minőség”: a kényszerű profiké, akik ha akarnák, sem ad-

hatják alább. Hisz nekik a győzelemnél is vereségnél is fontosabb a gyerekként sok évig megélt sorsközösség életre szóló vállalása. Tudván tudva azt is, hogy érdem és dicsőség ezen, s az ezen túli világon „nem azé, aki akarja és nem azé, aki fut”. Mint azt egy ódon kőszegi kapufelirat hirdeti vagy Medve Gábor emlékiratán a mottó: „Non est volentis, neque currentis...”¹⁹ Sed... sed... sed...

Kabbady

A gyermekfolklor – az archaikus rítusok továbbéltetőjeként – világszerte sokféle „harc játékot” őriz ma is. Hadd idézzek itt ezek közül csak még egyet: a Sri Lanka (Ceylon) szigetén őshonos „kabbady”-t – az „Adj, király, katonát!” e térben bár távoli, szellemében annál közelebbi rokonát. A kabbadyt a távol-keleti sziget északi felének hagyományos tamil fiúközösségei játsszák, pár éve immár háborítatlanul, amióta a hinduista tamil kisebbség és a buddhista szingaléz többség sok évtizedes ádáz belharca véget ért. A játék forrása és ihletője a Mahábhárata – közelebbiről: a testvérharcot vallásbölcseleti tanítássá emelő Bhagavad-gíta –, melyet nemcsak a szanszkrit eposz skandált vagy kórusban énekelt szövegrészei, hanem a játék egész koreográfiája is megerősít.

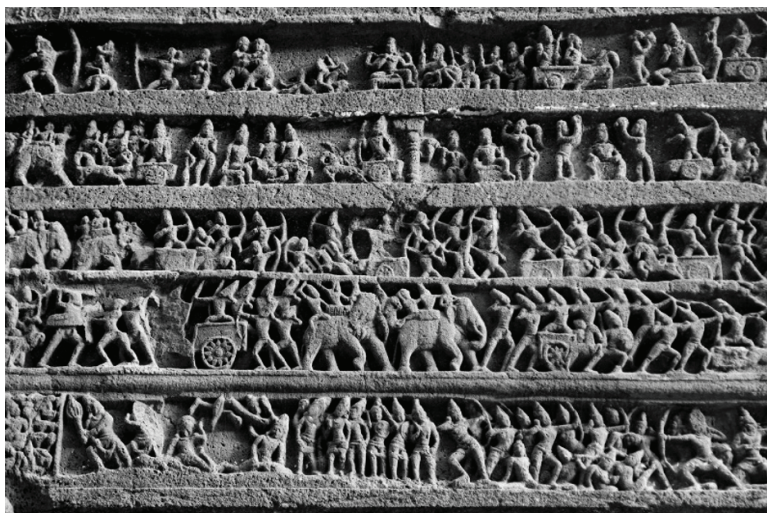
¹⁹ „(...) nem azé, aki akarja, sem nem azé, aki fut, hanem a könyörülő Istené.” Róm 9:16.

A két küzdő fél itt nem kettős láncban áll szemben egymással, hanem úgy, hogy az egyikük kört alkot, míg a másik lazán szétszóródva a körön kívül marad, s csak egyetlen „harcossal” képviseli magát, kinek társai hangos buzdítására önerőből kell kitörnie az ellenséges gyűrűből. Nekifut hát, megpróbál az összefont karokon átugrani vagy alattuk kibújni, s ha háromszor egymásután kudarcot vall, kezdődhet a rituális párviadal: a körláncból elébe áll valaki, hogy a többiek szeme láttára megküzdjön vele. Szabályos birkózás kezdődik (a durvaságért kiállítás jár!), melyben, ha a kihívónak sikerül két vállra fektetnie ellenfelét, vele együtt győztesként állhat vissza a körláncba, hogy a külső csapat tagjai közül máris egy újabb „szabaduló művész” lépjen a körbe. Ha viszont a magányos harcos győz, úgy kiléphet a körből, és legyőzött ellenfelét is magával viheti a kívülről állók csapatába. Mindez persze inkább csak elnagyolt gimnasztikai vázlat, hiszen a kabbady szabályrendje ennél jóval árnyaltabb, ahogy a játék minden újabb fordulatát a Mahábháratát skandáló kórusok, harci énekek és rituális párbeszédek kísérik. Nem csoda, ha jóval tovább is tart, mint az „Adj, király, katonát!” – legkevesebb két órán át, bár nyaranta, kisebb megszakításokkal, olykor napokig játsszák. (A „kabbady” profánabb felnőtt változata amúgy napjainkban is népszerű csapatok közötti küzdősport Ázsia-szerte, korántsem csak a hindu vallásúak körében, nemzeti bajnokságok és rangos nemzetközi tornák sorával.)

Mint minden jelképes aktusban, a játékrítusokban is szembetűnő a szublimálás szerepe, irányultsága. A fenti két folklórpéldában éppen az ragadja meg a szemlélőt, ahogy a gyerekek ártatlan játékká „stilizálják” a felnőtt világ véresen valós, pusztító rivalizálását. Ez a metamorfózis pedig egyben sajátos jelentéstöbbletet is ad játéknak. Hiszen a kudarc itt sosem végzetes: a felsült támadó készséggel beáll a másik csapatba, s a „frontszakadásért” felelős védő nevetve hagyja, hogy ellenfele átvezesse a maga táborába. Mindeközben a gyerekek aktív és passzív, támadó és védő szerepben egyaránt átélhetik a közösségi azonosulás mindenkor kockázatos kalandját. Győzni és veszteni tanulnak (mely utóbbi készségre a felnőtt világnak ma oly nagy szüksége volna!) éppen azért, hogy a sűrű szerepcserék eleve kijelöljék és tudatosítsák bennük győzelem és vereség helyiértékűségét a közös játékélményhez képest. Mindez, meglehet, szolid és jámbor üzenet Sri Lanka, Banglades, Zaire, Jemen, Kelet-Ukrajna, Irak, Afganisztán avagy Szíria sokkoló napi híreihez képest, bár a gyűlölet nem szűnő torkolattüzei mind élesebb ellenfénybe vonják az efféle „játékos” tanulságokat.

A Bhagavad-gíta és sajátos játékváltozata: a kabbady szelíd mementóként erre int ma is. Kérdés, hogy a műholdas csatazajon, napjaink háborús és polgárháborús „live show”-in áthatol-e még a kétségek gyötörte Ardzsuna király kétezer éves fohásza:

„Nem tudja ember, mi keservesebb sors,
ölni csatán mást, vagy öletni mástól,
ront ránk a testvér: Dhritarásra népe – itt,
ha kezünk győz, belehal a lelkünk.”²⁰

A homéroszi „hadietika”

Primo Levi írja a homéroszi társadalom életformaként gyakorolt harci ethos-záról: „A becsület mindennél fontosabb, a gazdagság csak további tekintéllyel övezi azt. A fejedelem megvédi népét, és kockára teszi érte életét. A vitézek fiatalon halnak meg. A társadalmi szabályrend: a vérbosszú kötelme vagy a fizikai bátorság, feltétlen és megmásíthatatlan; az epikus hősök olyanok, akár az emberi szívvel és gyermeki értelemmel életre kelt ólomkatonák (!); számukra elképzelhetetlen, hogy a társadalom másmilyen is lehetne. A nagylelkűség törvénye szöges ellentétben áll a többi szabállyal, ám a társadalom folyton változik, sosem végletesen merev. Homérosz hősei majdnem egészen szabadok, a szabályokat áthághatják, ám azokat gyökeresen megváltoztatni nincs hatalmuk. Az Iliász vége, ahol Akhilleusz átadja Priamosznak a fia, Hektor holttestét, ezért is oly roppant feszültséggel teljes, mivel a részvét itt legyőzi a világ szögesen ellentétes törvényeit. Az Iliász drámai ereje éppen e feszültségből ered. Homérosz tudja jól, sőt részben a szereplői is tudatában vannak, hogy a trójai háború világa kegyetlen; a sors mégis könyörtelenül halad a maga útján.”²¹

²⁰ Bhagavad-gíta II. ének, 6. versszak. In: Szanszkrit líra. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1988. 78.

²¹ Levi, 1994. 43.

Tudják, tudták ezt mások is... Shakespeare és Tolsztoj, Babel és Hemingway, Solohov és Irwin Shaw hősei, akik eltérő rangjuk és világirodalmi „rendfokozatuk” ellenére mind megannyi korhűen egyedi ötvözetek részvétnak, bajtársiasságnak, hősi önfeláldozásnak és rideg könnyörtelenségnek. Persze, nem mindegy: hol, mikor, miként. Vegyünk mindjárt egy közkeletű példát! Az ellenség megbecsülése ősi „katonaerénynek” számít – amit nyíltan legfeljebb a kalózok, útonállók, gerillák, partizánok és ezek „hivatásos” ellenfelei tagadnak. Mégis a hadi krónikákat közelebbről megfigyelve jól látni, hogy ez a respektus még posztumusz elégtételként is („*Négy százados emelje Hamletet, mint katonát, a ravatalra...*”) csak a mindenkori elitnek jár: az uralkodói, vezéri, lovagi vagy tiszti kasztnak, miközben a zsoldos- és sorállomány legfőbb érdeme továbbra is a „*harci érték*”, azaz egymás gyilkolásának hatásfoka. Magáért beszélő adalék az is, ahogy Priamosz – Akhilleusz nagylelkű kegyeleti gesztusa ellenére – bölcsebbnek látja mégis fiának holttestével az éj leple alatt elhagyni az ellenség táborát, mielőtt a kétes szavatosságú akháj „vendégbarátság” másnapra netán elfogyna.

A homéroszi „hadietika” tehát ott ér véget, ahol a pillanat csábító előnyei megcsillannak. „*Háborúban dicső dolog csellel élni*” – hirdeti Machiavelli, s ezt többé-kevésbé ma is így tartja minden hadviselő fél. Annál izgalmasabbak a kivételek! A bibliai Dávid például nem végez az őt életre-halálra hajszó Saul királlyal, bár Jahve két ízben is a kezére adja (először, mikor Saul egyazon barlangba tér be a szükségét végezni, ahol Dávid és társai rejtőznek, másodszor, mikor ez utóbbiak egy éjjel titkon „meglátogatják” az alvó királyt táborában). Hamlet szintén nem akar álmában végezni apja gyilkosával, Claudiusszal, ahogy minden magára valamit is adó lovag, párbaj- és westernhős is csakis nyílt színi kihívás – „*En garde! Véd megad!*” – után, szemtől szembe támad. Ezzel szemben Plutarkhosz és más antik

szerzők nem győzik sorolni az otromba ellenpéldákat (főként Nagy Sándor, Sulla, Pompeius vagy Caesar és utódainak idejéből), amikor az elmulasztott leszámolás, a politikai vagy hadi ellenfél iránti nagylelkűség szó szerint „megbosszulja magát”. Hogy a legismertebb példánál maradjunk: Caesartól Maximusig Róma első huszonhat császára közül mindössze tízen végezték természetes halállal; többségüket saját kegyenceik és testőreik tették el láb alól, akikre – ha maguk is trónra kerültek – többnyire ugyanilyen dicstelen vég várt.

„Fekvő vadra ne lőj!” és: „Fajtársad felkínált torkát ne harapd át!” Vajon mondhatjuk-e, hogy iménti példáink sorából akár csak egy is túltenne a vadászetika íratlan minimumán vagy épp a ragadozófajok ösztöngátlását? Aligha... Ha van mégis valami, ami meghaladja ezeket, az a már-már emberfeletti, keresztény maxima: a „Szeressétek ellenségeiteket!” jézusi parancsa. Hogy mégsem mindig teljesíthetetlenül, arra legyen elég bizonyosság Saulus-Paulus²² és a filippi foglár esete²³, vagy az üldözőkből üldözötté lettek tanúságtétele: így a negyven szebaszteri vértanúé, vagy Szent Móré s a thébai légióé, akik a keresztények tömeges legyilkolása helyett inkább a kollektív mártírhálát választják – mint azt egyik híres vásznán a harcos toledói hitvédők szellemében Greco is megidézi.

A „háború kultúrája”?

Haller József pszichiáter az agresszióról írott könyvében²⁴ izgalmas kitérőt tesz a „háború kultúrájának” jelenségvilágát vizsgálva.

Mint írja: „A háború résztvevőinek többsége – sőt, az abban leghatékonyabban cselekvő többség – nem azért vesz részt a háborúban, mert agresszív, hanem, mert kötelességévé vált. Az emberi társadalom beépítette kultúrájába a háborút, és azt a társadalmi munkamegosztás részévé változtatta.

Az Agresszivitás Kutatásának Nemzetközi Társasága 1986-ban, Seville-ben elfogadott egy dokumentumot, mely leszögezte, hogy a háború nem tulajdonítható sem örökletes hajlamoknak, sem genetikai programoknak, sem agyi mechanizmusoknak, sem „ösztönöknek”, hanem olyan emberi találmány, melyet a háború kultúrája tart fenn. A dokumentumot az UNESCO – kibővítve – 1989-ben hivatalosan is elfogadta, és nemzetközi program rangjára emelte.”²⁵

²² Róm 16.

²³ ApCsel 16, 25–34.

²⁴ Haller, 2005. 90–97.

²⁵ Haller, 2005. 92.

A program a „háború kultúrájának” nyolc fő összetevőjét emeli ki, egyben vázolja azt is, hogy miként lehetne azt a béke kultúrájával felváltani. Haller mindjárt a dokumentum alaptézisével vitába száll, amely szerint a háború „emberi találmány”, hiszen, mint joggal hozza fel cáfolatul, már a népes és jól szervezett társadalmakat alkotó állatfajok (majmok, hiénák, hangyák stb.) is rendszeres tömegkonfliktusokat vívnak egymással, azaz a háború, legalább részben, biológiai jelenség (is). A pszichiáter-agressziókutató ezután sorra veszi a háborús kultúrát reprodukáló tényezőket (a tekintélyelvű társadalmi berendezkedést, az ellenségkép és a manipulált tömeg-tájékoztatás szerepét, a fegyverarzenál halmozását, a militáns nevelést, a társadalmi és szociális feszültségeket, az egyéni és kollektív jogok semmibevételét és a nemek közötti egyenlőtlenséget). Ezek hatását jórészt maga is elismeri, ámbar megjegyzi: e tudós gonddal összeállított menüből épp csak a legkézenfekvőbb indíték maradt ki: az érdek. Való igaz, ez a lista és a benne tetten érhető szemlélet, mintha csak a pacifisták doktriner idealizmusát tükrözné, amely eleve elutasítja az erőszak összes formáját és az egymással mérkőző erők minden komolyan vehető indítékát, így az önvédelem jogát is. Ezzel szemben Haller, a pszichiáter józan empátiájával kellő megértést tanúsít az eseti történeti-kulturális determinánsok iránt is, többek közt ezt írva:

*„Amikor a fiatal Akhilleusznek döntenie kellett, hogy kerül a háborút és magas kort ér meg, vagy harcossá válik, és szárnyára kapja a világhír, habozás nélkül az utóbbit választotta, és számítása százszázalékosan bevált. Nevét még azok is ismerik, akik nem tartoznak a klasszikus irodalom rajongói közé. Akhilleusz tipikus példája annak, ahogy a háború kultúrája befolyásolja döntéseinket. Olyan korban élt, melyben világraszóló hírnevet csak agresszióval lehetett szerezni, és Akhilleusz dicsőségre vágyott [nota bene ez a „kor” mintha ma sem ért volna véget Akhilleusz, d’Artagnan, Rambo és társaik makacsul túlélő hírnevéből ítélve]. Hasonló dilemmákkal tele van az irodalom. Cidnek meg kellett ölnie kedvese apját, bár tudta, ezzel megöli szerelmüket. Mégsem tehetett másként: olyan társadalomban élt, melyben bizonyos kérdéseket csakis agresszióval lehetett megoldani.”*²⁶

²⁶ Haller, 2005. 96.

És ma – támadhat bennünk a kérdés – van-e bármi biztató jele, hogy az „agresszió kora”, s vele a tömeges erőszak leáldozóban volna? Köznapi tapasztalataink: a média, a reklámok, a politikai kampányok erő- és erőszakkultusza, a nagyvárosi bűnözés, a terroristamerényletek s a világszerte dúló több tucat véres háború és belviszály mintha eleve rációlnának e jámbor várakozásra. És lám, mégis: a pszichiáter joggal konstatál biztató fejleményeket is a kérdésre választ keresve: vajon agresszívabbak vagyunk-e elődeinknél? *„A helyzet nem feltétlenül jobb, mint régen – ismeri el Haller –, legalábbis az emberiség többsége számára nem. Az agresszivitás azonban már nem pozitív társadalmi modell, sőt olyan magatartássá vált, amely ellen küzdeni kell.”*²⁷

A „Pax mundi” vágyképe – annyi megnyert háború és elvesztett béke után – úgy tűnik, még várat magára. Ám egy biztos: a „szelídek uralmához” csak belülről vezethet út, háborgó lelkünk valódi, tömeges pacifikálása által.

Hadifalka és háborús pszichózis

Elias Canetti Tömeg és hatalom²⁸ című könyve, időtálló, releváns gondolataival, úgy vélem, ma sem megkerülhető a hadrendek és a háború tömeglélektanáról szólva, bár az elmúlt közel hatvan évben sokan és sokfelől bírálták metaforikus gondolatfűzése, antropologizáló példatára avagy kissé sommás ember- és világképe miatt.²⁹ Mellesleg ami „avíttóságát” illeti, ezt mifelénk már csak azért sem illő emlegetni, mert szerte Európában a miénk az egyetlen régió, hol az elmúlt 70 évben véres háborús, polgárháborús tömegkonfliktusok dúltak (Magyarország 1956, Balkán 1991–1997, Kelet-Ukrajna 2013–), arról pedig aligha Canetti tehet, hogy Nobel-díjjal elismert művének magyar kiadása jó 30 évet késve máig visszhangtalan maradt nemcsak a szélesebb olvasóközönség, hanem a társadalomtudományok hazai művelőinek szűkebb körében is.

Canetti a töprengve kérdezés mestere, akit főként a „hadifalka” és a háborús tömeg létrejöttének lélektana izgat. *„Mi módon jön létre a hadakozó tömeg? Mi teremt egyik percről a másikra félelmes összefogást? Mi bír rá embereket, hogy egyszerre sokat vagy mindent kockáztassanak?”*³⁰

Válasza világos: mindig és mindenütt az egyéni egzisztenciális szorongások, halálfélelmek adódnak össze, ezek kritikus tömege csap át a kollektív fenyegetettség pszichózisába, ami mozgósítja a szembenállók „önvédelmi” hadifalkáit a konfliktus mindkét térfelén. Elszabadul a gyilkolás, rombolás államilag szentesített erőszakspirálja, ahogy a háború mindinkább militáns igazodásra kényszeríti az érintett

²⁷ Uo. 10.

²⁸ Canetti, 1991.

²⁹ Canetti recepciójáról: Vajda, 1996.; Hima, 1995. 71–77.; Sontag, 2001.; Sloterdijk, 2000.

³⁰ Canetti, 1991. 71.

társadalmakat a „győzelem vagy halál”, a „mindent vagy semmit” elvén, a kettős tömeg halálos gyürközésével.

Nincs hát más mód küzdeni ellene, mint gyökereinél megragadni és hatástalanítani a fenyegetettség lélektani indítékát, a háborús pszichózis állandó rettegését. De vajon mitől retteg az ember? Valójában a saját elfojtva is háborgó büntudatától. Mint Canetti modellezi: „*Megölni készülök ezt vagy azt, ezért engem is megölhetnek.*»” És: „*Mindegy, hogy valójában ki a támadó, csak azt a fikciót kell mindig elhitetni, hogy veszély fenyeget.*”³¹ Azaz: a kollektív fenyegetettséget egy kellően kihívó ellenségképpel. Azt, hogy e szorongást és veszélytudatot a háborús propaganda mily dermesztő hatásfokkal tudja démonivá fokozni, közeli, távoli példák sorából jól ismerjük. Ám ennek csoportképző szerepét, működésmódját és félig öntudatlan gyermekkori mintáját már annál kevésbé!

Az iskolateremtő, kiváló pszichológus, Mérei Ferenc egyik korai munkája: *A csoportlélektan*³² ehhez kínál modellértékű támpontot saját empirikus vizsgálatai nyomán. Mérei nem kevesebbet állít, mint, hogy a leghatékonyabb csoportképző erő már a gyerekek körében is a veszélyérzet, a közösen átélt fiktív vagy valós fenyegetettség. Mint írja: „*A gyermektársadalmak fejlődését tanulmányozva általános törvényként tapasztaltam, hogy a csoportalakulás első mozzanata mindig az ellenség [vélelme] és a veszélyhelyzet. Ahhoz, hogy egy csoport megalakulhasson, a gyerekeknek ellenséget kell találniuk, és meg kell teremteniük a veszélyhelyzetet.*”³³ Mindez, hangsúlyozza Mérei, éppoly közös sajátja az ősi kultuszoknak, mint a gyermekjátékoknak. (Ajánlott irodalom: Golding 1954-es Nobel-díjas remeke: A legyek ura Déry Tibor fordításában!³⁴) A veszélyhelyzet – képzeletbeli vagy reprodukív – felidézése az együttes élmény hatását és izgalomforrását hivatott növelni a kollektív identitásképzés hatékony eszközeként. 1946-ban megjelent könyvével Mérei főként a csoportlélektan ez időben még új, „hibrid” tudományának elméleti előzményeit kívánta bemutatni, így saját empirikus megfigyeléseire bővebben nem tér ki; például említés nélkül hagyja a nemi szegregáció fontos szerepét vagy a fiú- és lánycsoportok eltérő agressziószintjét. Ám utalásaiból nyilvánvaló, hogy a háború ekkor még friss traumái és veszteségélményei a gyermektársadalmat is súlyosan megviselték, s nyomasztó hatása alatt talán maga is inkább hajlamos volt az ellenségkép s a veszélyhelyzet csoportképző szerepének univerzális jelentőséget tulajdonítani.

Néhány gondolat erejéig térjünk még vissza Canettihez: „*A harcias tömeg mindenkor úgy cselekszik, mintha rajta kívül halálos veszedelem volna minden; az egyén, akárhány háborút élt már meg – és túl –, egy újabban ellenállhatatlanul ezen tévképzet*

³¹ Uo. 73.

³² Mérei, 1989. 171–181.

³³ Uo. 175.

³⁴ Golding, 2015.

rabja lesz. (...) A sokaság elébe akar vágni a halálnak, és tömegben cselekszik. (...) A legfőbb csapás, ami háborúban érhet: az együttes megsemmisülés. Ám ez legalább megkíméli az egyént a magányos végtől, amitől mindennél jobban retteg. (...) A 20. század szörnyű tanulságaiból éppen e pusztító tévképzet az, amit legfőbb ideje lenne megértenünk és eloszlatnunk végre.”³⁵

A kérdések persze – akár a háborúk – azóta is szaporodnak. Haller József, a már idézett agressziókutató, maga is egy sor megválaszolandó kérdéssel zárja töprengéseit a tömeges erőszak és a háború destruktív hatásairól:

„Mit szabadít fel az emberben az engedelmség, a parancsuralom, a jogok elhanyagolása stb. – vagyis a háború kultúrája? Mit szabadítanak fel a traumák, a halálfélelem, az erős izgalmi állapotok, az állandó stressz? Pszichikailag kóros állapotba kerülnek-e azok, akik a harctereken vannak? Miért lesz gyilkos (vagy gyilkosok cinkosa) a háborúban szinte mindenki, ha a civil életben ezt csak elenyésző kisebbség teszi? Hol vannak az okok: biológiánkban avagy a pszichikumban? Jó lenne tudni.”³⁶

Kölyökkatonák – felnőtt háborúban

„Dicsőség, hírvágy, hadseregek, flották, trónok és koronák: nagy gyermekek játékszerai!” – visszhangzik máig az Andersen-kortárs, Victor Hugo sommás ítélete a dinasztikus és gyarmati háborúk, puccsok és forradalmak korából. Csakhogy e „nagy gyermekek” rendre a kisebbeket sem hagyják ki „játékaikból”, s ezen itt nem is csak a finomabb áttételek: az ólomkatonásdi, a hadapródiskolák vagy a gyermekfolklór militáns beszüremlései értendők – hanem a kiskorúak tömeges hadrendbe állítása és éles bevetése.

Persze, nem új jelenség ez sem. Elég csak a spártai kamaszokra, a hírhedt „gyermekek keresztes hadjáratára” vagy az oszmán hadigépezet könyörtelen gyilokszerzámmá edzett, három földrészről összefogdosott janicsárkölykeire gondolni. Magam kiterjedt irat- és kortárs emlékezetkutatás nyomán csak nemrég fedeztem fel döbbenet, hogy a Francia Idegenlégió magyar önkénteseinek sorában, majd az indokínai és algériai háborúk áldozatai között milyen sok 1945-ben Nyugatra hajtott levante és kadétiskolás – vagy alig egy évtized múlva – ’56-os menekült kamasz volt.³⁷ ENSZ-becslések szerint ma is több millió kiskorú szolgál Ázsia, Afrika és Latin-Amerika reguláris hadseregeiben – ahogy ijesztően sok állig felfegyverzett gyereket találni a különféle ellenálló és szakadármozgalmak vagy terroristaszervezetek harci osztagaiban is.

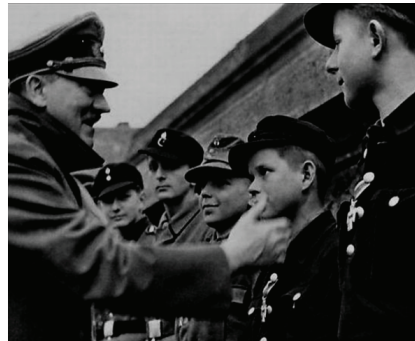
³⁵ Canetti, 1991. 73.

³⁶ Haller, 2005. 97.

³⁷ Lásd a szerző *Patria Nostra. ’56-os menekült kamaszok a Francia Idegenlégióban* című könyvét és dokumentumfilmjét. Mindkettő 2016-ban került közönség elé a Balassi Kiadó és a Dunatáj Alapítvány műhelyeiből.

A második világháború apokaliptikus végjátékát már nem kis részt tizenévesek vívták egymással: iskolapadból, tanműhelyből tömegével a frontra hajtott kamaszok – a Wehrmachtban éppúgy, mint a Vörös Hadseregben. Nem egy szomorú példát ismerünk a nyilasok által hadrendbe kényszerített, brit és amerikai hadifogságba esett, majd hazatérve a Szovjetunióba elhurcolt magyar leventeszázadok fájdalmas veszteségeiről is. Ezek a háborús „szökőévjáratok” úgy dőltek sorra tömegsírokba, hogy még az érettségi vagy a mestervizsgáig sem jutottak el, és nemhogy férjek, apák nem lettek soha, ám még a játék, a szerelem, a semmittevés önfeledt ízét sem ismerhették. A mára újból „elszelesített” – Széll Kálmán névre visszakeresztelt – Moszkva tér huzatos betonkráterén átkelve, a Várfook és az Ostrom utca felől jövet, ma is megkísért egy borzongatóan valós háborús vízió: e tragikus nemzedék halálköteléke. Ott, ahol ma estéről estére lármás tizenévesek rajzanak, jó hetven éve sok száz egyenruhás kamasz lelta a végét 1945 elején az ostromlott Várból kitörve. Többek közt SS-mundérba kényszerített magyar, sváb vagy erdélyi szász fiúk, akik fegyvereiket eldobálva, élőláncként kapaszkodtak egymásba, s úgy rohantak bele vakon a szovjet tankok és gépfegyverek gyilkos zárótüzébe.

Ungváry Krisztián Budapest ostromáról írt könyvében, túlélő szemtanúk emlékeiből így idézi fel e jelenetet:

„A Moszkva téren a szovjetek világítórakétái nappali fényt árasztottak, s a környező házakból géppuskatűz zúdult a kitörők első csoportjára.” (...) (Egy német csapat-tiszt:) »Átrohantunk a nyílt téren. Elöttünk, mellettünk, mögöttünk minden csattog és ropog. Géppuskák kelepelnek, géppisztolyok kattognak, lövések dörrennek, kézigránátok robbannak – tűz mindenütt. (...) Akár a lemmingek, melyek vakon előrehajtván zuhannak a tengerbe, úgy viselkedik itt is az előre lökdösődő tömeg, mely nemrég még fegyelmezett volt, s most a vesztébe rohan.« (...) (Ungváry:) Egyes visszaemlékezők szerint a nap folyamán a szovjetek hangszórókból magyar nyelven, jól hallhatóan Karády Katalin Hiába menekülsz, hiába futsz című slágerét játszották, időnként meg az a szöveg hallatszott: »Tudjuk, hogy jönni fogtok, már várunk benneteket «.

*Hogy lelkileg könnyebben átvészeljék a sokkot, mely a teljesen nyílt Moszkva téren áthaladva érte a rohamra indulókat, egyes SS-alakulatok 17-18 éves katonái egymásba karolva futották végig ezt a szakaszt, és úgy kaszálták le őket a gépfegyversorozatok...*³⁸

Sokkoló jelenet – nem csoda, ha Karády szirénszólamával egy sor más idézet felesel baljós emlékei felett.

A homéroszi hadietikáé („*A fejedelem megvédi népét, és kockára teszi érte életét.*”) – a sorssal való végső „kicsellőzése” („*Nem azé, aki akarja, se nem azé, aki fut*”) – vagy éppen az „Adj, király, katonát!” vezéri változataé. Ez utóbbi legyen a pokol mélyéig ható átok minden idők legnagyobb tömeggyilkosának:

„*Gib Soldaten, Führer!*”

„*Ich gebe keine Soldaten – dann laufe ich mal selbst!*”

A 20. század jelképes tömegalakzatai

Ámde harcias békekorok, így a hidegháború nagyszabású militáns demonstrációit is biztonnal érdemes közelebből szemügyre venni. Lássuk mindjárt Gábor Béla Mozgalmi dekorációs jegyzetét 1953-ból, amely Sztálin halála évében jelent meg:

„*Ünnepélyeink, nagygyűléseink alkalmával dolgozó népünk lelkes felvonulása mindannyiunk számára igen szép élmény. A felvonulók fegyvelmezett magatartása, öltözete, a zászlók, arcképek, jelmondatos táblák sokasága stb. mind alkotó szerves (sic!) része a kivonulásnak, és döntő hatással van a felvonulás esztétikai képére. (...)*

*Ismernünk kell elsősorban a felvonulók hozzávetőleges létszámát és azt, hogy egy menetsor hány emberből áll. Ha a felvonulási útvonal utcaszélessége megengedi, a legszebb és legáltalánosabb a nyolc emberből álló menetsor rendezése. Az egy sorban vonulók számának megfelelően elkészítjük alaprajzban a menet vázlatát.*³⁹

Kartávolság, igazodás, takarás! – íme, száz- és százmilliók évente megrendezett gigászi tornaünnepélye a dísztribün esztétikai magasából, mint azt a látványtervező agit-prop szerző megálmodta. Akár egy impozáns rabszolgamenet – mely harsány győzelmi indulók és diszkrét korbáccsattogások ütemére elhalad az osztályharc vezéri emelvénye alatt.

Ha utólag „vázlatos távlati rajzot” próbálunk készíteni e jó százéves ünnep jelképtorzulásairól, úgy azt látni, hogy a szabadságot mindinkább felváltja a rend, a spontaneitást az öncélú alakíság, a szolidaritást az alattvalói látszatösszetartás. Az eredmény: egy jelképértékű, eredendően civil alakzat végletesen militáns kisajátítása. Az utókor persze hajlamos feledni, hogy az önkényuralmi rezsimek kivétel nélkül mind lopott anyagból toldották-foldozták utóbb kérkedően viselt jelképu-niformisukat. Ezt látni – néhány fontos ideológia és formaeltéréssel – a fasiszta demonstrációk „távlati rajzán” is: a ’20-as évek még provokatív frontveterán-tün-

³⁸ Ungváry, 1998. 181–185.

³⁹ Gábor, 1953. Idézi: Voigt, 1994. 174–175.

téseitől, az SS fáklyásmenetein s a Goebbels rendezte nürnbergi pártnapokon át az árjásított aratóünnepéig vagy a kihívón átfaszított müncheni sörfesztiválig – majd tovább: a munkatáborokba, hadiüzemekbe és fronthadosztályokba rendezett „emberanyag” halálos tökélyű uniformitásáig.

Minden emberi csoportalakzat – legyen bár nyitott vagy zárt, spontán vagy koreografált – a szabadság vagy függőség önkéntelen emblémája is egyben. Vélénk, hogy eszerint a spontán és amorf, folyton változó halmazok hordozzák a legteljesebb szabadságot – szemben a zárt és szabályos csoportrendekkel, melyek valamiként mind az egyén eszköz voltáról, kiszolgáltatottságáról és alávetettségéről tanúskodnak. Csakhogy ez nem egészen így van; s e felszínes általánosítást inkább csak végletes individualizmusunk sugallja.

Mert igaz ugyan, hogy a menetoszlopok, díszszemlék, felvonulások zárt és szabályos alakzatai jórészt valóban nem egyebek demonstratív hatalmi jelképeknél, s a bennük részt vevők is többnyire a parancsuralmi rendszerek eleven kellékei. Ám mintha hajlamosak lennénk megfeledkezni arról, hogy az elmúlt évszázad nagyszabású tömegkoreográfiáit korántsem csak a világháborúk és diktátorok (Sztálin, Hitler, Mussolini, Mao, Kim Ir Szen, Castro, Ceausescu stb.) rendezték, hanem éppen az általuk eltiport eszmék, a szabadság- és békevágy s az elemi szolidaritás milliőkat egyszerre mozgósító, ellenállhatatlan készítményei. Arról, hogy e tömegpszichózis és tömegiszony közt vonagló század nem csak arctalan elithadseregeket, sivár munkatáborokat és vég nélküli fogolymenetoszlopokat látott; hogy nemcsak birodalmi pártnapok, államosított május elsejék, Vörös téri, római és nürnbergi masírozások sötét emlékét hagyja maga után – ám éppúgy a reményteli forradalmak, a lélekemelő gyászünnepek és szolidaritási demonstrációk, a határzárakat áttörő élőláncok és békemenetek máig emlékezetes, nagy pillanatait is. Ahogy hajlamosak vagyunk elfeledni azt is, hogy ez utóbbiak – paradox módon – olykor nagyon is hasonló formát és arányokat öltöttek, mint az „önkéntesuralkodó” tömegjelképek.

Holott ha valami, éppen e visszajukra fordított, militáns alapminták tölthetnek el bizakodással: ahogy a rideg hatalmi koreográfiát „felülírva” a közösségként magára eszmélt tömeg elszántsága manifesztálódik az összezárt sorokban – Budapesten, Prágában, Gdanskban, Szczecinben, Temesváron, Buenos Airesben, a pekingi Tienanmen téren vagy éppen Belgrád utcáin. Ahogy békésen tüntető munkások, diákok egyszerre átveszik a „gorillataktikát”, szorosan körbezárva a rohamrendőrök által kiemelni próbált társaikat. Ahogy az otthonaikat, környezetüket féltők „el-tanulják” a karhatalmi kordont, és ha kell, összebilincselte élő láncként állják el a buldózerek útját. Mi tagadás, üdítő tapasztalat, hogy nemcsak a féktelen önkény, a nyers erő képes átrendezni a civil társadalmakat, ámde e folyamat – mint azt a totalitárius rezsimek elleni spontán mozgalmak mutatják – időről időre meg is fordulhat. Az efféle történelmi devianciákat pedig jobb híján ne szégyelljük ma sem „demokratikus fordulatnak” nevezni.

Menetsorok bűvös számkulcsa

„Ha az utcaszélesség megengedi – ajánlja a derék sztálinista tömegkoreográfus – *legszébb és legáltalánosabb a nyolc emberből álló menetsor rendezése.*” De ugyan miért? Nos, alighanem épp személytelen tömeghatásuk miatt. Nem mintha a huszadik század siváran pragmatista államszocializmusa a mágikus aritmetika bűvöletében élt volna – Asszíria, Egyiptom, Püthagorasz vagy a középkori számmisztikusok hagyományát követve. Sokkal inkább az empíria, a közvetlen érzéki tapasztalat sugallta felismerés ez: hogy hány tagú is legyen egy „menetsor” ahhoz, hogy egyedeiben többé azonosíthatatlan „sokaságnak” hasson?

Figyeljük meg: ha az utcán hárman jönnek felénk – mondjuk, három kimenős matróz egy kikötői promenádon –, még valamelyest mindhárom alak és arc megőrzi egyediségét, s a csoportot már messziről önkéntelenül tagolni próbálja tekintetünk az alakok pozíciója (középső, jobb és bal szélső) szerint. Ugyanez már nem mondható el négy vagy több ember szabályos vagy spontán módon egymás mellé rendeződő együtteséről. „*1 + 1 + 1 meg még 1! Ez ám a szám, a szenzációs négyes.*” – skandálta egy mára „besokallt” bank fülbemászó reklámja, látványos kvartettek sorával (artisták, vonósnégyes stb.) próbálva négyszázalékos betéti kamatemelését „sokaságként” eladni.

És tényleg: ha rögtönzött seregszemlét tartunk az évezredek hadrendjei felett, meglepve tapasztaljuk, hogy a legtöbb militáns kultúra és korporáció maga is a 4-re, vagy annak többszörösére szavaz. Ennek – vagy az ettől eltérő kivételeknek – persze számos praktikus oka is lehet. Ám az aligha véletlen, hogy a „reprezentatív” militáns alakzatok közt feltűnően sok a 4-es számrendű, azaz a 4-8-12 tagú menetsorokból álló alakzat. Ottlikék kadétiskolás „félszázada” egykor maga is „*négyesével »kettősrendekben« menetelt át*” Kőszeg városán.⁴⁰ Négyes sorokba rendezett szobortestőrség védte az első kínai császár temetkezési helyét, a fáraók piramissírait, miként négyesével állt föl a kapuk spártai és római őrsége is. Ahogy a cári gárda marcona finn legényei vagy a francia idegenlégiósok menetoszlopai is előszeretettel négy- vagy nyolctagú sorokat alkottak. Mi több, az sem véletlen talán, hogy a sakfigurák nyolctagú arcvonalban néznek farkasszemet egymással.

Ha a merészebb analógiákat sem zárjuk ki, úgy e jelenség akár az állati viselkedéstan ismert fajspecifikus reakcióiban – a „Sok lúd disznót győz!” zoológiai bölcsességében is felismerhető. Itt a „sokaság” szintén az erőfölény demonstrálására szolgál, melynek eseti csoportalakzatait létrehozva maguk az állatok is gyakran élnek az optikai csalás eszközével! Így számos fajuk jól ismerik a „fedezés”, „álcázás”, „camouflage” megannyi fortélyát, s olykor nemcsak a pánik vonja szorosabb alakzatokba őket, hanem az elrettentő látszatkeltés is. Jellegzetes mintája ennek a „mobbing”, avagy a zsákmányállatok – halak, madarak, emlősök – vészhelyzetbeli

⁴⁰ Ottlik, 1999. 63.

tömörülési reakciója. A seregélyek például egyetlen sötéten gomolygó óriás felhőrajba tömörülnek, ha héja közelít, hogy az ne tudja kiszemelni áldozatát. Számos halfajta, így a heringek, makrélák stb. rajai szintén szabályos geometriai alakzatokba rendeződnek – ragadozóik elől oltalmat keresve vagy zsákmányra lesve. Az etológusok elmúlt száz éves megfigyelései nyomán mára pazarul változatos példatár állt össze e gyakran meglepően szabályos, geometriai mintákat követő állati csoportrendekből.

Végigtekintve a zászlók, felségjelvények és címerek sokaságán látható, hogy az egymástól térben, időben távoli magas kultúrák egyaránt kedvelték a harcias – kivált a ragadozó – állatszimbólumokat az antikvitástól, a középkor végéig, sőt tovább (példa rá az USA alig kétszáz éves sasjelvénye!). S vajon az állatok – kérdezhetnénk –, ők minek tekintenek bennünket? Lehet, hogy demonstratív hadrendjeinkben sok ezer éve már ők se látnak egyebet, mint a kétlábúak fenyegető és egymással fenekedő „fajspecifikumát”?

Hiányplasztika

A szabályos csoportrendek jó részét éppen a játék magáért való öröme hozza létre s élteti évszázadokon át. Ez a sajátos kreativitás és formaképző erő, mely valamiképp minden korban tetten érhető (ld. Huizinga nagyívű áttekintését a *Homo Ludens* végén!⁴¹), leginkább a társas szórakozás, a művészetek, a folklór és a sport világának példáival tűnik elénk. Hagyomány és eredetiség, invenció és imitáció bámulatos örvözei ezek, és absztrakciójuk rendre nem nélkülöz bizonyos rejtett vagy manifeszt jelképiséget sem. Társas létünk, szocializációnk „alapszókincsénél”: az eleven emberi testekből formált játékalakzatoknál persze aligha izgalmasabb bármi – mint láthattuk azt a „katalán torony” és más kultúrtörténeti példák metamorfózisában. Ám akad ezeknél elvontabb, áttételesebb jelbeszéd is, mely nem kevésbé figyelemre méltó. Történetesen a bábukkal játszott hagyományos eszközjátékoké, melyek maguk is emberi csoportmintákat, sőt gyakran manifeszt módon hadrendeket idéznek. Ilyenek: a teke, a kugli, a malom, a sakk, a go vagy épp az agyag- és ólomármádiák sajátos alakzatai. Okkal remélhetjük, hogy – a játék örömén, eseti szabályrendjén túl – markáns közösségmintákat, kultikus és világképi elemeket fedezhetünk fel bennük.

Ám előbb arra kellene meggyőző választ találnunk, hogy miféle hajlam munkál a plasztikus figurákban megtestesülő absztrakcióban – a neolitikus idoloaktól a modern művészetig, a húsvét-szigeteki gigászoktól Henry Moore „szélvájta” szobraiig? Avagy miért van, hogy az ember minden hozzáférhető nemes és nemtelen matériában: agyagban, kőben, fában, fémbe és műanyagban előszeretettel mintázza újra önmagát, s eközben leginkább annak próbál adekvát formát találni, ami tulajdon

⁴¹ Huizinga, 1990. 224.

lényében megfoghatatlan: bizonyos érzelmi, spirituális vagy eszmei tartalmaknak?

A válasz aligha lehet egyszavas, hiszen a kérdés az emberi kultúra talán legrégebb, legfogósabb talányát feszegeti. Anélkül azonban, hogy a platóni ideatan, a teológia vagy a művészetpszichológia mélységeibe ereszkednénk, úgy tűnik, van egy kézenfekvő magyarázat – s ez éppen a hiányélményben és annak univerzális antropológiai jelentőségében ragadható meg. Más szóval abban a nyilvánvaló tényben, hogy az ember az egyedüli lény, akinek a teremtett világ és benne önnön múlandó léte magában nem elég, s aki ezért azt örök hiányérzettől űzve folyton átformálni, újratemteni igyekszik.

A hiányélmény eltárgyasítása persze igencsak kényes aktus, ami egy sor mágikus és vallási tabut érint. Mégis: megejtő az a találékonyság, ami sok ezer év szellemi és tárgyi kultúráiban e téren megnyilatkozik. A helyettesítési aktusok és manipulációk végtelen sora olykor egy-egy radikális, a hiány kultikus megőrzését célzó tiltással megszakítva (lásd a bálványimádás zsidó-keresztény, az istenábrázolás mohamedán, vagy az ikonokláv protestáns tilalmát stb.). És mindeközben – bár a formák és stílusjegyek szüntelen változnak – a funkció lényegét tekintve ugyanaz marad. Mert hisz az időtlen idők óta nem más, mint a távol levő vagy elhunyt családtagok, ősök és hősök, istenek, uralkodók és védőszentek állandó jelenlétének biztosítása – akár egy mágikusan valósnak érzékelt átlényegülésként, akár a szimbolikus öröklét-jegyében. Caesar-szobrok minden római provinciában, faragott oltárok, ikonosztázok a templomokban. Uralkodói és elnöki képmások az iskolák és közhivatalok falán. Szarkofágok, halotti maszkok és elhunyt szeretteink megszólalásig „élethű” márványalakjai, amint saját síremléküket támasztják melán az antik és modern nekropoliszokban.

A totemek és istenszobrok esetében még magától értetődő a helyettesítés e kultikus mozzanata. Annál meghökkentőbb, ha egy-egy közösség távol lévő, eleven tagjai próbálják ily módon pótolni hiányukat, mint azt a sumér templomokból százával előkerült gipsz- és agyagszobrocskák vagy a krétai kultúra vélhetően hasonló funkciójú férfi- és nőalakjai példázzák. E szobrokat ugyanis a zárándokok minden jel szerint maguk helyett hagyták hátra a szentélyekben, hogy isteneiket hitbéli buzgalmukról, állandó spirituális jelenlétükről biztosítsák. Ez a mai szemmel furcsának tűnő „dublőrszerep” persze nagyon is bevettnek számított a mágikus hiedelmek világában – kiváltképp, ha a tárgyi alakmás „rontást” vagy büntetést kellett magára vegyen eleven modelljei helyett. Gondoljunk csak a „kiszézés”, a farsangi bábégetés magyar népszokására, vagy a máig élő japán babakultuszra, ami szintén e bajáthárító funkció markáns példája. Japánban a gyerekek évről évre új babát kapnak, ami bűnbakként magára veszi minden vétségüket, mígnem év végén egy szertartásos aktussal a folyóba vetik (archaikus változat), vagy elteszik a korábbi évek „bűnbakbabái” közé (újabb szokás).

S ugyan ki gondolná, hogy a közkedvelt „Ki nevet a végén?” játék voltaképp az ősi hindu világséma, a lélekvándorlás kultikus absztrakciója? Igaz, épp fordítva játszva, mint ahogy az ma felénk vagy a nyugati féltekén szokás. Eredetileg a bábok középről indultak egy lótuszkehelyből (a születés és újjászületés centrális pozíciójából) kilépve az életkerék, a „szanszára” viszontagságokkal teli pályáira, majd kiütésük (haláluk) után onnan startoltak újra, amíg csak el nem jutottak az üdvözülés „brahmin” állapotába. (Azaz a négy bábunak helyet adó „parkolóállásba”, ahonnan mi a játékot rendesen kezdjük!)

Avagy lehet-e meggyőzőbb példa az emberi halhatatlanságvágy teremtő erejére, a „hiánypótlás” megejtő találékonyságára?

A halhatatlanság légiója

Ha van sereg, melyet a halhatatlanság ígérete állított hadrendbe, Xin, az első kínai császár túlvilági testőrsége bizonyítást nyer. Közel fél évszázada páratlan régészeti szenzációként hatott, amikor kínai parasztok Shaanxi tartomány Lintong városa mellett egy 2200 éves, életnagyságú, égetett agyag ármádiára bukkantak. (Közülük néhány harcost és paripát az 1990-es évek elején a hazai közönség is láthatott a Nemzeti Múzeumban egy vándorkiállítás anyagaként.) Mint azt a több évtizedes ásatások felfedték, e meglepő épségben fennmaradt figurák – vagy nyolcezeren! – a Xin-dinasztia temetkezési helyének testőrseregét alkotják, öt méter mélyen a föld alatt hibátlan hadrendben várva rég elporladt haduruk, a birodalomteremtő, első kínai császár parancsszavát. Monumentális alakzatuk bámulatosan tagolt: felvonultatja a premodern harcászat minden elemét. Van itt elő- és utóvéd, főszereg, jobb- és balszárny, támadó hadoszlopokba fejlődött gyalogság – az élén négylovas harci szekerekkel, kétoldalt négy svadron lovassággal. A csapatok, fegyvernemek más-más egyenruhát és rangjelzést viselnek, s a katonák arca és mozdulata valamiképp mind egyénített. A látvány összehatása már-már rejtőien lidérces: a föld mélyéről egy megszólalásig „élethű” fantomsereg lép elő a legyőzhetetlenek magabiztosságával.

Ám e „halhatatlan légió” már nem is oly félelmetes, ha meggondoljuk, hogy éppen csak testőri hivatásában vallott csúfos kudarcot: megalomán urát nem tudván megóvni sem a haláltól, sem pedig sírjának ismételt kifosztásától. (Xin halála után véres felkelések és oligarchiaharcok törtek ki, melyek szétdúlták életművét: az új főváros büszke palotáit, az általa építtetett Nagy Falat és birodalma államszervezetét.) Még kevésbé van okunk tartani e rendíthetetlennek tűnő császári gárdától, ha igaz a tengerentúli bulvársajtó híre, miszerint e testőrök között is akad „dezertőr”, aki jó zsoldért inkább strázsál a New York-i China Town egy-egy felkapott étterme előtt „behívólegényként”, mintsem hogy sokezedmagában a Kínai Népköztársaság és a világörökség ásatag kincseit gyarapítsa.

Akár igaz e fényképes blogokban világhálón terjedő hír, akár csak másolatokról van szó, mindenesetre bámulatos e merész funkcióváltás! Az a könnyedség, amivel

az idő – két súlyos évezred! – egyetlen üzleti tranzakcióval birtokba vehető, ahogy egy hajdan kultikus célú remekmű a szemünk láttára lesz konzumnövelő köznapi reklámkellék a világ túlfelén. Mondhatni persze: ezeket a harcosokat eleve a „reprezentációs igény” hívta életre – még ha a szó nem is üzleti, inkább hatalmi értelmében. S ugyan melyik a méltatlanabb funkció e páratlan műgonddal formált figurákhoz: az, hogy egy véreskezű, paranoiás zsarnok nagyságát hirdessék, aki életében halomra gyilkoltatta a tetteit bíráló, jámbor konfuciánusokat, vagy hogy egy világvárosi étterem forgalmát – s vele izzadó tenyerű tulajdonosa profitját – növeljék?

A királyi játék

A bábokkal játszott két legnépszerűbb társasjáték: a sakk és a teke (kugli, bowling, Schere stb.) maga is ókori hadrendminták nyomait őrzi. Aligha véletlen, hogy Homérosz és az antikvitás szelleme valamiképp mindkettőre „kisugárzott”, legalábbis a 19. század végéig tartotta magát a feltevés, hogy ez is, az is ógörög „szabadalom”, s genezise egyrészt az *Iliás*ban, másrészt az *Odüsszeiában* keresendő. A sakk eredete ugyan máig sincs kellően tisztázva (egyiptomi, föníciai, arab, perzsa vagy indiai találmány?), ám egy makacsul túlélő antik, majd középkori legenda úgy tartja, hogy azt Palamédész euboiai király és harcosai találták fel unaloműzésül az elhúzódó trójai háború ostromszüneteiben. Az ógörög eredetmítosz hívei egy vázakepre hivatkoztak, mely a két legendás harcost, Akhilleuszt és Ajaxot ábrázolja játék közben (Exekiasz amforája, i. e. 5. sz. Villa Julia, Róma). Ám a kép mindössze annyit bizonyít, hogy a két hellén hős valami táblajátékot játszik – sakkot bizonyosan nem.

Ami a tekét illeti, azt – egy másik páneurópai kultúrlegenda szerint – a „hosszan hanyódó” Odüsszeusz vagyonára és hitvese kezére pályázó kérők találták fel, úgyszintén „unaloműző” célzattal. „*Mások – írja kézikönyvében Áros Károly sporttörténész – a pogány germánok ködobó játékát tekintik a sportág őseinek, bár egyik feltevés sem bizonyítható.*”⁴²

⁴² Áros, 1980. 328–333.

Dőreség volna e találgatások szaporítása. Elég talán csak annyi, hogy az utókor mindkét játék geneziséét harcban: vezérek és seregeik küzdelmében véli felfedezni – a lényegyet tekintve joggal, hiszen a bábok formája és alakzata több-kevesebb absztrakcióval valóban hadrendeket idéz. A konkrét historizáló „jelentésadásnak” persze se szeri, se száma. Ismerünk középkorvégi német tekeábrázolást tarka turbános török bábokkal és biedermeier sakk-készletet, amelynek réz- és öntvény királyait Nagy Frigyesről és Napóleonnól mintázták, míg „gyalogsága” és „tisztkara” porosz és francia uniformisban pompázik. (E két császárt persze csak az utókor becsvágya és mítoszéhsége avatta egymás ellenfelévé, hiszen Frigyes halálakor az alig 17 éves Bonaparte még csupán frissen avatott tüzér hadnagy, aki épp hogy csak elhagyta a párizsi École Militaire gyakorlóterét.) Az efféle kultúrtörténeti példák persze már az ellenirányú mozgást jelzik: ahogy az inga az absztrakció felől ismét a valóság felé tart, s az addig inkább csak jelképes ellenség mind konkrétabb alakot, egyénibb arcvonásokat ölt. Mindez éppúgy jelzi a kor, mint a játékosok növekvő „motivációigényét” egy valódibb küzdelem iránt. Elvégre fantomfigurák ellen hadakozni az amatőr sakkozók zömének egy idő után érdektelen és tét nélküli mulatság.

Ahogy egyedül játszva, ellenfél híján is az! Ezt igazolja már-már egy pszichológiai modellkísérlet erejével Stefan Zweig utolsó szépírói munkája, a kevéssel halála előtt, 1942-ben megjelent *Sakknovella*⁴³ is. Benne főként az a nyomasztóan realista rész, melyben Zweig aprólékosan leírja, miként tesz szert hőse – a Gestapo régóta magánzárákában sínylődő foglya – egy 150 mesterjátszmát bemutató sakk-könyvre, hogy aztán egymaga végigjátssza mind, szellemi, erkölcsi épségét ezáltal próbálva megőrizni. A hősie kísérlet végül is teljes kudarcba fullad, mivel „*partner nélkül sakkozni nem lehet*”. A Sakknovella a már nagybeteg, Svájcba menekült író a náci rémuralmat tetemre hívó utolsó tanúságtétele – habár lélektani olvasata sem kevés-

⁴³ Zweig, 2015.

bé érdekes. Hiszen Zweig e különös határhelyzetben éppen az emberi intellektus és absztrakciós készség szédítő távlatait – és önlebontó, destruktív hatalmát mutatja meg. Érdeemes röviden felidézni, miként.

A betűre, értelmes emberi szóra éhes rab kezdetben mély csalódást érez, mikor a nem kevés kockázattal kihallgatóitól elcsent könyvet a cellájába térve mohón felüti, s abban csupa „négyszögletes diagrammát” és „algebrai jelet” talál. Ám ahogy sorra megfejtje ezek értelmét, rájön, hogy „e geometriai ábrák mégis csak emberi nyelven szólnak”, és kockás takaróján kenyérbélből gyúrt figuráival mind több örömét leli a mesterjátszmák elemző újrajátszásában. Szellemi tréningként kijelöli napi penzumát: „*két parti reggel, két parti délután, plusz este egy gyors összefoglalás*”. Magánya átmenetileg megenyhül, monoton rabságát, úgy tűnik, sikerül értelmesen tagolnia valamivel. Ámde csak ideig-óráig. Mert a százötven partit sokadszorra – egy idő után már fejben – lejátszva szelleme új impulzusokra vágynak. Próbál hát saját játszmákat kreálni, a sötét és világos bábukat felváltva vezényelve, ám e képtelen szerep mindinkább felőrli idegzetét: valahány matt után „revansot” kér maga ellen, mígnem kényszeres sakkmániája teljes skizofréniába űzi.

Az elszemélytelenedés csapdáját, az absztrakció végső határhelyzetét mutatja meg Zweig e modellértékű példán. Az értelem mint eszköz végességét és meddő öncélúságát elemi szükséghelyzeteinkben. Mert ugyan mi végre, ha az ember akár húsz lépésre átlát minden lehetséges variánst, ha rajta kívül nincs más, aki valódi tétet adhatna a játszmának? Így lesz a sakktábla maga is börtön: az elárvult individuuum szellemi kalodája 8 x 8 kockába zárva. A lelki vesztőhely, melyből, akár a Gestapo fogságából, önerőből nincs esély kitörni, hisz végletes magányra ítélve a győzelem is, vereség is egyformán értelmét veszti.

Mindennek eleven ellenpéldája az „élősakk” reneszánsz kori hagyománya, ami az elvont, intellektuális passziót ismét látványos közösségi eseménnyé avatja. Hogy mit jelent harminckét eleven „bábu” egyikeként a vaksors újabb „húzására” várni – erről is van némi élményem. A '70-es évek utóján néhány barátommal alkalmi happeninget rendeztünk sváb-hegyi viskónk elvadult kertjében. A „partira” spontán toborzással vagy negyven fős nemzetközi társulat verődött össze (magyarok, lengyelek, hollandok, franciák), s a véletlen úgy hozta, hogy a sötét király tiszte egy nyurga szenegáli orvostanhallgatóra esett. Elrendeztük a terepet, magunkra öltöttük a figurák jelmezeit, majd kezdetét vette a torna. A sűrű sorokban toporgó „bábukat” két önjelölt „nagyemester” vezényelte egy-egy jókora tölgyfa tetejéről. A lépéseket gongszó, az ütésváltásokat vad harci zaj kísérte, a két játékos kínosan hosszú gondolkodási szüneteit pedig fennkölt idézetek töltötték ki Thomas Mann József-tetralógiájának⁴⁴ bölcséleti helyeiről (*Az időről, A várakozás hatalmáról stb*). Játékunk egy ponton menthetetlenül átfordult „francia sakkba” – alig fél óra múlva

⁴⁴ Mann, 2014.

már mindenki azért könyörgött, hogy kiüssék, és végre csatlakozhasson a „túlvilágiak” táblán kívüli, fesztelen kompániájához. Többre nem emlékszem, talán csak arra még, hogy aznap épp május elseje volt. Ez is csak onnan derült ki, hogy egy éber szomszéd – ünneprontó „ellenzéki” provokációt gyanítva – feljelentett, s így pár óra múlva már a helyszínelő járőröket is be kellett avatnunk a „királyi játék” rejtelmébe. Akár értették, akár nem, a további játszmaelemzést ez egyszer elengedték, mivel szolgálati szabálykönyvüket többször is átlapozva sehol sem találtak benne élosakkot tiltó rendelkezést.

Antik hadikrónikák tanúsága

Hérodotoszt, Thuküdidészt, Xenophónt, Caesart vagy Plutarkhoszt lapozva váltig kísért az érzés, mintha a „homéroszi hadietika” Trója után még vagy hét-nyolc véres századon át mitsem változott volna: a görög–perzsa háború, Athén, Spárta és Théba viszálya, Philipposz és Alexandrosz uralma alatt, mi több, még Julius Caesar idejében sem.

Mindenesetre a vezérek és katonáik indítéka vagy a hadviselő felek íratlan magatartáskódexe makacs folytonosságot mutat, akárcsak a „honvédő harcok” dicsőségfala vagy a hódító-, rabló- és büntetőhadjáratok bűnlajstroma, melyeket a hellénizmus korára krónikásnemzedékek sora jegyzett fel, egymás munkáit is bőven kommentálva. (E „szakirodalmat” a becsvágyó uralkodók és vezérek is nagyra tartották; Nagy Sándor például Plutarkhosz szerint valamennyi hadiútjára magával vitte az Iliász egy – mestere: Arisztotelész által kommentált – példányát, s azt törével együtt a párnája alatt őrizte.⁴⁵) A haditechnika és a logisztika súlya persze ugyancsak megnőtt a transzkontinentális birodalmi háborúkban, ahogy a hatalmi-politikai ambíciók tétje is mind nagyobb lett a szövetségi és csatlósrendszerek bonyolult erőterében. Ám az alapképlet, úgy tűnik, maradt a régi: a férfiak java része „katonának született” és holtig hadakozott, távoli, veszélyes expedíciókon a napi túlélésért küzdve, állandó közelharcban, a legtöbbre tartott katonaerények: a bátorság, hűség és bajtársiasság kemény próbájaként.

Minderről a militáns mintaállam: Spárta juthat elsőként eszünkbe, ami főleg Xenophón eszményítő röpirata: *A lakedaimóniak állama*⁴⁶ nyomán válhatott az antik civilizációk markáns etalonjává. Nem mintha a zsoldosvezérré lett Szókratész-tanítvány, az Athénből száműzött, Spártában menedékre lelt Xenophón lett volna az egyetlen másívású csodálója a legendás „lükurgoszi alkotmánynak”.

⁴⁵ Plutarkhosz, 2005. 535.

⁴⁶ Xenophón, 2001. 457–478.

A spártai államrend vagy a nevelés militáns aszkézise Hellász-szerzte sok szerzőt rabul ejtett, példa rá Kritiasz töredékben fennmaradt munkája⁴⁷ vagy Plutarkhosz Lükurgosz-életrajza.⁴⁸ A napjainkra már harmadfél ezrednyi hatástörténet felénk eső végéről pedig elég csak annyi, hogy ezen ógörög textusok még a múlt század derekán is kötelező olvasmányai, sőt memoriterei voltak a porosz mintájú flúgimnáziumoknak.

És ma? Miféle mintakollekciót kínálhat nekünk Spárta? Erénydiktatúra, feleség- és vagyonmegosztás, eugenetika, egymással vetélkedő, fanatizált harcosok hősihál-kultusza. Feltétlen engedelmesség, már-már disztópikus tökélyű parancsuralom, melyben a Taigetoszon kívül nincs helye devianciának, holmi „fállábú” csetlés-botlásnak. Bárhonnan nézzük is, ez a végletes kollektívizmus még a harciasságukról leginkább hírhedt bennszülött törzsektől is idegen – nemhogy napjaink gigászi metropoliszokba zárt individualista tömegelejteitől. Xenophónt olvasni persze ma is revelatív élmény lehet – bár a kevésbé meggyőző lakedaimóni apológia helyett inkább az *Anabasziszt*⁴⁹, e letehetetlen háborús memoárt, melynek nem csupán szerzője, ám egyik, sokat idézett főhőse is maga a krónikás.

Legfőbb nívója talán éppen e rejtőző narratíva, mellyel egy csapásra új és eredeti műfajt teremt, saját tetteit és vezéri portréját is bátran belefoglalva eposzi léptékű „haditudósításába”. Ez utóbbi a perzsa trónviszályban Kúrosz pártján hadra kelt mintegy 13 000 fős hellén zsoldosereg 15 hónapos megpróbáltatásait beszéli el Kis-Ázsiában egy csaknem 6000 kilométeres expedíción a Kr. e. 401–400. években. Hét könyvbe foglalt munkáját Xenophón álneven jegyzi a „szürakuszai

⁴⁷ Kritiasz, 1998. 147.

⁴⁸ Plutarkhosz, 2005. 79–116.

⁴⁹ Xenophón, 2001. 249–455.

Themisztogenezész” fiktív alakja mögé rejtőzve, nem annyira köteles szerénységből, inkább azért, hogy magáról, másokról szabadabban írhasson, bár szerzősége már saját kortársai előtt sem maradt titokban.⁵⁰ Utóbb a vezéri háborús memoár xenophóni találmányával élt máig tartó sikerrel Caesar is galliai hadjáratai és a római polgárháború történetét megírva. (Nem melleleg Suetonius szerint az „isteni Julius” maga is olvasta görögül az Anabasziszt, s a halála előtti napon Lepidusszal ebédelve megjegyezte, ő maga inkább a hirtelen halált választaná a hosszan tartó betegeskedés helyett.⁵¹) Azt, hogy e sajátos műfaji hagyomány hol szakadt meg a kései antikvitásban, bizonytalannal megérné mélyebben feltárni, hogy látható legyen, mikor és miért vált szét jó időre – egész az újkor hajnaláig – ismét a személytelen hadikrónikák műfaja a vezéri emlékiratoktól.

Ám az *Anabaszisz* más felfedeznivalót is bőven tartogat még. Elsőként történeti forrásértéke kíván szót. Tény, hogy ilyen méretű hadi expedícióról az *Iliász* óta egyetlen ókori forrás sem tudósít, még Hérodotosz és Thuküdidész klasszikus, műfajteremtő hadikrónikái sem.⁵² Joggal mondhatni hát, korszakos pánhellén vállalkozás volt mindkettő: Trója ostroma éppúgy, mint a „Kivonulás” [Perzsiába], még ha jelentős különbségekkel is. A homéroszi hadikaland mindvégig megmarad a görögök által jól ismert és otthonos égei térségben, s Trója elhúzódó ostroma alatt jó ideig az erőviszonyok is kiegyenlítettek. Ezzel szemben a xenophóni expedíció messze idegenbe, a perzsa birodalom addig ismeretlen tartományainak mélyére vezet (Szíria, Babilónia, Assíria, Arménia), hol a hellén zsoldoshad harc nélkül akár tízszeres túlerő előtt sem térhet ki – így Kr. e. 401 őszén a kumaxai csatában, melyben a trónkövetelő Kúrosz maga is elesik, vert serege szétszéled, s emiatt hazájától távol a hellén zsoldosok is egyszerre „gazdátlanul” magukra maradtak. Ugyanakkor nyilvánvaló az is, hogy a homéroszi hadivállalkozás még az esetben sem számíthat forrásértékű előzménynek, ha magát Trója ostromát tényként nem vitatjuk, hiszen az *Iliász* költött és mitologikus epizódok sorozata. Az Anabaszisz viszont adatgazdag, aránylag megbízható krónika, már-már tényirodalom, melyet Xenophón ifjúkori hadinaplója és közvetlen élményei alapján írt meg.

Legfőbb erénye éppen e személyes élményközelség; sűrűn sorjázó jelenetei ezért is ragadják magával jó 2400 év múltán is az olvasót. A jelenetek, melyek nemcsak a vonuló, csatázó, üldöző vagy üldözött hellén „hadifalka” mozgását követik nyomon; nemcsak a vezéri tanácsok, sereggyűlések, követfogadások és jóslóáldozatok ókori rítusait idézik elevenen élénk, ám eközben egyre mélyebben beavatnak a hadrendek tömeglélektanába is. De vajon mivel és hogyan? Leginkább egy kollektív

⁵⁰ Xenophón szerzőségét igazolják a későbbi görög, római auctorok is, így: Aulus Gellius, Athénaiosz vagy Kr. u. 3. századi életrajzírója: Diogenész Laertiosz.

⁵¹ Suetonius, 1975. 53.

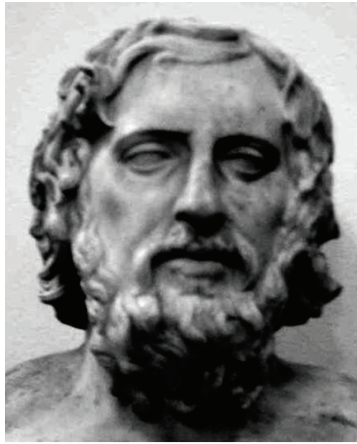
⁵² Hérodotosz, 2007.; Thuküdidész, 2006.

válsághelyzet sokféle reakcióját bemutatva. Adva van egy, a maga korában rendkívüli méretű és harci értékű zsoldossereg, melyet egész Hellászból toboroznak és hajóznak át Perzsiába, ahol jó egy éven át nem sejtett, súlyos megpróbáltatások hosszú sora vár rá, idegenben, gyilkos csapdák közt, éhínség, szomjúság, hőguta, fagyhalál, árulások és pártütések egymást érő kihívásaival, miközben az Égei partokat messze maguk mögött hagyva a zsoldosok rendületlenül napkeletnek, Babilónia felé tartanak. E népes önkéntes hadat jobb pillanataiban a hellén harcosok büszke öntudata és fegyelme tartja össze, *nota bene* még a „barbárok” (Kürosz vagy a nagykirály ellen felkelt perzsa hadurak) zsoldjában is, idegen érdekekért vérezve és hullva. Ám zsákmányosztáskor vagy szorult helyzetbe jutva nyomban feltámad köztük a viszály, az önértékek ádáz hajszolása, ami nemritkán nyílt összetűzésekbe torkoll. Ugyanez áll a választott (!) hellén vezérek és alvezérek jó részére is, akik az intrika, a csalárd ígéretek és a vádaskodás mesterei, sőt, az árulástól és hitszegéstől sem riadnak vissza.

Joggal támad a kérdés: mi tartja mégis a lelket e népes ármádiában annyi kín-nal-bajjal oly hosszan dacolva? Xenophón, a nagy tudású, mély emberismerő antik krónikás maga sem marad adós a válasszal. Mint egész művével sugallja, a meszsi idegenben hányódó zsoldosok animátora nem egyéb, mint megannyi súlyos kudarcból okulva a vállalt sorsközösség, a hadietika mindőjükre érvényes, íratlan normáit betartva – és persze leküzdhetetlen honvágyuk, ami a homéroszi hősökével vetekszik. Ahogyan utóvégre belátják: túlélni, hazajutni csakis együtt van esélyük. Hogy a hadrendért és társaiért ki-ki a maga posztján tartozik mindenkor helytállni. Hogy sebesült bajtársat élve tömegsírba vetni, az ellenség békeköveteit agyonkövezni égbekiáltó gyalázat. Bátor beszédeivel Xenophón megannyi válságos órán – vezéri hatalmát, életét nem féltve – az igazságosság és az erkölcsi rend „isteneknek tetsző” helyreállítását sürgeti a felbolydult, lincshangulatú sereggyűléseken. Ahol csak teheti, társaiért önként vállal veszélyt és törődést, számos bajbajutottat, sőt egész seregrészeket megmentve. Akik a perzsa expedíciót túlélve végül hazajutottak, nem kis részt neki tartoztak halálával. Harcos és krónikás nagyon is méltó hát az emléket őrző epigrammára:

„Nem csak azért ment perzsákhoz Xenophón hadakozni,
mert Kürosz hívta. Útja Zeuszt követi.
Tetteikkel bizonyítja a hellének nevelését,
s Szókratész tanait műve tanítja nekünk.”⁵³

⁵³ Németh, 2001. 482.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

- Áros Károly: Sportjátékok könyve. Bukarest, 1980.
- Bhagavad-gíta II. ének, 6. versszak. In: Szanszkrit líra. Szerk.: Miklós Imre. Budapest, 1988. 78.
- Elias Canetti: Tömeg és hatalom. Budapest, 1991.
- Haller József: Miért agresszív az ember? Budapest, 2005.
- Hans Christian Andersen: A rendíthetetlen ólomkatona. Budapest, 1964.
- Hérodotosz: A görög–perzsa háború. Budapest, 2007.
- Inkei Bence: Itt az egyik legnagyobb magyar regény titkos folytatása. (<http://www.origo.hu/kultura/20120525-ottlik-geza-iskola-a-hataron-szereploinek-tovabbi-sorsa.html> – utolsó megnyitás: 2017. május 31.)
- Johann Huizinga: Homo Ludens. Kísérlet a kultúra játék-elemeinek meghatározására. Szeged, 1990.
- Mérei Ferenc: Társ és csoport. Tanulmányok a genetikus szociálpszichológia köréből. Budapest, 1989.
- Németh György: Államéletrajzok. Budapest, 1998.
- Nóvé Béla: Önkényuralmi emlékeink – avagy az emlékezet önkényuralma. In: Nóvé Béla: Múltunk, ha szembejön. Budapest, 2013. 7–25.
- Nóvé Béla: Történelem, mint terápia. Életünk, 1986/9–10. 899–917.
- Ottlik Géza: Iskola a határon. Budapest, 1959.
- Ottlik Géza: Továbbélők. Pécs, 1999.
- Peter Levi: A görög világ atlasza. Budapest, 1994.
- Plutarkhosz: Párhuzamos életrajzok. Budapest, 2005.
- Rainer M. János: A vert sereg – századosok 1945-ben. In: Magyarok 1945-ben. Szerk.: Rainer M. János, 2015. 195–218.
- Rainer M. János: Századosok. Adatok a középosztály második világháború utáni státusvesztésének történetéhez. In: Búvópatakok – mélyfúrások. Magyar jobboldal – 1945 után. Szerk.: Rainer M. János. Budapest, 2014. 151–183.
- Stefan Zweig: Sakknovella. Budapest, 2015.
- Suetonius: A caesarok élete. Budapest, 1975.
- Szegedy-Maszák Mihály: Ottlik Géza. Budapest, 2012.
- Thomas Mann: József és testvérei 1–4. Budapest, 2014.
- Thuküdidész: A peloponnészoszi háború. Budapest, 2006.
- Ungváry Krisztián: Budapest ostroma. Budapest, 1998.

Voigt Vilmos: Éljen és virágozzék... (A budapesti május elsejéről). Budapesti Negyed, 1994/1.

Xenophón történeti munkái. Szerk.: Németh György. Budapest, 2001.

A szövegben felhasznált képek a szerző saját felvételei vagy saját archív gyűjteményéből valók.

AKIK KISZABADULTAK SZTÁLIN VASMARKÁBÓL AZ EGYSÉGES FINN ÉS JUGOSZLÁV ELITEK 1948-BAN

Szegő Iván Miklós

A kelet-európai szovjetizálás döntő évében, 1948-ban nemcsak a hidegháború miatt kiéleződő nagyhatalmi viszonyok, a németkérdés és a geopolitikai helyzet döntött egy-egy ország sorsáról,¹ hanem az is, hogy mennyire volt intakt a helyi elit, mennyire őrizte meg egységét és képességét az események alakítására.² Két országban, Finnországban és Jugoszláviában is egységes elit szállt szembe a szovjetizálással, mindkét szer sikeresen. Ebben szerepet játszott az is, hogy teljes egészében egyik országot sem szállta meg a háború után a Vörös Hadsereg vagy más győztes nagyhatalom.³

Ám a jugoszláv és a finn elitek különböztek is egymástól, s ez meghatározta országaik 1948 utáni sorsát is. A II. világháborúban összekovácsolódott jugoszláv kommunista partizánelit kizárólagosságra törekvő ideológiája és a tömeggyilkosságtól,⁴ börtön- és megsemmisítő táborok felállításától sem megrettenő politikai gyakorlata⁵ olyan távolinak tűnik a finn elit praxisától (a háború után az északi államban néhány politikust ítélték – szovjet nyomásra – börtönbüntetésre, de ők is idő előtt szabadultak), hogy első pillantásra indokolatlannak látszik a köztük vont párhuzam. Ám nem a napi politikai praxis és ideológia alapján kategorizálom e csoportokat, hanem a modern elitelméletek szerint – és ezek az ideológiák milyenségétől függetlenül különítenek el *konszenzusos* és *ideológiailag egységes* eliteket. Mindkét állam elitje egységes, de hosszabb távon döntővé vált a köztük lévő különbség is: míg a finnek konszenzusos elittel rendelkeztek (és rendelkeznek máig),

¹ A német egység oroszosztási hullámot váltott ki a 19. század végén a Finn Nagyhercegségben. Sztálin 1939-ben a Németországgal kötött paktum után támadta meg Finnországot. A berlini kérdés 1948-as kiéleződésekor szovjet „barátsági” szerződést erőltettek Helsinkire. Jutikkala–Pirinen, 2004, 356–357. A berlini kérdés újabb kiéleződésekor, 1958-ban az éjszakai fagyok krízisében moszkvai nyomásra megbukott a nyugatbarát finn kormány. A berlini fal építésekor, 1961-ben kitört a finn jegyzékválság, amely a Kreml által favorizált Kekkonen újraválasztását segítette. A Balkánról az 1944-es moszkvai brit-szovjet csúcson született egyezség: Jugoszlávia 50-50%-os befolyás alá esett. Vukman, 2011. 31–32.

² A két legfontosabb tényező a szovjet és az angolszász befolyás az adott országban, de a harmadik faktor a helyi elit erőssége. Schöpflin, 1993. 63.

³ Juhász, 1999. 113., Arnault, 1986. 9–11., Jakobson, 1998. 5–6.

⁴ Lukács, 2016, 389–398.

⁵ A háborús és háború utáni mészárlások és deportálások után, 1948-tól újabb represszió következett. Ez a másként gondolkodókat sújtotta. Első körben ez a délszláv „sztálinistákat” (az azoknak minősítetteket) érintette. A leghírhedtebb börtöntáborban, Goli otokon körülbelül négyszáz (357–413 fő közötti) halálos áldozatról lehet tudni. Surányi, 2016. 156–159.

addig a jugoszláv kommunisták ideológiailag egységes vezető csoportja történelmi léptékben csak ideig-óráig tarthatta össze a délszláv államot.

Ideológiailag és konszenzuálisan egységes elitek

Egységes elit kellett tehát ahhoz, hogy 1948-ban egy köztes-európai kisebb állam⁶ sikerrel álljon ellen a Kreml törekvéseinek. Ezért fontos az ilyen elitek tulajdonságait megvizsgálni.

A *nem egységes elitek* Higley és Burton szerint instabil rendszereket generálnak, míg az *ideológiailag egységesek* stabil autokratikus rezsimeket hoznak létre.⁷ A *konszenzuális elitek* pedig – ezek megosztottak ideológiailag, de egységesen elfogadják a politikai játékszabályokat – stabil demokráciákat hoznak létre.⁸ A finn *konszenzusos* elit tagjai világnézetileg tényleg különböztek egymástól, de a játékszabályokat többségük elfogadta. Így rugalmasan reagáltak a kihívásokra. A változásokra nyitott finn politikai elit hatékony gazdaságpolitikát folytatott 1945 után. Így Finnország a 20. században a félperifériáról a világgazdaság centrumába került.⁹

A jugoszláv elit az *ideológiailag egységes* típusba tartozott, amely addig tudott a kihívásokhoz alkalmazkodni, amíg az ideológia elég erős volt a kohézióhoz.¹⁰

⁶ Köztes-Európa alatt a Svédország – Nyugat-Németország – Ausztria – Olaszország képzeletbeli sávtól keletre, illetve a Szovjetuniótól nyugatra fekvő területeket értem, Finnországtól Görögországig.

⁷ Az 1954-ben leváltott, majd többször bebörtönzött Đilas szerint Tito inkább autokratikus vezető volt, mint diktátor. Djilas, 1980. 153.

⁸ Higley és Burton szerint liberális demokrácia nem jött létre még soha anélkül, hogy ne alakult volna ki egy olyan jól artikulált elit, amely ne lett volna belső mechanizmusok révén alkalmazkodásra képes és politikailag relatíve stabil. Ezt nevezik ők konszenzuálisan egységes elitnek. Higley–Burton, 2006., 1–2. A konszenzuálisan egységes elit létrejöhet a megosztott elit csoportjaiból is. Ennek feltétele, hogy az alapkérdésekben egyezsége jussanak. Ha a konszenzuálisan egységes elit kialakult, akkor önfenntartóvá válhat. Etzioni-Halevy, 2001. 4420–4424., Lengyel, 2007. 22.

⁹ „Az 1900-as évek elején az egy főre jutó finn GDP nagyjából a fejlett országok akkori szintjének felét tette ki. Az 1980-as évek végére az arány megfordult: 1989-ben az egy főre jutó GDP hivatalos valutaárfolyamon” az akkori EU-15-ök átlagának 142%-át tette ki, de még vásárlóerő-paritáson is elérte az átlag 105%-át. Urkuti, 2001. 63. „Finnország az 1860-as évektől az 1980-as évekig terjedő időszakban az európai periféria egyik viszonylag szegény országából a világ legfejlettebb jóléti államainak a sorába emelkedett”. Gombos, 2001., 77.

¹⁰ A túlzottan zárt és kizsákmányoló, unifikált elit egy adott technológiai korszakon belül hatékonyan uralhatja egy ország irányítását, produkálhat akár komoly gazdasági növekedést is, de aztán a technológiai szerkezet szükségessé váló váltásakor bajba kerül, mert fél a schumpeteri „teremtő rombolástól”, például a cégek tömeges csődjétől vagy az ekkor fellépő, súlyos konfliktusokat keltő munkanélküliségtől. Az ilyen ideológiailag egységes elitek sajátos történelmi helyzetekben kerülhetnek hatalomra: (polgár)háborús vagy forradalmi feltételek között formálódnak ki. Létrejöttük szempontjából közömbös az egységesítő ideológia tartalma, csak teleologikus jellegűnek és mozgósító erővel bírónak kell lennie. Ilyen a kelet-európai országok elitstruktúrája a korai szocializmus időszakában, így Jugoszláviában is. Acemoglu–Robinson, 2013. 88.; Lengyel, 2007. 22.

A délszláv kommunista elitet így a fegyveres harc és a forradalmi ethosz kötötte össze. A jugoszláv föderalizmus és a kommunista ideológia egyszerre volt képes arra a háború idején, amire a szerb csetnikek vagy a horvát usztasák nem: a „királyi Jugoszlávia” szinte összes egykori régiójában képes volt tömegtámogatást szerezni. A kommunisták a nemzetiségi konfliktusok feloldására és a szociális feszültségek enyhítésére egyaránt megoldást kínáltak.¹¹ (E megoldások megalapozottságával nem foglalkozom, az újonnan kialakuló elit számára az volt a fontos, hogy az egész jugoszláv térségben voltak támogatóik.)

Ám az ideológia állandó változása¹² és a partizánmítosz elhalványulása gyengítette a csoportkohéziót, s végül az egész jugoszláv szisztéma tömegtámogatását is. A pártvezetés képtelen volt arra, hogy hosszabb távon (több évtizeden át) folyamatos, hatékony és békés elitcserét garantáló politikai szisztémát alakítson ki.¹³ A föderalizmussal összekapcsolt decentralizáció és öngazgatás az alapproblémát nem oldotta meg, csak „feldarabolta” és tagköztársasági szintre delegálta.¹⁴ A rendszer „*éppúgy alkalmatlannak bizonyult arra, hogy a gazdaság és a társadalom hosszú távú modernizációjának keretév váljon, mint az eredeti szovjet típusú államszocializmus*”.¹⁵

Mivel az egységes elit felbomlóban volt Jugoszláviában, ez idővel a hatékony gazdasági struktúra kialakítását is lehetetlenné tette. Nem tudták a tagköztársas-

¹¹ Juhász, 1999. 92–93.

¹² Ideológiai váltással járt a szakítás Sztálinnal a 40-es évek végétől. A háború alatt kialakított állami ideológia, a „jugoszlavizmus” végéről beszél ugyanakkor az 1963-as alkotmánymódosítás kapcsán Lampe. Lampe, 2000. 285. S csak ezután következett az ország szinte teljes decentralizálása, az 1974-es alkotmány. Ebben már nemcsak a tagköztársaságok, hanem a Vajdaság és Koszovó autonóm tartományok államiségét (gyakorlatilag: szuverenitását) is a szövetségi alkotmány szintjére emelték. Toldi: i. m. 117. A különböző irányváltások közben a jugoszláv csúcslit tagjai folyamatosan morzsolódtak le Tito mellől: Hebrang, Žujovic, Đilas, Ranković 1948 és 1966 között estek ki Tito kegyeiből, Pijade 1957-ben hunyt el.

¹³ Milovan Đilas leváltása, majd bebörtönzése is összefüggött ezzel. Miután a jugoszláv vezetés szakított Sztálinnal, a külső fenyegetés miatt összezárták a soraikat. Ám Sztálin halála után Đilas a „Szövetség vagy párt?” című cikkében azt követelte, hogy a jugoszláv párt mondjon le arról, hogy a politika meghatározó tényezője legyen. Szerinte a párt lenini formája elavult (a proletárdiktatúrára gondolt), minthogy a forradalmi feltételek már nem állnak fenn, így a demokrácia életre kelhet szerinte. Sundhause, 1982. 166. Mindez tehát egy demokratikusabb, nyitottabb, „befogadóbb” elitet előlegezett volna meg, amit a jugoszláv rendszer vezetői végül elvetettek.

¹⁴ Juhász ennek alapján „policentrikus etatizmusról” beszélt, ahol a pártnak módosult az állampárti szerepe, de továbbra is ragaszkodott a hatalom monopóliumához. A pártállam és az „önkormányzati típusú szerveződés” ötvözte volt szerinte a jugoszláv szisztéma, ahol azonban a pártállami elem megőrizte a túlsúlyát. „Aprólékosan szabályozta az öngazgatás intézményrendszerét, metodikáját, illetékességét, és informális eszközökkel még az öngazgatás illetékességi körébe is behatolt”. Juhász, 1999. 173–174.

¹⁵ Juhász, 1999. 175.

ságok érdekeit összehangolni, s a gazdaságot fenntartható pályán tartani.¹⁶ Mint az autoriter-diktatórikus rendszerek többségében, a gazdaság fejlődése másodlagos kérdés volt Jugoszláviában is (a hatalom megtartásához képest). Az elitcsere ugyanis veszéllyel járhatott a politikai csúcselit számára.¹⁷ A vezetés akkor figyelt fel a gazdasági problémákra, amikor már késő volt: az össztermelés stagnálni, hanyatlani kezdett, az infláció elszabadult a szövetségi állam szétesése előtt.¹⁸

Az elitelméletek fő problémája, hogy elitisták, vagyis az elituralmat elkerülhetetlennek tartják. Etzioni-Halevy ezért javasolja – a leíró tudományosságot félretéve –, hogy az új, demokratikus elitelmélet szerint az elitek nem veszélyeztethetik a demokráciát: a kormányzati elitnek relatív autonómiát kell adnia a nem-kormányzati eliteknek is.¹⁹ Finnországban van ilyen hagyomány: a kiterjedt önkormányzatiság, a civil társadalom fejlettsége és az ombudsman, illetve az igazságügyi kancellár tevékenysége részben ennek az igénynek felel meg. De például az alkotmánybíróság funkcióját egy parlamenti bizottság látja el. „Bíróságként” működve a honatyák nem pártpolitikusként járnak el, a tradícióknak megfelelően.²⁰ Jugoszláviában is működött alkotmánybíróság, sőt köztársasági alkotmánybíróságok is, ami egyrészt azt mutatja, hogy e modell eltért a szovjet monolit-totalitárius mintától, másrészt viszont korlátozott volt a nyugati demokráciákhoz képest a délszláv bírói testület(ek) jogköre. Harmadrészt pedig „számosságuk” már önmagában is jelezte a szövetségi és tagköztársasági hatáskörök problémáit.²¹ Természetesen a valódi közvetítő-döntőbíró szerepet nem a jugoszláv alkotmánybíróságok látták el, hanem az

¹⁶ Az aktív munkavállalói korban lévő személyekre vetített GDP 1952–89 közt Jugoszláviában évi 3,6%-kal nőtt. (Ez a mutató az USA-ban 2% volt ekkor.) A jugoszláv tőke-munka hányados 4,6%-kal bővült évente, kétszer gyorsabban, mint az USA-ban. A beruházás-kibocsátás arány az 50-es évekből 0,2-ről 0,3-re nőtt a 60-as és a 70-es évekre. Ez durván kétszer gyorsabb fejlődést jelentett a hasonló amerikai adatnál, de aztán a folyamat összeomlásba torkollott a nyolcvanas évekre: 0,2 alá süllyedt a mutató. A jugoszláv fejenkénti ledolgozott munkaórák száma lefelé mutató trendet mutatott a nyolcvanas évek végéig. A többi trend pedig a nyolcvanas évek elején tört meg. Kukić, 2015, 2–3.

¹⁷ A túl gyors növekedés veszélyes az oligarchikus rendszerekre: a hirtelen gazdagság az elit háttérbe szorított csoportjait fokozott „elitváltásra” ösztönzi. Maga a „teremtő rombolás”, a schumpeteri innováció is újrendezi a korábbi erőviszonyokat. Az autoriter rendszerek ezért félnek a túl nagy gazdasági növekedéstől. Acemoglu–Robinson, 2013. 88.

¹⁸ A kelet-európai országok az 50-es és a 60-as években relatíve még jól teljesítettek, amikor tömegtermelésről volt szó. A gazdasági problémák akkor éleződtek ki, amikor a 70-es és 80-as években szerkezetváltást kellett véghez vinni, és megjelentek a rugalmas gyártási technológiák. Broadberry–Klein, 2001. 37–52.; Idézi: Kukić, 2015. 1–2. Az egy főre eső reáljövedelem (ha 1955-öt 100%-nak tekintjük) 324-ről 228%-ra esett vissza 1978–88 között Jugoszláviában. Garde, 1992. 109.

¹⁹ Etzioni-Halevy, 2001. 4422.

²⁰ Vuorinen, 2016. 19–21.

²¹ A jugoszláv alkotmánybíróság(ok)nak csak „konstatációs” jogkörük volt, s többek között a köztársasági és szövetségi döntési szintek közötti hatásköri viták értelmezésében volt jelentőségük. Toldi: i. m. 144–146.

állampárt, így a törvényekben vagy az alkotmányban leszögezett (esetleg szépnek hangzó) elvek a gyakorlatban sokszor nem sokat értek – erre Paul Garde hívja fel a figyelmet.²²

Ráadásul Phyllis Auty szerint Tito sosem fogadta el a jugoszláv szisztéma többpártrendszerűvé alakítását. Egyrészt tartott a regionális és frakcióérdekek artikulálódásától, ami az állam szétesésével fenyegetett. Mindez vezethetett volna nyugati típusú demokráciához, de a Kreml intervenciójához is, amely egy szovjet típusú kommunizmust alakított volna ki. Auty szerint Tito mindkét kimenetelt katasztrofaként élte volna meg. Ugyanakkor az utóbbitól való félelem, a szovjetizálás miatti aggodás tette Titót Jugoszláviában nélkülözhetetlenné. Ő a stabilitás garanciája volt ekkor.²³ A Jugoszlávia elleni szovjet támadást ugyan nem lehet kizárni, 1951-ben állt ehhez a legközelebb Sztálin, de Vukman relativizálja ezt hosszabb távon – magyar, szovjet, jugoszláv, amerikai és brit dokumentumokra alapozva.²⁴ A szovjet agresszió veszélye 1968-ban nőtt meg ismét. A horvát pártban elindult decentralizációs törekvések elvileg akár a többpártrendszer felé is mutathattak volna. Ám amikor 1968-ban a szovjetek lerohanták Csehszlovákiát, a jugoszláv elit összezárta a sorait: tisztában voltak a Brezsnyev-doktrína fenyegetésével, a szocialista országok „korlátozott szuverenitásával”. Jugoszláviában ekkor nőtt a félelem: a radikális demokratizálás szovjet agressziót váltana ki – írja Branka Magaš. Brezsnyev jelezte is Titónak a Prágai Tavasz leverése tájkán, hogy szerinte Jugoszláviában Dubčekéhez hasonló „ellenforradalom” zajlik.²⁵ Azt is hozzá kell tenni, hogy a horvát liberális és autonómia-követelések a szerbségben komoly félelmet keltettek, így a szövetségi állam demokratizálásától belső okok miatt is rettegett a központi hatalom 1971-ben.²⁶

Tito szimbólummá válása és a hatalomba való „bebetonozása” hasonlít ahhoz a status quo-hoz való ragaszkodáshoz, ami a 70-es években a finn elitet is jellemezte. Ekkor választás nélkül hosszabbították meg – nyugati demokráciákban példátlan módon – Urho Kekkonen köztársasági elnöki mandátumát.²⁷ A finn lépés a Kreml érdekeinek is megfelelt, hiszen Kekkonen volt a finlandizáció, a szovjet befolyás érvényesítésének kulcsfigurája. Finnországban sem volt tehát „ideális” demokrácia a

²² Garde, 1992. 105.

²³ Auty, 1970. 292.

²⁴ Vukman, 2011. 160–176. „Sztálin 1951 januárjában tényleg utasítást adott a támadás előkészítésére, majd 1951 májusában elállt ettől.” Uo. 176.

²⁵ Magaš, 2007. 629.

²⁶ A horvátországi szerbek Kordun térségében fegyverkezni kezdtek a „horvát etnofasizmustól” félve 1971-ben, amikor az autonómiatörekvések tömegmozgalommá váltak. Bartlett, 2003. 30.

²⁷ Dutton szerint az, hogy 1973-ban Kekkonen választás nélkül maradt hatalmon, az ország nem demokratikus jellegére utalt. Timo Vihavainen szerint ez „békeidőben egyedi eset volt egy nyugati demokráciában”. Dutton, 2009. 39–41.

szovjet befolyás idején, azaz az 1948-as YYA-egyezmény megkötése és 1989 között – bár összehasonlíthatatlanul nagyobb volt a politikai szabadság, mint a délszláv államban. A külső (szovjet) nyomás megszűnésével a konszenzusos finn elit azonnal a demokratikus irányba mozdult el, sőt már Kekkonen 1981-es lemondása után elkezdődött a köztársasági elnök formális és informális jogköreinek korlátozása, a választott kormányok szerepének felértékelődése.²⁸

Egységes elit kialakulása Jugoszláviában és Finnországban 1948-ig

A II. világháborúban az államelvű finn és a jugoszláv partizánelit is összekovácsolódott. A sokszínű, konszenzusos finn elit ugyan sokkal „vitakozóbb” volt, mint a kommunista jugoszláv partizánelit, de a viták ellenére tartósabb volt a kohézió a tagjai között, mint az ideológiavezérelt „Tito-csapatban”. 1945–48 között viszont a finn és a jugoszláv elitiek hasonlítottak egymásra abban, hogy egységesek maradtak a háború után is, s tagjaik nagy része folytatta politikai tevékenységét.

Így például az 1945 előtti finn kabinetekben részt vett Kekkonen (agrárpárti miniszter a háború előtt, sokszoros miniszterelnök és államfő a háború után), Mauno Pekkala (szociáldemokrata miniszter 1939–42 között, majd kommunistabarát „népfrontos” kormányfő 1946–48 között), Paasikivi (miniszterelnök 1918-ban és 1944–46-ban, államelnök 1946–56 között), Fagerholm szociáldemokrata miniszter 1937–44 között, miniszterelnök 1948–50-ben, illetve 1956–57-ben és 1958–59-ben). Carl Enckell 1918–50 között tíz kabinetben, nyolc miniszterelnök idején volt külügyminiszter, hogy ne csak kormány- és államfőket említsünk.

Finnországban az 1918-as gyilkos polgárháború után a „vörösök” és „fehérek” között húzódott áthidalhatatlannak hitt ellentét, ám a szociáldemokrata Väinö Tanner már 1926-ban a „fehér Finnország” miniszterelnöke lett, s ő különösen sokat tett azért, hogy 1939-ben az egész finn lakosság a Vörös Hadsereg elleni harcra aktivizálja magát. Tanner politikai karrierje ugyan megtört a háború után (szovjet nyomásra börtönbüntetésre ítélték), ám annak letöltése előtt szabadult, s 1957-ben a finn szociáldemokraták elnöke lett.²⁹ Linkomies háborús miniszterelnököt is elítélték, ő a Helsinki Egyetem kancellárja és rektora lett később, szintén előbb szabadulva a börtönből. Látható, hogy a finn elit a meghatározó politikusok „kezét nem engedte el” később sem.

A konszenzusos finn elit valóban nem azonos irányzathoz tartozó politikusokat tömörített: Paasikivi fél évszázados pályafutása alatt oroszbarát (cári idők), németbarát (I. világháború vége), majd a szovjetekkel óvatosan kiegyező, de bizonyos

²⁸ Koivisto, 1982–1994. 128–129.; Kirby, 2011. 282–283.

²⁹ Tannert a magyar diplomácia is figyelemmel kísérte. Jelentésekből kiderül, hogy 1956 tájékán a finn revíziós követelésekről beszélt a Szovjetunióval szemben. MOL, KÜM, finn. XIX-J-1-j; 8. d., 52. tétel. 176/sz.t./1956.

távolságot tartó állásponton volt (1946–56). A finnországi svéd Fagerholm (1948 Paasikivi melletti másik kulcsszereplője), viszont skandináv orientációjú volt, és szociáldemokrata, amerikai támogatásban is részesült kormánya. Fagerholm fő ellenfele az 50-es években Kekkonen, aki a háború előtt élesen jobboldali álláspontjával tűnt ki, majd szovjetbarát politikussá vedlett át 1944 után. A szovjetek később már személyében látták a garanciát arra, hogy folytatódjon a békés egymás mellett élés „finlandizált” változata.

Ami az ideológiailag egységes jugoszláv elitet illeti, itt az egységesség a finnekhez képest inkább átmeneti volt. Tito harcostársai közül szinte csak Kardelj maradt meg élete végéig mellette, de 1948-ban, a szovjetekkel való szakításkor még hatékony és intakt volt a délszláv vezető csoport. Ekkor is több vezető került ki a politikai elitből, de nem tört meg a teljes csúcavezetés egysége.³⁰

Tito már a háború alatt önállóan politizált, szovjet segítséget sokáig nem is kapott. Így megegyezett fogolycseréről akár a náci németekkel is 1943-ban (vita folyik arról: jelentett-e ez szélesebb körű együttműködést is Hitler megbízottjával³¹), de elfogadta pár hónap múlva a brit támogatást. Ez Moszkvában gyanússá tette, ám Nyugaton a Kreml ügynökének tekintették őt 1948-ig, illetve sokszor még utána is.³² 800 ezresre bővült partizánseregével döntően saját erőből szabadította fel Jugoszláviát a megszállás alól, a szovjet szerep Belgrád bevételében volt jelentősebb.³³

Jugoszláviában az egységes elit kialakítását a nemzetiségi kérdés akadályozta. A helyi nacionalizmusok gyilkos szembenállássá fajultak a második világháború alatti német–olasz–magyar megszállás idején. Ez a belharc meggátolta, hogy a hagyományos politikai erők szövetségre lépjenek egymással. Csak a kommunista párt jelszava: „bratstvo i jedinstvo” (testvériség és egység) volt képes meghaladni a nem-

³⁰ A horvát kommunista, Hebrang börtönben halt meg, Aršo Jovanovićot, a partizánhadserег háború alatti egyik vezetőjét a román határnál lőtték le. Sreten Žujović viszont relatíve „könnyen” vészelte át a letartóztatást – Domonkos szerint azért, mert „teljes bűnbánatot” gyakorolt. Domonkos, 2016. 22.

³¹ Major, 2013. 104.

³² Fejtő szerint Titót 1948-ig, s „még utána is sokáig úgy tekintik Nyugaton, mint a Kreml bábját”. Ám valójában ő és az általa képviselt csoport és irányzat független volt, „sőt általános szemszögből nézve túlságosan is” független volt. Fejtő a jugoszlávokat Stanisław Mikołajczyk lengyel vezetővel, Churchill barátjával és szövetségesével állítja párhuzamba. „Szovjetellenes lengyelek és szovjetbarát jugoszlávok éppen azzal járultak hozzá (...) a Nagyok közti viszony megromlásához, kölcsönös bizalmatlanságuk fokozódásához, hogy nem voltak hajlandók »mások számláját kifizetni«, »csereüzlet tárgyává lenni« és »belekeveredni ki tudja milyen érdekszférák körül folyó politikai játszmákba«.” (A Fejtő által idézőjelbe tett kifejezések Tito 1945-ös ljubljanai beszédéből származtak.) „Nacionalista lengyelek és sztálinista jugoszlávok azoknak az elfojtott törekvéseknek a kivetülései, megtestesülései voltak, amelyek magukban a Nagyokban dolgoztak: Lengyelország mint a Szovjetunió oldalának szegezett lándzsa; Jugoszlávia mint keletről nyugatnak nyomuló ék... Ez (...) több volt, mint amit maguk a szovjetek kívántak.” Fejtő, 1991. 26–27.

³³ Auty, 1970. 273–274. Batov szovjet hadserégtábornok szerint viszont Tito is többször elismerte, hogy a szovjetek nélkül nem lett volna lehetséges az ország felszabadítása. Batov, 1984. 5–7.

zetiségi gyűlölködést abban az országban, ahol – különösen a háború végén – az igazságtétel gyakorlatilag lehetetlen lett volna nemzetiségi vagy vallási alapon.³⁴

A „bratstvo i jedinstvo” és az internacionalizmus egységes elitet is teremtett: a partizánok között nem számított (elvben) senkinek sem az etnikai hovatartozása. A vallása pedig végképp nem, ami pedig fontos identitásképző elem a Balkánon.³⁵ Ám a „bratstvo i jedinstvo” inkább a délszláv népek tagjait vonzotta. Már a macedónoknál is némi zavart okozott a bolgár orientáció, de a koszovói albánok számára végképp nem nyújtott ígéretes perspektívát a „testvériség és egység”.³⁶ A vajdasági magyarokat pedig nemcsak a háború utáni tömeggyilkosságok tizedelték, hanem a kitelepítések, illetve a délszláv, főleg szerb betelepítések is sújtották. Részarányuk folyamatosan csökkent a jugoszláv és a vajdasági összlakossághoz viszonyítva. Eközben a létszámukat húsz év alatt majdnem megduplázó albánok törekvéseit a rendszer képtelen volt harmonikusan becsatornázni.³⁷

1948-ig azonban mindez nem jelentett feldolgozhatatlan problémát: Jugoszláviában a kommunista csúcslit a háború alatt alakult ki: a horvát-szlovén Tito már a harcok idején kvázi miniszterelnök volt, a szlovén Edvard Kardelj hol főideológusként, hol az alkotmány kodifikátoraként állt mellette később, akárcsak a szerb Moša Pijade (ő szintén foglalkozott az alkotmányos berendezkedés problémáival). Szerb volt Alexander Ranković is, aki a háború alatt Tito személyes biztonságá-

³⁴ A háború négy éve alatt Jugoszláviában „nemcsak a megszálló seregek ellen folyt a háború, hanem a hazai partizánok, szerb csetnikek, horvát usztasák, albán balisták, szlovén fehérgárdisták, moszlim légiosok egymás közt is háborúztak, méghozzá úgy, hogy egyikük sem kímélte a civil lakosságot”. Major egymillióra teszi az ország emberáldozatát. Major, 2013. 139.

³⁵ 1946-ban fogadták el az első titói alkotmányt, amely nemzetiségi és vallási hovatartozástól függetlenül ugyanazokat a jogokat és köteleességeket állapította meg mindenkire nézve, ám a délszláv népeken kívül nem említették a magyarokat, a németeket és az albánokat. Lampe, 2000. 234., 236.

³⁶ Az albán lakosság az olasz-német megszállást nemzeti felszabadításként élte meg a királyi Jugoszláviához képest. A partizánokkal 1944–45-ben visszatérő jugoszláv uralom így számukra a nemzeti(ségi) jogok elnyomását jelentette. A jugoszláv kommunisták szemszögéből viszont az albánok megbízhatatlannak tűntek. Viszonylag kevés albán vett részt a partizánmozgalomban, s akik részt vettek, azok is inkább valamiféle albán önrendelkezési jog vagy az Albániával való egyesülés mellett álltak ki. Így a jugoszláv állam számára állandósuló és egyre fokozódó problémát jelentett a koszovói kérdés kezelése. Ströhle, 2016. 79–80.

³⁷ A vajdasági magyarok száma 1948–81 közt 429-ről 385 ezerre csökkent, míg Jugoszlávia összlakossága 1961–81 közt 18,5-ről 22,5 millióra nőtt. Az albán népesség 1961–81 között 915 ezer főről 1,73 millióra emelkedett.) A szerbek be- és a magyarok, németek kitelepítése, elűldözése révén a Vajdaság etnikai arányai megváltoztak a második világháború után Andrew Ludanyi szerint. A korábbi 1/3–1/3–1/3-os magyar–német–délszláv arány a háború után úgy módosult, hogy a magyarok részaránya a Vajdaság lakóinak egynegyedére csökkent, a szerbeké a felére nőtt és a többi délszláv aránya majdnem egynegyedesre emelkedett. (A németek abszolút száma a korábbi tizedére, 32 ezerre csökkent.) Ludanyi, 1989. 93–120. A vajdasági magyarok befolyását a háború utáni megtorlások és (kényszer)migráció törte meg: 1944–46 között 84 800 magyart utasítottak ki vagy vándorolt el a Vajdaságból. A. Sajti, 2008. 28–42.

val foglalkozott, de később a belügy és a titkosszolgálatok irányítója volt 1966-os bukásáig. Montenegrói volt a propagandista Milovan Đilas, akit Tito később bebörtönzött, és a rendszer legfőbb kritikusa lett. Ez a legbelsőbb kör egészült ki a szlovén Boris Kidričsel, a szerb Vukmanović–Tempóval és a horvát Vladimir Bakarićsal. Utóbbi a Tito számára kevésbé megbízható Hebrangot váltotta már 1944-ben a horvát párt élén.³⁸ E generációról Major így írt: „*Tito mindinkább kialakuló rendszerében a hatalom a föderációtól a községig bezárólag a 27–32 éves, fegyverforgató nemzedék kezében volt, akik apáik minden intelmére csak legyintettek, s eszük ágában sem volt a hatalmat bárkinek átengedni*”.³⁹ A „saját generációjánál” idősebb Tito az elit új csoportját juttatta hatalomra: ő 1944-ben 46 éves volt, nála csak Moša Pijade volt idősebb, 54 éves. Ranković a 35., Kardelj a 34., Đilas a 33. esztendejében járt, Bakarić, Kidrič és Vukmanović–Tempo 32 éves volt. A Tito börtönében meghalt Hebrang viszont az első számú vezető korosztályába tartozott: 45 éves volt 1945-ben.

A kommunisták Jugoszláviában 1945-ben megszilárdították hatalmukat, ezt az 1946-os gyakorlatilag egyhangúlag elfogadott jugoszláv alkotmány anélkül szavaltotta, hogy utalt volna egyetlen szóval is a szocializmusra vagy a kommunista párt-ra.⁴⁰ A háború után Tito önálló politikát folytatott, és Jugoszláviát regionális hatalommá tette. A görög kommunista partizánok támogatását 1948-ig folytatta. Ez Moszkvával is kiélezte a helyzetet (ezt később Sztálin felhánytorgatta neki), hiszen a Triesztet megszerezni próbáló Jugoszlávia elmérgesítette Moszkva és a Nyugat viszonyát is.⁴¹

Így alakult ki a jugoszláv elitnek az a sajátossága, amely nem a többi kelet-európaihoz tette hasonlóvá, hanem inkább a finn elittel rokonítható: külső hatalmak számára viszonylag zárt, intakt maradt, egységét nem lehetett kívülről megbontani. Ahogy a német nagykövet nem talált kollaboránsokat a finn kormányzatban egy esetleges németbarát puccs levezénylésére 1944-ben, úgy Sztálin sem talált megfelelően erős helyi ágenseket egy Tito-ellenes puccs megvalósítására.⁴²

Mindeközben Magyarországról a régi elit szinte nyomtalanul eltűnt 1948-ra. Sőt Magyarországon még az új elit sem volt egységes. Kisgazdák, kommunisták, parasztpártiak és szociáldemokraták önmagukban sem alkottak intakt egységet:

³⁸ Auty, 1970. 265., 268–269.

³⁹ Major, 2013. 132.

⁴⁰ A jugoszláv államszövetség – a sztálini 1936-os alkotmányhoz hasonló – alaptörvényen nyugodott, mely sok jogot (a kiválását is) biztosított a tagköztársaságoknak. A vallásszabadság terén is megengedő volt, de az elméletben „demokratikus” alkotmány dacára a kommunisták nem tűrték az ellenvéleményt, a másként gondolkodók könnyen börtönbe, munkatáborba kerülhettek. Lampe, 2000. 234.; Domonkos, 2016. 22–25.

⁴¹ Fejtő, 1991. 26.

⁴² Kirby, 2011. 242–243. Lampe, 2000. 245.

bal- és jobboldaluk kijátszható volt egymás ellen. A kommunisták felmorzsolták az MSZDP jobboldalát, a maradék pártot pedig beolvasztották a soraikba 1948-ban. Ez Finnországban nem sikerült. Ott hiába kapott több szavazatot 1945-ben a kommunista vezérletű baloldali népfront tömörülése, mint Magyarországon a kommunista párt, Helsinkiben a szociáldemokraták nem csatlakoztak 1948-ban a kommunistákhoz, így az utóbbiak képtelenek voltak a hatalomátvitelre.⁴³

A finn elit 1948-ban

Történelmietlen lenne, ha a finn és a jugoszláv elitek szerepét túlértékelnénk a szovjetizálás elkerülésében. Több elemző is kiemeli, hogy a Kreml számára a Berlin felé vezető tradicionális hadiút, illetve a Boszporusz és a Dardanellák, tehát a tengerszorosok felé vezető másik stratégiai irány volt fontos.⁴⁴ Ezek egyike sem érintette Finnországot vagy Jugoszláviát. Helsinki és Belgrád ezért sem került a direkt szovjet zónába. Rögtön a háború után Sztálinnak amúgy sem a szovjetizálás, hanem a Szovjetunió biztonsága számított.⁴⁵ (Sőt: Fejtő szerint még 1947–48-ban, a Kominform létrehozásakor is alapvetően defenzív stratégiát követett a Kreml ura.⁴⁶) A finnek a szovjet politika keményebbre váltását, 1947–48 csapásait így könnyebben kivédhették, mint a kelet-európai kisállamok, mert már 1944–45-ben kielégítették Moszkva biztonsági igényeit.⁴⁷ Ezzel elkerülték a teljes szovjetizálást, amit még az 1948-as szovjet–finn barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási egyezmény (finn rövidítéssel: YYA-szerződés) sem zárt ki teljesen.

Ekkor azonban aktivizálódni kezdett az Egyesült Államok. Így az YYA-egyezmény ugyan Moszkvának biztonsági garanciákat adott, s akár a szovjetizálás útjára is terelhette volna Helsinkit, de 1948-ban végül más irányt vett Finnország fejlő-

⁴³ A Finn Kommunista Párt az északi országok legerősebb ilyen pártja volt a háború után. Az 1945-ös választások előtt a Finn Népi Demokratikus Szövetség (FNDSZ) tagjaként jelent meg. A szövetség az 1945-ös választások után sokáig a legnagyobb parlamenti párttömörülés volt 49 mandátummal. Gombos, 2001. 155–157.; Bereczki, 2002. 187–206.

⁴⁴ A két stratégiai irányról lásd: Schöpflin, 1993. 63–64.; Kramer szerint Varsó, Prága és Kelet-Berlin volt lényeges Moszkvának. Kramer, 2009. 71. „*A német–orosz tárgyalások idején a Szovjetunió csak méréselt érdeklődést tanúsított Jugoszlávia iránt*”, és Jugoszláviát úgy tekintette, „*mint ami kívül esik saját biztonsági övezetén*”. Fejtő, 1991. 27.

⁴⁵ A biztosítékok rendszerének kiépítésekor még nem volt egységes moszkvai terv 1945 után. Fejtő, 1991. 79–80.

⁴⁶ Uo. 139.

⁴⁷ Betiltották a fasisztának minősített szervezeteket, a háborús bűnösöket felelősségre vonták, a kommunista pártot legalizálták, jó viszonyra törekedtek Moszkvával. Jakobson, 1998. 39.; Kirby, 1979. 158–160. Kekkonek ismerte fel elsőként a biztonsági igényeket 1944-ben: „*Az elvesztett háború után kialakult helyzet olyan, hogy Finnországnak kell cselekedeteivel szétozlatni azt a bizalmatlanságot, amellyel a Szovjetunió viseltetik országunkkal szemben.*” Kekkonek, 1975. 16–17., 22.

dése – ez a finn „mainstream” történészek álláspontja.⁴⁸ Az YYA-szerződés szerint ha „Finnország vagy a Szovjetunió Finnország területén keresztül Németország vagy vele szövetséges más állam fegyveres támadásának célpontjává válna, Finnország kötelezettségeihez híven szuverén államként fog harcolni, hogy visszaverje a támadást”, szükség szerint Moszkva segítségével. A szerződés nem automatizmust jelentett: a két ország tárgyal, ha katonai támadás veszélyét észlelné – tehát az egyezmény értelmezése nyitott maradt.⁴⁹

Ez Kirby szerint annak az eredménye volt, hogy 1948-tól az angolszász nagyhatalmak aktivizálták magukat: a hidegháború éleződésével az USA kezdte másképp kezelni Helsinkit, mint Kelet-Európát. Washington segítséget ajánlott a finneknek a szovjetizáció megelőzésére. (Ezt részben egyes finn elitcsoportok hatására tette.) Az 1948-as YYA-egyezmény így nem a kezdeti szovjet elképzeléseket tükrözte. „Puhább” lett, mint a mintának szánt magyar–szovjet szerződés. Átmenetileg az USA gazdasági szankciókat is bevetett Helsinki ellen, nehogy Paasikivi – akkori elnök – engedjen Moszkvának. 1948-ban a Nyugat számára megfelelő kompromisszum jött létre Moszkvával, és az önállóságot őrző, nyugatbarát kormány alakult Karl-August Fagerholm vezetésével (1948–50). Ezután az USA kölcsönökkel segítette Helsinkit: 1952-ig összesen 150 millió dollár hitel érkezett.⁵⁰

Ugyanakkor a magyar Richly Gábor szerint az YYA-egyezmény „igencsak hasonlított az addigra szatellit-államokká vált szocialista népköztársaságokkal megkötött szerződésekhez”.⁵¹ Hasonló Fejtő véleménye is.⁵² Még egyértelműbb Gombos: „mitosz, hogy a finneknek sikerült kihúzni a szerződés méregfogát”, Moszkva katonailag „azt csinált befolyási övezetében – amit akart”.⁵³ A finn és a magyar megközelítések közötti különbséget véleményem szerint Rentola szintézise oldja fel: szerinte katonailag a Nyugat lemondott Finnországról, de gazdaságilag nem. S mivel a hidegháború nem hozott katonai összecsapást, így a gazdaság döntött: Helsinki megőrizte nyugati, tőkés irányultságát és berendezkedését. E kettősséget Urkuti György is kiemeli.⁵⁴

Így 1948 jelentősebb fordulópont politikai, társadalmi-gazdasági szempontból, mint az 1944-es katonai vereség, ami azért volt finn „siker”, mert feltartóztatta a Vörös Hadsereget. 1948-ban dőlt el, hogy Helsinki megőrzi nyugati társadalmi berendezkedését. Az 1945–48 közötti kompromisszumok után 1948-ban Paasikivi elnök már magabiztosan léphetett fel az esetleges szovjetizálással szemben. Veze-

⁴⁸ Jussila–Hentilä–Nevakivi, 1999. 245.

⁴⁹ Nyssönen, 2007. 356.; Horváth, 2005. 243.

⁵⁰ Kirby, 1979. 167., Kirby, 2011. 238–239.

⁵¹ Richly, 2016. 125–148.

⁵² Fejtő, 1991. VII.

⁵³ Gombos, 2006. 36–37.

⁵⁴ Rentola, 2012. 171–184., Urkuti, 2005. 518–549.

tésével az elit megőrizte pozícióit, az ország pedig a tőkés berendezkedését. Ehhez hozzátehetjük: mivel a finn konszenzusos elit képes volt Moszkva igényeinek ki-elégítésére, így a szovjetek sem tartották fontosnak kommunista híveik finnországi hatalomra juttatását.

A finn ellenállás részben svéd állami hagyományokra nyúlt vissza: a kommunis-ták befolyását a bürokrácia ellensúlyozta.⁵⁵ Így elitelméletileg is fontos kontinuitást észlelhetünk: az intakt finn elit megőrzése befolyásolta az ország sorsát. Schöpflin tézise igazolható: nemcsak a szovjetek és az amerikaiak befolyásolták a kelet-euró-pai országokat, hanem saját elitjük is.⁵⁶ De eltúlozni, kizárólagossá tenni tovább-ra sem szabad a helyi elitek szerepét: a szovjetizálást ugyanis Sztálin is lassította. 1946–47-ben a finn jóvátétel teljesítése fontos volt a szovjet diktátor számára, ezért visszafogta híveit. A SAK-ban, a finn szakszervezeti szövetségben a mérsékeltbb álláspont győzött, a sztrájkok csak 1948-tól sűrűsödtek.⁵⁷ A szakszervezeteket a szociáldemokraták irányították, így nem váltak egy kommunista puccs bázisává. Ekkor is fontosnak bizonyult tehát, hogy a szociáldemokraták nem olvadtak be a kommunista pártba, mint Magyarországon.⁵⁸

Míg a politikában a szovjet hatást kevés elemző ítéli meg pozitívan, addig a finn gazdasági fejlődés 1945 utáni beindulását szokás túlzottan is Moszkvának tulaj-donítani. Még a Sztálin által megszabott jóvátételt is úgy fogta fel több elemző, hogy abból Helsinki „előnyt kovácsolt” a maga számára. Kekkonen is erősítette e képet: a gép-, hajó- és kábelipar kapacitásainak megduplázásáról írt a jóvátétel kapcsán. Ám tőle tudjuk: a jóvátételt csak külföldi, főleg svéd hitelből fedezték.⁵⁹ A hitel garantálta tehát a finn függőség csökkentését Moszkvától. Stockholm szá-mára is fontos volt ugyanis keleti szomszédjának stabilizációja. Sztálin pedig azért is mondhatott le a finnek szovjetizálásáról, mert nem akarta a svédeket még jobban a „Nyugat karjaiba lökni”.⁶⁰ Így Finnország az „ütközőzóna” státuszát a saját előnyére fordította.

⁵⁵ A „hivatalnokok nagy részét csak a svéd uralom időszakából örökölt rendelkezések és gyakorlat szerint le-hetett állásukból elbocsátani (...) nagyon kevés legfelsőbb szinten álló hivatalnoknak kellett állásától megvál-nia.” A közszolgákról szóló új törvény tárgyalását Paasikivi akadályozta meg. Jutikkala–Pirinen, 2004. 355.

⁵⁶ Sz. Bíró, 2012. 40., Schöpflin, 1993. 62–63.

⁵⁷ Ez valószínűleg egybeesik a Kominform hasonló törekvéseivel: „A nyugati kommunista pártok számára, melyet az ügyesen megdolgozott francia és olasz kommunisták képviseltek, az új stratégia a felforgatás fela-datát jelölte ki: azzal kellett fedezniük Kelet-Európa egyesítésének nagyszabású hadműveletét, hogy minden lehetséges eszközzel gátolják országuk amerikai segítséggel történő újjáépítését és gazdasági talpraállítását.” Fejtő, 1991. 138.

⁵⁸ Jutikkala–Pirinen, 2004. 356.; Kirby, 2011. 238.; Gombos, 2001. 96.

⁵⁹ Arnault, 1986. 51.; Kekkonen, 1989. 80.

⁶⁰ Jutikkala–Pirinen, 2004. 356–357.

A Tito–Sztálin-szakítás és előzményei: megalakul a Kominform, meghiúsul a balkáni föderáció

Lampe a jugoszláv–szovjet szakítás előzményeit két tényezőre fókuszálja: a Kominform körüli kérdésekre és az angol nyelvű szakirodalomban gyakorta macedón-kérdésként emlegetett problémára, amit a magyar szakirodalom inkább a Balkán-(kon)föderáció terveként idéz fel.⁶¹

A Kominform jelentősége volt talán a nagyobb, hiszen itt merül majd fel újra a szakítás konkrét ürügye, a Balkán-föderáció – nagy múltra visszatekintő⁶² – ötlete is. 1947 szeptemberében a lengyelországi Szklarska Porebában gyűltek össze kilenc kommunista párt küldöttei.⁶³ A tanácskozást Sztálin hűséges embere, Malenkov szerint az tette szükségessé, hogy a testvérpártok között nem megfelelő az információáramlás. Fejtő szerint ennél többről volt szó: a Kominform Sztálin legégetőbb gondját volt hivatott megoldani. Moszkva „szorosabbá akarta tenni az ellenőrzést Kelet-Európa, valamint Franciaország és Olaszország kommunista pártjai felett”. Ez válasz volt az amerikai Truman-doktrínára, az USA görögországi jelenlétére és a Marshall-tervre, s egyben a népfrontpolitika végét is jelentette. E politika ugyanis Moszkvából nézve kudarcot vallott: a francia és olasz kommunisták kiszorultak a kormányból. „A Marshall-tervet nagyon kedvezően fogadták Prágában és Varsóban még a kommunista vezetők is, s ez világosan megmutatta, hogy szoros szovjet ellenőrzés híján az Egyesült Államok gazdasági fölénye mily nagy mértékben veszélyezteti a Szovjetunió hatalmát Közép- és Kelet-Európa felett. A Szovjetunió számára véget ért az angolokkal és amerikaiakkal való együttműködés korszaka; elkezdődött a hidegháború, az amerikai előnyomulás elleni »dinamikus védekezés« kora.” A Kominform megalapítása tehát azt a célt szolgálta, hogy a kommunista pártokat mozgósítsa „az amerikai imperializmus” ellen.⁶⁴

Zsdanov képviselte a szovjet vezetésben a Nyugattal szembeni legvehemensebb, hidegháborús irányzatot. A nevét viselő doktrína jegyében két tábort különböztettek meg a Kominform megalakulásakor: a jók a vasfüggönytől keletre helyezkedtek el, a rosszak nyugatra. Vagyis a Nyugat antidemokratikus, reakciós és imperialista, a Kelet haladó, demokratikus és antiimperialista.⁶⁵

⁶¹ Lampe, 2000. 245.

⁶² A Balkán-föderáció régi törekvés volt, az 1947-es felvetésnek a közvetlen előzménye az volt, hogy „a jugoszlávok és a bolgárok 1944 végén már tárgyaltak egy ilyen – először a két dél-európai szláv államot egyesítő – föderáció tervéről. A jugoszláv és bolgár Központi Bizottság között már 1944 novemberében levélváltásra került sor”. Sztálin 1944. november 22-én értesült erről, amikor a Moszkvában tartózkodó Kardeljékkal tárgyalt, és előbb kedvezően nyilatkozott a tervről, majd 1947-ig feledésbe merült az elképzelés. Fejtő, 1991. 144.

⁶³ Uo. 136.

⁶⁴ Fejtő, 1991. 137–138.

⁶⁵ Christie, 2001. 124.

A tanácskozáson a Kardelj és Đilas vezette jugoszlávok támogatták a „legelszántabban” az új politikát. Fejtő szerint Zsdanov engedte, hogy *„ők legyenek az opportunizmus elítélésének szószólói és ők szónokoljanak a legharciasabb szellemben”*. Ám szerinte a jugoszlávok ekkor csapdába estek: nem vették vagy nem akarták észrevenni Sztálin igazi szándékát: *„megszerezni a hegemoniát a kommunista pártok, valamint a kelet-európai kormányok – és ezáltal az egész nemzetközi kommunista mozgalom – felett”*. Így Kardeljék azt hitték, hogy Sztálin *„megtért ahhoz a baloldalisághoz, amelyet ők, jugoszlávok, sikerrel alkalmaztak a háború alatt és után”,* s ami miatt többször kerültek szembe *„Moszkva óvatos és opportunistá politikájával”*.⁶⁶

Peter J. Stavrakis szerint 1947 szeptemberében, a Kominform-tanácskozáson a jugoszlávok és Zsdanov, továbbá a korábbi „kominternes” bolgár Dimitrov (ekkor Bulgária pártvezére és miniszterelnöke) koordinálta a kommunista világmozgalmat. Zsdanov vette rá a tanácskozáson a jugoszlávokat a francia és olasz kommunista pártok bírálataira.⁶⁷ Fejtő szerint Kardeljéknek hízelgett, hogy *„a szovjetek oldalán a legfőbb segítőtárs szerepét játszhatják az antiimperialista küzdelemben, nem ismerték viszont fel, hogy Sztálin ezt a küzdelmet – Zsdanov szavakban megnyilvánuló hajthatatlansága ellenére – lényegében védekező jellegűnek tekintette”*. Fejtő szerint ekkor futottak bele a csapdába a jugoszlávok: Kardelj és Đilas *„maguk adták a szovjetek kezébe azokat az intézményes eszközöket, amelyeket azok később elsősorban Jugoszlávia ellen használtak fel”*.⁶⁸

E folyamatban Dimitrov szerepét másképp látja Rumen Daszkalov: szerinte Dimitrov még a Bolgár Kommunista Párton (BKP) belül is meghátrált, ugyanis egy ideig még a „népi demokrácia” jelszavait hangoztatta, ami a népfrontos politika jegyében született. Jobban lelkesedtek Zsdanov bulgáriai „rajongói” a radikális irányváltásért (Völko Cservenkov és a Politikai Bizottság más tagjai). Egészen 1948 decemberéig kitartott Dimitrov, csak akkor vette át a zsdanovista jelszavakat és mondta ki a BKP V. kongresszusa (kompromisszumként), hogy a népi demokrácia az egyik formája a proletárdiktatúrának. (Proletárdiktatúra alatt a kommunista párt uralmát értették valójában.)⁶⁹

Van másik értelmezése is a történeteknek. Eszerint nemcsak a jugoszlávok, hanem Zsdanov és hívei is csapdába sétáltak bele. A Szovjetunión belül, a nyilvánosság tudta nélkül ugyanis ekkor már tíz éve (1937–38 óta) zajlott egy vita Zsdanov és Malenkov között, amit fokozott híveik pozícióharca a vezetés legkülönbözőbb

⁶⁶ Fejtő, 1991. 138–139.

⁶⁷ Stavrakis, 1989. 190.

⁶⁸ „1948 májusában a szovjetek csakugyan a Kominform alapszabályzatára hivatkoznak, amikor megidézik a jugoszlávokat, hogy jelenjenek meg a bírósággá átalakult Kominform előtt, és gyakoroljanak önkritikát: hát nem írja-e elő az alapszabályzat, hogy minden párt köteles jelentést tenni a Tájékoztató Irodának? Nem kötelessége-e minden pártnak, hogy megszűlelje a többi párt kritikáját?” Fejtő, 1991. 139–140.

⁶⁹ Daskalov, 2011. 229–231.

területein. A jugoszlávok – alighanem tudtukon kívül – ebbe a gyilkos küzdelembe Zsdanov oldalán keveredtek bele.

A Sztálinhoz egyaránt hű Zsdanov és Malenkov eredetileg „csak” a pártközpont titkárságának feladatkörain különbözött össze, majd ez a vita szovjet gazdaságirányítás általános problémáira és számtalan más kérdésre is kiterjedt. Zsdanov 1948-as halála után Malenkov le akart számolni ellenfele még megmaradt híveivel és Zsdanov örökségével is. Így indult a leningrádi ügy. Összesen 65 személyt és 145 családtagot tartóztattak le 1949-ben,⁷⁰ köztük Nyikolaj Voznyeszenszkij tervbizottsági elnököt, a Politbüro tagját és testvérét, Alekszandr Voznyeszenszkij orosz oktatási minisztert. 1950-ben kivégezték őket.⁷¹

De hogy kerülnek a leningrádi ügybe a jugoszlávok? A válasz: sokszoros áttétellel. A zsdanovi külpolitika általában vallott kudarcot 1948–49-re Stavrakis szerint. A francia, az olasz kommunista párt igyekezett ugyan keményebben és radikálisabban fellépni Nyugaton – Zsdanov ösztönzésére és a jugoszláv bíráló hatására –, de nem sikerült destabilizálniuk saját országaikat. Különösen komoly presztízavesztés lehetett Zsdanovnak Stavrakis szerint, hogy kudarcba fulladt a finnországi kommunista hatalomátvétel. (Hogy erre volt-e tényleges szovjet szándék 1948-ban, arra nincs tételes bizonyíték, és más megközelítések szerint Sztálinnak Finnország nem volt olyan fontos, mint Csehszlovákia, ezért nem erőltette a hatalomátvételt Helsinkiben úgy, mint Prágában, az év elején.) Bármily erős vagy gyenge volt a szovjet szándék Finnország sztalinizálására, az biztos: a finn elit és Paasikivi elnök jó előre lépett. Csírájában akadályozták meg a kommunista hatalomátvételt 1948-ban, de megkötötték az YYA-szerződést is Moszkvával, ami a Kreml biztonsági garanciáit megerősítette. Az év folyamán miniszterelnökké avanzsáló szociáldemokrata Fagerholm ezt a Paasikivi-vonalat támogatta, azaz a finn belpolitikában kihagyta a kommunistákat a kormányából, de a külpolitikában nem tett szovjetellenes lépéseket. Ez azonban nem jelentette, hogy ne kereste volna a nyugati kapcsolatokat: 1949-ben Helsinki csatlakozott a GATT-hoz.

A bizonytalan finn kombinációk mutatják: Sztálin környezete sem volt egységes az 1946–48 közötti nemzetközi helyzet megítélésében. Ráadásul a jugoszlávok újabb fronton keveredtek bele a szovjet belső vitákba – és persze megint csak Zsdanov oldalán. 1946-ban Zsdanov és a Voznyeszenszkij testvérek támadták az emigráns magyar kommunistát, Varga Jenőt, akit Malenkov emberének tartottak.⁷² Zsdanovék szerint Varga „bűne” az volt, hogy úgy vélte: a kelet-európai népi demokráciák valójában államkapitalista, nem kommunista országok. Jugoszláviát

⁷⁰ Zubok, 2007. 59.

⁷¹ Krausz, 1999. 181–324.

⁷² Az első támadáskor Varga a világgazdasági kutatóintézetet vezette, majd lemondatták. Malenkov erősödésével tért vissza Varga a gazdasági életbe. Ebon, 1953. 64., 66.

és Csehszlovákiát is e kategóriába helyezte. Voznyeszenszkijék egy zárt Kominform-tanácskozáson ezért bírálták a közgazdászt, ahol a jugoszlávok is jelen voltak. Ebben Alekszandr Voznyeszenszkijnek lehetett szerepe, aki jól ismerte Đilast. Mindez felbőszítette Sztálint, hiszen eredetileg a tanácskozásra nem hívtak volna külföldieket. A jugoszlávok és a zsdanovisták tehát együttműködtek a Kominformon belül.

Stavrakis szerint a balkáni föderáció újbóli felvetése is Zsdanovhoz köthető. A Pravda 1948 januárjában azonban elítélte ezt az ötletet. A cikket Sztálin készítette elő, Malenkov segítségével. Ez fordulópont volt a Malenkov–Zsdanov-vitában, Malenkov 1948 júniusában vissza is került a pártközpont Titkárságára, ahonnan korábban – Zsdanov „fénykorában” – kikerült.⁷³ A föderációról kombináló bolgár politikus, Dimitrov és Zsdanov meghaltak 1948–49 folyamán, így a kérdés Moszkvában lekerült a napirendről.

A balkáni föderáció jelentősége azonban Jugoszlávia számára óriási jelentőségű volt, hiszen ez regionális hatalmi tényezővé tette volna Belgrádot. Különösen akkor, ha sikerült volna azt a korábbi tervüket megvalósítaniuk, hogy Bulgáriát mint egyszerű tagköztársaságot kebelezzék be (6:1-es verzió), ne pedig Belgrád és Szófia egyenrangú partnerségével hozzanak létre (1:1-es verzió) Balkán-szövetséget. Végül a föderáció ötlete vezetett szakításhoz Moszkvával. Itt derült ki ugyanis, hogy Moszkva a Kominformmal valóban a többi kelet-európai párt ellenőrzését akarta megvalósítani.

A Kominform megalakulásakor Tito és Dimitrov a délszláv államszövetség kialakításán kezdtek dolgozni: 1947-ben alá is írtak – Moszkva jóváhagyásával – egy barátsági és kölcsönös segítségnyújtási egyezményt. Ám a folyamat felkeltette Sztálin gyanakvását, aki ezután hol ellenezte, hol pártolta Jugoszlávia és Bulgária egyesülését. Közben Dimitrov Jugoszlávia, Bulgária, Románia, Albánia, sőt Magyarország, Csehszlovákia és Görögország konföderációjáról is beszélt. Ezt Tito már nem nézte jó szemmel, és kihátrált az államszövetség tervéből. A bolgár kommunistákban ugyanis „Sztálin trójai falovát” látta.⁷⁴ Ekkoriban viszont Sztálin hirtelen sürgetni kezdte a jugoszláv vezetést, hogy hozzon létre közös államot a bolgárokkal.

Ez azon a moszkvai tanácskozáson történt, amelyre Tito nem ment el 1948-ban. Itt Sztálin éles vitába keveredett a jugoszláv Kardeljjal és a bolgár Dimitrovval, előtte viszont csapdát állított a korábban szintén a szovjet fővárosba hívott jugoszláv Đilasnak. Đilas azonban ezúttal már nem sétált bele Sztálin csapdájába. Nem hitt a

⁷³ Stavrakis, 1989. 190–191.; Hosking, 1990. 313.; Ebon, 1953. 55–57.

⁷⁴ Stavrakis, 1989. 189.; Maclean, 1980. 90–91.; Woodhouse, 2002. 229.

kissé átlátszó szovjet ígéreteknek.⁷⁵ Sztálin a moszkvai tanácskozáson felvetette egy magyar–román, egy lengyel–csehszlovák és egy jugoszláv–bolgár föderáció ötletét. Az utóbbiak aztán annektálhatták volna Albániát is.

Közben Sztálin arra kérte Belgrádot és Szófiát, hogy írják alá, hogy külpolitikai kérdésekben kikérik a Kreml tanácsait. Az egyezményt Đilas, Kardelj és Bakarić aláírták, de hamarosan megindult a szovjet kampány Tito ellen, és a jugoszláv–szovjet kereskedelmet is leállította Sztálin 1948 elején. Tito ugyanis kihívás volt: nem fogadta el a szovjet felsőbbbséget a belgrádi ügyek intézésében. 1948. március elsején a jugoszláv KB elutasította a Bulgáriával való azonnali egyesülést.

Tito Moszkvához fordult, ahonnan Molotov és Sztálin Belgrádot elítélő levelét kapta válaszul. Ideológiai vádak hangoztatva Trockijhoz és Buharinhoz hasonlították Titóékát. A jugoszlávok azonban a vitát nem pártügyként, hanem a két állam közti viszonyként értelmezték, és elutasították a szovjet álláspontot. Moszkva erre kelet-európai szövetségeseivel íratott jugoszlávellenes vádaskodásokat, majd a Kominformban is ezt az irányvonalat fogadtatta el. Tito viszont nyilvánosságra hozta a szovjet vádakát, s az 1948. júliusi jugoszláv pártkongresszuson megerősítette pozícióit. Ekkor már Belgrád ellen hidegháborús kampány indult. A Sztálin (állítólagos) biztatására Tito megbuktatására készülő jugoszláv kommunistákat le tartóztatták. Volt, akit lelőttek (Arso Jovanović tábornokot a román határon),⁷⁶ mások Tito börtönében haltak meg (köztük a már sokszor említett Hebrang), megint másokat börtönbe és táborokba zártak. Így Tito és köre hatalmon maradt.

A „leningrádi ügy” és a Balkán-föderáció hatása Kelet-(Közép)-Európára

A jugoszlávok szembeszálltak Moszkvával. Sztálin megrendelésére ekkor több kelet-európai ország kirakatpereket rendezett „jugoszláv kémek” ellen. Ezek a perek a leningrádi üggyel nagyjából azonos időben zajlottak, ide sorolható a Rajk-per is.⁷⁷ A Kominform 1949. novemberi, Magyarországon tartott ülésén zárták ki végül Jugoszláviát a szervezetből. A bizonyíték a Rajk- és a Kosztov-per volt Titóék ellen. Magyarország így a jugoszlávellenes háborús készülődés frontországa lett.⁷⁸

A „leningrádi ügy” hátterében ezért Stavrakis külpolitikai-birodalmi érdekeket

⁷⁵ Sztálin a belgrádi vezetést megosztani próbálva Đilasznak „felkínálta Albániát”. Đilas sejtette a csapdát: Moszkva közben ugyanis diplomáciai csatornákon elítélte Tito csapatainak Albániába küldését. Maclean, 1980. 90–91.

⁷⁶ Maclean, 1980. 91–92., 94.

⁷⁷ A Rajk-per eredetileg a 30-as évek szovjet kirakatpereit mintázta volna, és Rajkot mint trockistát ítélték volna el, de a Budapestre érkezett szovjet tanácsadók végül a titoizmus elleni kirakatperré alakították át a koncepciót. E perrel párhuzamosan számoltak le a bolgár Trajco Kosztovval. Gyarmati, 2011. 151–152.

⁷⁸ Uo. 155. A Szovjetunió 1949. szeptember 29-én mondta fel a Jugoszláviával kötött barátsági szerződést és szakította meg a diplomáciai kapcsolatokat Belgráddal.

lát. Szerinte a zsdanovistákkal való leszámolás a kommunista tábor egységének megszilárdítását is célozta – amit Magyarországon Rákosi Mátyás úgy értelmezett, hogy fel kell gyorsítania a leszámolást a kommunizmust „nemzeti úton” megvalósítani akaró hazai párttársaival. Nagy Imre kétségtelenül ezek közé tartozott, így 1949 szeptemberében kizárták a Politikai Bizottságból, éppen akkor, amikor Moszkva megszakította a diplomáciai kapcsolatait Belgráddal. Rainer M. János szerint Nagy Imre ugyanolyan „útkereső” volt ebben az időszakban, mint a lengyel Gomulka, a bolgár Dimitrov vagy Varga Jenő a Szovjetunióban. Arra keresték a választ, hogy „*a Szovjetunió által elfoglalt térség országai milyen más, a szovjet modelltől eltérő módon, s mennyi idő alatt juthatnak el a »szocializmusig«.*”⁷⁹ Az eltérés jelszava ekkor a „népi demokrácia” volt, ám a „proletárdiktatúra” koncepciója – tehetjük ehhez hozzá – átmenetileg győzött a szovjet blokkban.

1948-ban csak Jugoszlávia tudott szakítani kelet-európai kommunista országként a Szovjetunióval. Magyarországon 1948 egy másfajta „fordulat éve” lett a köztudatban. Ám Gyarmati György, Rainer M. János és Ständeisky Éva munkáiból kiderül, hogy a szovjetizálás 1945 és 1950 között több fázisban zajlott, így a „fordulatok éveiről” vagy „rendszerelváltó és rendszeren belüli fordulatok éveiről” beszélhetünk inkább. A tanácsrendszer 1950-re épült ki, a titkosrendőrség már 1944–45 fordulóján kommunista kézbe került, a gazdaság pedig 1945–46 fordulóján jutott a kommunista Vas Zoltán irányítása alá.⁸⁰ Mindazonáltal 1948 mégiscsak „kulcsév”: az államosítások újabb hulláma ekkor csökkentette alacsony szintre a magántulajdont a gazdaságban, megkezdődött a mezőgazdaság kollektivizálása, felgyorsult és kegyetlenebbé vált a vallásüldözés, zajlott az iskolák államosítása. Ebben az évben a Magyarországi Szociáldemokrata Párt és a Magyar Kommunista Párt egyesülésével létrejött a sztálinista állampárt, a Magyar Dolgozók Pártja is. Magyarországon tehát – ellentétben Finnországgal – a szociáldemokraták segítették a szovjetizálást.

Hasonló, de drámaibb folyamat játszódott le 1948-ban Csehszlovákiában: itt kommunista puccs történt. A helyi, csehszlovák elit komolyabb ellenállás nélkül adta át a hatalmat a szovjetizálást célul kitűző új, radikális elitcsoportnak. (Sőt, egy rossz taktikai húzással szinte önmaga kínálta fel a lehetőséget a kommunista hatalomátvételre, amikor a nem kommunista miniszterek otthagyták a kormányt.) Csehszlovákia példa arra, hogy – bár külső fenyegetésről lehet beszélni itt is, hiszen Sztálin elküldte megbízottját, Zorint Prágába, és felajánlotta a szovjet fegyveres támogatást a helyi kommunistáknak – a lokális eliten belüli folyamatok tették lehetővé a kommunista hatalomátvételt.

⁷⁹ Rainer, 2016. 60.

⁸⁰ Ständeisky–Kozák–Pataki–Rainer, 1998.; Gyarmati, 2011. 9.

S itt is döntő volt a szociáldemokraták szerepe, akik a szovjetizáció felé billentették a mérleget.⁸¹

Egységes elitek versus Sztálin: a tanulságok

1948 példája mutatja, hogy két ország – Finnország és Jugoszlávia – kikerült a direkt szovjet zónából, míg Magyarország és Csehszlovákia sztálinizálása ekkor fordult kritikus fázisba. Ez volt tehát az utolsó esély a Moszkva vasmarkából való szabadulásra. A jugoszláv eset azt is bizonyítja: ha egy ország elitje kellően erős és elszánt volt, akkor Sztálin nem kezdett nyílt háborút ellene.⁸² (Mindazonáltal a határincidensek száma nőtt a magyar–jugoszláv határon, amely egy időre „hidegháborús” határrá vált.) Sztálin óvatossága vonatkozott 1948-ban Finnországra is, ahol nem próbálkozott a csehszlovákiaihoz hasonló kommunista hatalomátvétellel, jóllehet erre utaló jelek voltak 1948 elején.

A jugoszláv partizánelit és a finn elit összetétele nem hasonlított egymásra – a jugoszlávok az ideológiailag egységes, a finnek pedig a konszenzuálisan egységes elitek közé sorolhatók –, de abban megegyeztek, hogy szilárd, Sztálinnal is dacolni képes államot csak egységes elit hozhat létre.

Mindkét országban egy eredetileg oroszbarát (Paasikivi köztársasági elnök még a 20. század elején exponálta magát a cári adminisztráció kiszolgálójaként), illetve szovjetbarát vezető (Tito, akit korábban Moszkvában jelöltek ki a délszláv kommunista párt élére) volt képes Sztálinnak ellenállni 1948-ban. Mindketten jól tudtak oroszul, és ismerték a birodalmi logikát. S az általuk irányított mindkét ország végül kikerült a direkt moszkvai vezérlésű zónából, bár később mindketten együtt is működtek a Szovjetunióval (Jugoszlávia csak az ötvenes évek közepétől). 1948-ban Tito érzett maga mögött némi amerikai támogatást – akárcsak a finnek, különösen Fagerholm szociáldemokrata kormányfő.

Tito tudta: az Adriai-tengerre nem „szívesen” engednék ki a szovjeteket a nyugati szövetségesek. Finnország azt használta ki, hogy Svédország és a Szovjetunió között egy „semleges”, de Moszkva számára azért katonai fenyegetést nem jelentő zóna Sztálin érdekeinek is megfelel. Tito közeledett az USA-hoz, nyugati hiteleket kapott. (A szovjet blokk embargóval sújtotta Jugoszláviát.) Az 1949-ben megalakult

⁸¹ A polgári pártok miniszterei lemondtak, Benes elnök pedig korábbi ígéretei ellenére elfogadta a lemondást. A kommunisták kihasználták ezt, különösen amiatt, hogy a szociáldemokraták Csehszlovákiában cserbenhagyták a polgári pártokat, és a kommunisták mellé álltak. Kovács, 2001. 245–246.

⁸² Sztálin valószínűleg nem akarta felrúgni a Churchill-lel kötött 1944-es moszkvai egyezséget, tartott az amerikaiak esetleges beavatkozásától Tito oldalán. De nem akarta kockáztatni a Szovjetunió nemzetközi tekintélyét sem egy esetleges véres jugoszláviai katonai beavatkozással. A jugoszláv haderő ugyanis a gerillaharcban komoly tapasztalatokra tett szert. Figyelembe vehette azt is, hogy Titónak erős a háterszága, tehát nem egy bábkormány élén állt a jugoszláv vezető. Az is lehet, hogy Sztálin abban reménykedett, hogy sikeres lesz az általa kezdeményezett Tito-ellenes „belső” puccs. Hosking, 1990. 325.

NATO-hoz is közeledett Belgrád, nyugati fegyvereket vásárolt, és 30 hadosztályt állított hadrendbe, megszervezve védelmét.⁸³ A finnek is kaptak ekkor nyugati hi-teleket.

Tito tudta, nem léphet be a NATO-ba, de megkötötte 1953-ban a Balkán-pak-tumot két NATO-tagállammal, Görögországgal és Törökországgal. Bár ezek a részben védelmi jellegű egyezmények soha nem léptek működésbe, de jelezték: Jugoszlávia képes biztonságát több oldalról garantálni. Cserében Tito leállította a görög kommunista partizánok támogatását.⁸⁴ Finnország szintén nem léphetett be a NATO-ba – ezt az YYA-egyezmény szinte biztosan ki is zárta volna az 1955-ös nyugatnémet NATO-csatlakozás miatt – viszont az ötvenes évek közepétől az ésa-ki országok regionális szerveződéseikhez csatlakozott.

Titót a nyugatnémet belépés a NATO-ba 1955-ben ismét a szovjetek felé sodor-ta. Nem véletlen, hogy Sztálin halála után ekkor békült ki látványosan Hruscsov-val (két évig húzta inkább az időt).⁸⁵ Hruscsov-nak viszont ekkor már geopolitikai okokból volt szüksége Titóra, nem a feltétlen „bocsánatkérési vágy” vagy jóindulat hajtotta a belgrádi Canossa-járáásra. Moszkva ugyanis ekkoriban 1955–61 között expanziós korszakát élte Zubok szerint.⁸⁶

A szovjet expanzió azonban olyan területekre irányult, ahol a Kreml nagyon ru-tintalan volt. Nem ismerték a szovjetek „a gyarmati térségek speciális viszonyait”. Különösen az arab világban és Fekete-Afrikában voltak járatlanok. Ám Hruscsov tudta: Tito e szempontból két kulcsfontosságú állam vezetőjével (az egyiptomi Nasszerrel és az indiai Nehruval) is baráti viszonyban van. Fischer Ferenc ennek kapcsán így fogalmaz: Hruscsov belgrádi „*Canossa-járása 1955 május végén nem utolsósorban azt a célt is szolgálta, hogy a jugoszláv kommunisták III. világbeli friss ta-pasztalatait és a nagy nemzetközi (el)ismertséggel rendelkező Tito potenciális közvetítő szerepét felhasználhassák. A Nasszer–Nehru–Tito hármas szoros baráti kapcsolatait, s a rendszeres brioni találkozók Tito rezidenciáján elvezettek az el nem kötelezettek moz-galma 1961-es belgrádi megalapításáig. Úgy is mondhatnánk, Moszkvából Kairóba Belgrádon át vezetett az út.*”⁸⁷

1961-ben Finnország speciális feltételek között csatlakozott az EFTA-hoz, az eu-rópai szabadkereskedelmi térséghez. Ezzel a finn fejlődés gazdasági alapjait is me-gerősítette – Moszkva jóváhagyásával. Vagyis 1961-ben az ideológiavezérelt Belgrád a nemzetközi politikában ért el sikereket, a pragmatikus finnek (Max Jakobson

⁸³ Maclean, 1980. 37., 95.

⁸⁴ Djilas, 1980. 326.

⁸⁵ Fischer, 2014. 146.

⁸⁶ Zubok, 1994. 157–174.

⁸⁷ „Tito követelésére 1956 áprilisában feloszlatták a Kominformot s leváltották Molotovot is.” Tito mégsem tért vissza a moszkvai „táborba”, s nem akart belépni a Varsói Szerződésbe sem. Fischer, 2014. 146.

kifejezése ez) pedig a gazdasági sikert tartották szem előtt. Hosszabb távon Helsinki kalkulált jobban.

Végezetül megállapíthatjuk, hogy 1948 után mind Jugoszlávia, mind Finnország elkerülte a sztálinizálást, ami nem jelentette azonban azt, hogy hosszabb távon ne kellett volna számolniuk a szovjet befolyással vagy nyomásgyakorlással. Jugoszlávia az el nem kötelezett országok mozgalma révén rendkívüli nemzetközi tekintélyre tett szert már az ötvenes-hatvanas években, Finnország pedig az 1975-ös Helsinki Értekezlet révén került a világpolitika fókuszába. Finnország és Jugoszlávia egyaránt a két világrendszer között egyensúlyozott a hidegháború idején, ennek az egyensúlyozásnak változó volt az eredménye. Hosszabb távon azt mondhatjuk, hogy a finn út volt sikeresebb és mindenképpen humánusabb – de ez már nem elsősorban a két ország külpolitikájának, hanem az elitek különbségének köszönhető. A konszenzusos finn elit egyszerre tudta a belső békét és a gazdasági prosperitást biztosítani (ha olyan külpolitikai sikerekkel nem is dicsekedhetett, mint Tito). A jugoszláv elit azonban hosszabb távon sem a belpolitikában, sem a gazdaságpolitikában nem talált megoldást a rendszer működésének alapproblémáira.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS SZAKIRODALOM

FORRÁSOK

MOL, KÜM, finn. XIX-J-1-j; 8. d., 52. tétel. 176/sz.t./1956.

SZAKIRODALOM

- A. Sajti Enikő: A „kommunizmus mostohagyermekai”: a magyar kisebbség elleni megtorlások a Délvidéken (a Vajdaságban) – A kutatás eredményei és kérdőjelei. *Létünk*, 2008/3. 28–42.
- Bereczki András: Finnország. Európai politikai rendszerek. Szerk.: Kardos József – Simándi Irén. Budapest, 2002. 187–206.
- Branka Magaš: Croatia through history. The Making of an European State. London – San Francisco – Beirut, 2007.
- Christopher M. Woodhouse: The Struggle for Greece, 1941–1949. London, 2002.
- Clive J. Christie: Ideology and Revolution in Southeast Asia 1900–80. Political Ideas of the Anti-Colonial Era. 2001.
- Daron Acemoglu – James A. Robinson: Miért buknak el nemzetek? A hatalom, a jólét és a szegénység elmélete. Budapest, 2013.
- David Kirby: A Concise History of Finland. Cambridge, 2011.
- Domonkos László: Goli otok, a pokol-sziget. Tito Gulágja az Adrián (1949–1980). Budapest, 2016.
- Dušan Kováč: Szlovákia története. Pozsony, 2001.
- E. Etzioni-Halevy: Elites: Sociological Aspects. In: International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences. Szerk.: Neil J. Smelser, Paul B. Baltes. Vol 7. 2001. 4420–4424.
- Ed Dutton: Playing the Blame Game: Finland and the Soviets. *History Today*, Vol. 59. 2009/10. 39–41.
- Eino Jutikkala–Kauko Pirinen: Finnország történelme. Budapest, 2004.
- Fejtő Ferenc: A népi demokráciák története I–II. Párizs, 1991.
- Fischer Ferenc: A kétpólusú világ. 1945–1989. Tankönyv és atlasz. Budapest – Pécs, 2014.
- Fitzroy Maclean: Tito. A pictorial biography. New York–St. Louis–San Francisco, 1980.
- Forgotten Minorities: The Hungarians of East Central Europe. Szerk.: N. F. Dreisziger – A. Ludanyi. *Hungarian Studies Review*, Vol XVI. Nos. 1–2. 1989. 93–120.
- Geoffrey Hosking: A History of the Soviet Union. Glasgow – London, 1990.

- George Schöpflin: Politics in Eastern Europe. 1945–1992. Blackwell, 1993.
- Gombos József: A finn „második köztársaság” politikatörténete. 1944–2000. Szeged, 2001.
- Gombos József: Két évszázad finn politikatörténete. 1809–2006. Szeged, 2006.
- Gyarmati György: A Rákosi-korszak. Budapest, 2011.
- Heino Nyysönen: Kádár, Kekkonen és a magyar 1956 emléke Finnországban. In: Az 1956-os forradalom visszhangja a szovjet tömb országában. Évkönyv XIV. 2006–2007. Szerk.: Rainer M. János és Somlai Katalin. Budapest, 2007.
- Holm Sundhausen: Geschichte Jugoslawiens. 1918–1980. Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz. 1982.
- Isabel Ströhle: Aus den Ruinen der alten erschaffen wir die neue Welt! Herrschaftspraxis und Loyalitäten in Kosovo, 1944–1974. München, 2016.
- Jacques Arnault: Finlande. „Finlandisation”. Union Soviétique. Paris, 1986.
- Jarmo Vuorinen: Az Alkotmányügyi Bizottság. In: 100 szociális innováció Finnországból. „FINNOVÁCIÓK” az egykamarás parlamenttől a nordic walkingig. Szerk.: Ilkka Taipale. Helsinki, 2016.
- John Higley–Michael Burton: Elite Foundations of Liberal Democracy. Lanham–Boulder–New York–Toronto–Oxford, 2006.
- John R. Lampe: Yugoslavia as History. Twice there was a country. Cambridge, 2000.
- Juhász József: Volt egyszer egy Jugoszlávia. A délszláv állam története. Budapest, 1999.
- Kimmo Rentola: Great Britain and the Soviet threat in Finland, 1944–1951. Scandinavian Journal of History, 2012. 171–184.
- Krausz Tamás: Sztálin. In: Ormos Mária – Krausz Tamás: Hitler. Sztálin. Budapest, 1999. 181–324.
- Lengyel György: A magyar gazdasági elit társadalmi összetétele a huszadik század végén. Budapest. 2007.
- Leonard Kukić: Socialist growth revisited: Insights from Yugoslavia. 2015. (<http://www.lse.ac.uk/economicHistory/seminars/EH590Workshop/papers2014-15/SocialistGrowthRevisited-Kukic.pdf> – utolsó megnyitás: 2017. április 26.)
- Lukács B. György: A szlovén domobránok és a második világháborút követő leszámolások a historiográfia tükrében. In: Kelet-európai sorsfordulók. Szerk.: Juhász József. Budapest, 2016. 389–398.
- Major Nándor: Egy állameszme tündöklése és bukása. Jugoszlávia létrejötte és bukása. Újvidék, 2013.
- Mark Kramer: Stalin, Soviet Policy, and the Consolidation of a Communist Bloc in Eastern Europe. 1944–53. In: Stalinism Revisited. Szerk.: Vladimir Tişmaneanu. Budapest–New York, 2009.

- Martin Ebon: Malenkov. Stalin's Successor. New York–Toronto–London, 1953.
- Mauno Koivisto: Witness to History. The Memoirs of Mauno Koivisto President of Finland, 1982–1994. London, 1997.
- Max Jakobson: Finland in the New Europe. Westport, 1998.
- Milovan Djilas: Tito. Eine kritische Biographie. Wien – München – Zürich – New York, 1980.
- Osmo Jussila – Seppo Hentilä – Jukka Nevakivi: From Grand Duchy to a Modern State. A Political History of Finland since 1809. London, 1999.
- P. I. Batov: Az olvasóhoz. In: P. M. Mihajlov: Száz éjszaka a jugoszláv hegyekben. Budapest, 1984.
- Paul Garde: Vie et mort de la Yougoslavie. Paris, 1992.
- Peter J. Stavrakis: Moscow and Greek Communism, 1944–1949. New York, 1989.
- Phyllis Auty: Tito. A Biography. Bungay, Suffolk, 1970.
- Rainer M. János: Nagy Imre. Budapest, 2016.
- Richly Gábor: 1956 Magyarországon és Finnországbán. In: Csete Örs – Richly Gábor: 1956. Vuoden 1956 kasvoja ja kohtaloita – unkarilaisia ja suomalaisia / 1956. 1956-os arcok és sorsok – Magyarok és Finnek. Jyväskylä, 2016., 125–148.
- Roumen Daskalov: Debating the Past. Modern Bulgarian History: From Stambolov to Zhivkov. Budapest – New York, 2011.
- S. Broadberry – A. Klein: When and why did Eastern European economies begin to fail? Lessons from a Czechoslovak/UK productivity comparison, 1921–1991. Explorations in Economic History, 48/1.
- Standeisky Éva – Kozák Gyula – Pataki Gábor – Rainer M. János: A fordulat évei. 1947–1949. Politika – Képzőművészet – Építészet. Budapest, 1998.
- Surányi Csaba: Utószó. Pokol, a tengertől elzártan. In: Domonkos László: Goliotok, a pokol-sziget. Tito Gulágja az Adrián (1949–1980). Budapest, 2016.
- Sz. Bíró Zoltán: Finnlandizáció. História, 2012/7.
- Urho Kekkonen: A finn külpolitika útja. Budapest, 1975.
- Urho Kekkonen: A finn út. Budapest, 1989.
- Urkuti György: A valutaválságok kialakulása és hatásai. Doktori disszertáció, 2001.
- Urkuti György: Finnország, a későn jött „eminens”. In: A huszonötök Európai. Szerk. Kiss J. László. Budapest, 2005. 518–549.
- Világpolitikai lexikon (1945–2005). Szerk.: Horváth Jenő. Budapest, 2005.
- Vladimir M. Zubok: A Failed Empire. The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev. Chapel Hill, 2007.

Vladimir M. Zubok: The Collapse of the Soviet Union: Leadership, Elites, and Legitimacy. In: The Fall of Great Powers. Peace, Stability, and Legitimacy. Szerk.: Geir Lundestaad. Oslo – Oxford, 1994. 157–174.

Vukman Péter: Moszkvától Londonig. Nagy-Britannia és Jugoszlávia a szovjet–jugoszláv konfliktus idején (1948–1953). Szeged, 2011.

William Bartlett: Croatia. Between Europe and the Balkans. London – New York, 2003.

LADY IN BLACK

MAGYAROK, SZEKUALITÁS, NDK*

Tóth Eszter Zsófia

„Egy este éppen vacsoráztunk, amikor csengettek. Nem vártunk senkit, a férjem nyitott ajtót. Rég nem látott gyermekkori barátja állt az ajtóban, egy nagyon csinos szőke nő karolt bele. Mint hamarosan kiderült, a hölgy, Ulrike, a felesége volt. B. Karcsi az NDK-ban dolgozott akkor már évek óta, ott ismerte meg. Kaptuk magunkat, és aznap este elmentünk az Európa Étterembe vacsorázni, táncoltunk is. Engem felkért Karcsi is, a férjem megforgatta a nagyon bájos Ulrikét is. Aztán évekig nem hallottunk Karcsiról, visszamentek az NDK-ba. Aztán egy szép napon esküvői meghívót hozott a posta: Karcsi második esküvőjére voltunk hivatalosak, a szép Ulrikét soha többé nem láttuk, az új menyasszony a nyomába sem ért” – mesélte egyik visszaemlékezőm. A történet szimbolikusan megjeleníti a párválasztás, a vándorlás és visszavándorlás szépségeit és buktatóit is. Akárcsak azok a levéltári források, amelyek az NDK–magyar munkacsere-egyezmény kapcsán az NDK-ban munkát vállalt magyarokról fent maradtak.

1967–1983 között államközi munkacsere-egyezmény² keretében közel 70 ezer magyar munkás és munkásnő dolgozott az NDK-ban³: a legtöbben – 20–25 éves fiatalok – három évet töltöttek kint, azonban maradandó szerelmi és szexuális élményekkel tértek haza. Josie McLellannak az NDK-beli szexualitásról írt könyvéből (*Love in the Time of Communism*) is az derül ki, hogy az NDK állampolgároknak a szabadság kis köreit az állam nemcsak a nudizmus állami támogatásában engedélyezte, hanem a szabadabb szexualításban is.⁴ Ennek oka a hivatalos diskurzus szerint az volt, hogy az NDK-t mint fiatal német szocialista államot próbálta a korabeli pártvezetés versenyképessé tenni az NSZK-val szemben, mind életszínvonalban, mind gondolkodásban.

Úgy tűnik, a munkavállalás kommunikatív emlékezetének tere az NDK-s magyarok egyesülete. Virtuális közösségi terük az általuk készített honlap, melyen külön topikok foglalkoznak a szexuális élményekkel. A helynek kiemelkedő szerepe

* Készült az Állami Eötvös Ösztöndíj támogatásával. Internetes formában megjelent: Antropológiai Lapozó, 2015. ősz. (<http://www.antroport.hu/toth-eszter-zsofia-lady-in-black-magyarok-szekualitas-ndk/> – utolsó megnyitás: 2016. december 29.)

² 1967. évi V. tv. (<http://ndksmagyarok.eu/index.php/docs/egyezmény?pg=egyezmény1967hu> – utolsó megnyitás: 2016. december 29.)

³ A számarányokra vonatkozóan: 1967-ben 1–2000 fő, majd 1968-tól 1980-ig évente 4–5000 főt küldtek ki. Tóth, 2014. 253.

⁴ McLallen, 2011.

van az emlékezetben,⁵ ezt e kutatás során is tapasztaltam: az egykor kint dolgozók visszajárnak NDK-s városaikba, ott fákat, emlékfákat ültetnek. Évente Magyarországon – legutóbb kétszer Balatonfüreden – találkozót is szerveznek.

Assmanni értelemben véve – az eltelt közel 40 év miatt – versengő emlékezeti aktusoknak lehetünk tanúi⁶, azonban a szexualitás megélésében konszenzus alakult ki: szabad időszaknak ábrázolták a visszaemlékezők, olyannak, amelyben szexuális kalandok is teret kaptak, de életre szóló szerelmek is szövődtek. Hipotézisem, hogy mivel időleges migrációról van szó, s migráció esetén az elbeszélőknek kiemelkedően fontos a társadalmi integráció sikerességének bizonyítása, a szexualitással kapcsolatos élmények alkalmasak arra, hogy a sikerességet reprezentálják.

Forrásaim egyrészt a terepmunkán Drezdában, Budapesten és Balatonfüreden az egykori munkavállalókkal készített interjúim, általuk írt novellák, fényképek valamint olyan fegyelmi tárgyalások jegyzőkönyvei, amelynek során a korabeli magyar hatóságok szexuális normasértés miatt küldtek haza magyar munkavállalókat. Mi számított normasértésnek? Volt-e fogamzásgátlás, ha igen, milyen formában? Mi számított macsó viselkedésnek? Milyen sztereotípiák voltak egymásról?

A szexualitás történetének kutatására többféle módszer létezik. Egyrészt a diktatúra kontextusában ad áttekintést a már említett Josie McLellan-kötet. Fejezeteit a diktatúra által a hivatalos beszédmódban fontosnak tartott kérdések köré rendezte: így többek között ifjúság és szex, homoszexualitás, házasság és monogámia, nudizmus, pornográfia. A diktatúra kontextusában meghatározó kérdésnek számít, mi volt engedélyezett, szabad és mi nem a szexualitás viszonylatában, mely kérdések lehettek nyilvános diskurzus tárgyai.

A szexualitás mint kutatási probléma elemezhető a szexuális felvilágosító irodalmak diskurzív-narratív kontextusában. Lutz Sauerteig hangsúlyozza, hogy a szexuális felvilágosítás történetének nézőpontjából elemezhetővé válnak azok a kulturális konstrukciók, hogy egy adott társadalom mit tartott „normál” szexualitásnak és szexuális egészségnek. A *„Shaping Sexual Knowledge: A Cultural History of Sex Education in Twentieth Century”* című kötet bemutatja a szexuális felvilágosítás és identitásváltozás történetét a modern Európában.⁷ A szexualitás kutatható a szexuális tanácsadókönyvek beszédmódjának változásán keresztül is.⁸ Míg a diktatórikus viszonyok között a hivatalos diskurzus változásait lehet követni, addig nem diktatórikus viszonyok esetén a valláserkölc és a szexualitás viszonyának alakulását és ennek vizuális megjelenítési módjait.⁹ Az egészség-betegség dichotómiára építve is

⁵ Erről részletesebben ld. Murai–Tóth, 2010. 81–97.

⁶ A versengő emlékezetről részletesebben ld. Murai–Tóth, 2011.

⁷ Sauerteig–Davidson, 2009.

⁸ Többek között: Sauerteig, 2010. 123–158.

⁹ Sauerteig, 2008. 40–60.; Sauerteig, 1996. 161–200.

elemezhető e kérdéskör, ez az ábrázolásmód az AIDS terjedésével ismét előtérbe került.¹⁰ Orvostörténet szempontjából az orvos–beteg viszonya és annak átalakulása alapján is megközelíthető a kérdés.¹¹ E tanulmány szempontjából egyrészt a fegyelem, fegyelmezési eszközök, a még tolerálható szexuális magatartás határai, másrészt az egyéni emlékezet ábrázolásmódja a fiatalkori szexuális élményekkel kapcsolatban kiemelkedő jelentőségű.

Hogyan definiálta Magyarországon a korabeli hivatalos beszédmód a szocialista erkölcsöt? A szocialista emberré válás egyik fontos ismérve volt a szocialista nemi erkölcsnek megfelelő viselkedés, amely a szocialista erkölcs alkalmazása volt a nemi életre. Ez annak követelése volt, hogy a felek tekintsék egyenrangúnak egymást a szerelemben, felelősségteljesen vegyék figyelembe egymás érdekeit, szempontjait. A nő és férfi kapcsolata az egyenjogúságon és a kényszermentességen alapuljon. Így a szocialista emberré válás része volt a megfelelő szexuális felvilágosítás iskolai keretek között, a monogámia a házasságban, nők részéről a nem csapodár viselkedésmód. Ahogy Lenint idézték: nem jó olyan pohárból vizet inni, amelyből már sokan ittak előtte.¹² Az állam tehát feladatának tartotta állampolgárai helyes erkölcsi irányba terelését, ehhez több fórumot is használtak, többek között a sajtót. Szó esett a kettős erkölcsről is, ami azt jelentette, hogy a párkapcsolatban más az elvárás a férfiak, más a nők számára, ezt a régi idők maradványának tartották, amikor még nem volt egyenrangú férfi és nő (bár ekkoriban is csak a hivatalos diskurzus szintjén).¹³ Szexualitással kapcsolatos életútinterjúkat magyar nyelven először Hadas Miklós közölte.¹⁴ Legutóbb Magyarországon a szexualitásról való beszédmód nyílt ábrázolása miatt egy néprajzi indíttatású film aratott nagy sikert, a *Szerelempatak*.¹⁵

Az NDK-ban dolgozó magyar férfiak szexualitással kapcsolatos elbeszéléseiben hangsúlyos az az elem, hogy egyrészt az NDK-s világ a korabeli magyarországihoz képest szabadosabb világ volt: az NDK-s lányok könnyebben kaphatóak voltak szexuális kalandokra is, esetleg olyan formában (gruppensex, gyakori partnerváltás),

¹⁰ Többek között: Boulton, 1994.; Chouinard–Albert, 1992.

¹¹ Davidson–Sauerteig, 2000. 127–147.

¹² „Clara Zetkin följegyzéseiben, melyek szintén egy jó pár éve egy alig ismert füzetkében jelentek meg, elmondja párbeszédeit a fiatalságról, nemi kérdékről általában és a mozgalomban. Ott írja, hogy mennyi kárt okozott a fiatalok között a nemi kérdés kispolgári megoldása, hogy mennyi energiát fecsérelt el meddő vitákban és mennyire szétzüllesztette a legaktívabb csoportokat a nemi féktelenség. Akkor (Kollontajék hatására) nagyon népszerű volt a „pohár víz teória”. Azaz: aki éhes, eszik; aki szomjas iszik egy pohár vizet. Mint ahogy szomját az ember egy pohár vízzel oltja, olyan természetesen és magától értetődően elégítse ki az ember nemi ösztöneit. Igen – felelt Lenin, megfordítva az ügyetlen hasonlatot, – aki szomjas, az iszik, de szívészebben iszik tiszta pohárból, mint az olyan bögréből, melynek pereme tele van az előbb ivók zsíros ajkainak nyomával.” Vajda, 1932/1.

¹³ Aszódi–Brencsán, 1974. 18.

¹⁴ Hadas, 2001.

¹⁵ Dokumentumfilm, 2014. Rendezte: Sós Ágnes.

ami Magyarországon a korabeli erkölcsi normák szerint devianciának számított, másrészt a magyar férfiak önmagukat szemben német társaikkal úgy pozícionálták, mint akik férfiasabb férfiak. Ehhez kapcsolódóan szimbolikus történeteket is elmeséltek nekem.

„Tudod, mi az a Paprikaturm?¹⁶ A magyarok szálláshelyét nevezték így¹⁷, azért mert a magyarok szerették a piros paprikát, az ndk-s lányok pedig nagyon szívesen, jóformán kérés nélkül is meglátogatták a magyar fiúkat a szállásukon”.

„És azt tudod, mi a Kurtag? A német kollegák csak a hét egy bizonyos napján szexeltek, ez volt a Kurtag, no, ez nálunk nem így volt.”

A Paprikaturmos történetet részletesebben is kifejtette Uhrin Imre.¹⁸ Az elbeszélés keretét az adta, hogy a visszaemlékező kihallgatott egy beszélgetést a drezdai villamoson, amelyben német idős hölgyek kitárgyalták a magyarokat. Ebben a kontextusban a magyarok a „vadak” és a németek a „civilizáltak”. A német nő szerint: „képzeld csak, drágám, ezek a balkáni emberek valami elképesztően primitíven élnek. Hetente csak egyszer mosdanak (...). A szálláshelyük a Blasewitzer Strasse sarkán az a tizenhat emeletes épület. És tudod, hogy hívják azt a házat? »Hotel Paprika«. (...) A mi lányaink igen gyakori látogatói annak a háznak, hogy mit esznek azokon az embereken? (...) Esznek ezek legalább rendes főtt ételt, vagy gyökereken élnek, mint az őseimbek?” A visszaemlékezés szerint, amikor a magyar fiúk leszálltak, még perfekt németiséggel odaszóltak a hölgyeknek, hogy szívesen megadják a Hotel Paprika címét és ők is a „vademberek” közül valók. Ez a macsó identitás az elbeszélésekben összekapcsolható egyfajta nemzeti identitásmegéléssel is, az ún. magyaros virtussal, ami szintén megjelenik az elbeszélésekben. Ezzel szemben pozícionálva, milyennek látták a németeket: Pogonyi Pál így ábrázolta visszaemlékezésében: „Az endekás németek – mi tokosoknak neveztük őket akkor, merthogy be voltak tokosodva barátságos kiskocsmákban dülöngéltek a fapadokon (micsoda furcsa szó ez: fapad; mondjátok el sokszor egymás után, gyorsan), és közben mindenféle dajcs nótákat harsogtak”.¹⁹

A német lányok szabadosságáról szóló elbeszélések egyik típusa az, amikor a házastársi hűség – mely Magyarországon akkoriban a hivatalos diskurzusban a házasság alappilléreinek számított – könnyed felrúgásáról mesélnek.

„A németek körében az a szó, hogy megcsalás, nem olyan szigorúan vett fogalom, mint nálunk, melyen mi végtelenül elcsodálkoztunk. Nagyon gyakori volt körükben a nyitott házasság, a laza házastársi kapcsolat, amit mi alaposan ki is használtunk.”²⁰

¹⁶ Szó szerinti fordításban: Paprikatorony.

¹⁷ Drezdában ma is áll, ezt megtekintettem. Blasewitzer Strasse és Holbein Strasse épületek.

¹⁸ Uhrin Imre visszaemlékezése. In: Tóth, 2014. 222.

¹⁹ <http://ndksmagyarok.eu/index.php/blog?g=1278&e=55803> – utolsó megnyitás: 2016. december 29.

²⁰ Tóth, 2014. 146.

Azonban a történetek szerint a gyanútlan magyar férfi könnyen belecsöppenhetett olyan szituációba, amelyet úgy ábrázolt, hogy kínos véget ért.²¹ Egy diszkóban „hozzám is odalépett maga a szőke ciklon. Hosszú hajzuhatagát széles karimájú cowboy kalap fedte le, s barna, rojtos ujjú pulóverében eléggé vadnyugati jelenség volt. Megfogva kezemet, húzott a parkett felé és egy cseppet sem tiltakoztam. (...) Kérdezgetni kezdett. (...) Ach so, Ungarn!²² – nyugtázta, amit talán egy egzotikus állatfaját sejtetett benne, mert elkezdett a lány nyomulni rendesen. Egészen meglepődtem, mi ez a nagy felhozatal, talán Petőfi rémlett fel bennem, a »magyar név megint szép lesz« (...) és húzott magára, mint egy télikabátot. (...) Elég gyorsan kipróbáltuk, hol illeszkednek a felső testnyílások. (...) Magam mögött valami nagyot bödült, a hangra mindketten odafordultunk. Csak azt láttam, hogy egy vörös fejű állat jókora pofont húz le az én szőke ciklonomnak. (...) Nosza, kard, ki kard, hol van az a magyar virtus, tán nem hagyom hogy az én Dulcineámat²³ lepofozza valami földi halandó, olyat bepancsoltam a rókaképzű állcsúcsára, hogy hanyatt vágta magát (...) elszabadult a pokol, a békés, lötyögő diszkó átalakult matrózkocsmává.”²⁴

Tehát a magyar fiúval férje jelenlétében flörtölt a német leány, aki a korabeli szépségelvárásoknak maximálisan megfelelt, még öltözetében is, amellyel az áhított nyugatot jelenítette meg. Ebben az elbeszélésben is megjelenik a magyar virtus, amely a férfiasnak tartott viselkedés szimbóluma több tekintetben: táncos láb, erotikus viselkedés, a bántalmazott hölgy lovagias megvédése. A magyar virtusnak volt negatív kontextusa is az elbeszélésekben: „számunkra renitens és példátlan volt a motorbögetés, az éjszakába nyúló bulizások hangja, a házak előtt állandóan csoportba verődő, hangoskodó honfitársaink látványa, amelyek (...) egy folyamatosan zajongó méhkas hatását keltették”.²⁵

A „szép, szőke Sylviáról” szóló történetben a bulizás után a magyarok szállóján ott ragadt lány kb. ötperces ismeretség után szexuális kapcsolatot létesít az éjszakai műszak után hazatérő, majd lezuhanyzó magyar fiúval, akit az elbeszélő könnyen kaphatóként ábrázolt: „kihasználtam a helyzetet, ami az ölembe pottyant, meg kellett azt az éjszakai szállást és reggelit szolgálnia. (...) Sylvia még egy hétig odajárt. Mosott, főzött rám és minden járulékos tevékenységet ellátott nekem.”²⁶

Persze a visszaemlékezésekben szerepel olyan német lány is, aki nem adta be ilyen könnyen a derekát, sőt a magyarok a szállón, mivel ellenkezett, meztelenül magára hagyták: „kicsit meglepődtem, amikor este 11-kor csengettek és egy német lány állt az ajtó előtt – meztelenül. (...) a lányt a v-i srácok a klubban levő diszkó ígéretével csalták

²¹ Tóth György visszaemlékezése. Tóth, 2014. 215–216.

²² Ó, igen, Magyarország.

²³ Utalás Cervantes Don Quiote című regényére, amelyben a főhős elérhetetlen szerelme Dulcinea.

²⁴ Utalás Petőfi Sándor Nemzeti dalára.

²⁵ Tóth, 2014. 35.

²⁶ Uo. 214.

el, majd felhívták a lakásba, egy ürüggyel. Ám a lány nem állt kötélnek, rájött, mit akarnak tőle és nem akarta azt. Ekkor lerángatták róla a ruháját (...) és kidobták az ablakon, a zokogó lányt pedig kilökték az ajtón a lépcsőházba. Szerencsétlen hozzánk csengetett be, egy plédet, vagy valamit kérve, hogy ne így menjen ki a házból.”²⁷

A kint dolgozó magyar nők számára a német lányok viselkedése negatív kontextusban is megjelent az elbeszélésekben: *„abba láttam bele, a német nők mennyire utaztak a magyar férfiakra. Sokat sikerült is alaposan bepalizniuk, elvetették magukat, gyereket csináltattak maguknak, kihasználták, hogy a magyar férfiak jól keresnek, majd mikor már mindent megszereztek, amit lehetett, netán az illetőnek letelt a három éve (...) szó nélkül lecserélték egy másik magyarra”*.²⁸ Ebben az ábrázolásmódban a német nők pénzéhesek, és csak a saját előnyeiket látták a magyarokkal létesített kapcsolatokban.

Persze számos sikeres vegyes házasság is köttetett a munkaegyezmény időszakában. Drezdai interjúalanyaim mindannyian házasságkötéssel maradtak kint, négy pár közül hárman a mai napig házasok. Amikor a házasságkötés motivációjáról kérdeztem őket, Schweitzbacher Attila azt mondta: *„a szív szavának nem lehetett ellenállni”*, vagyis életre szóló szerelemként jellemezte kapcsolatukat feleségével.

A levéltári források között számos olyan munkavállalásra vonatkozó hosszabbítási kérelmet találtam, amelyben házasságkötéssel indokolták azt, hogy miért szeretnének az NDK-ban maradni. Ugyanis a munkacsere-egyezmény értelmében alapvetően három évre lehetett kimenni dolgozni, utána vissza kellett térni Magyarországra.²⁹ A vegyes házasságra hivatkozó, hasonló jellegű hosszabbítási kérelmek közül egyet idézek részletesebben. Ez annyiban nem tipikus, hogy itt három hónapot kért a Sömmerdában dolgozó H. Miklós, a levélből kiderül, miért *„1972. október 5-én érkeztem ki az NDK-ba. Az első időben, mint marós tanultam és mint általában a legtöbb kint dolgozó magyar fiataloknál [sic!] nálam is voltak többé-kevésbé problémák, kezdeti nehézségek. A mesteremmel, kollegáimmal nagyon jól kijöttem és személyileg soha semmi okom nem volt ebből kifolyólag panaszra. Igaz, nekem is volt év végén egy-két igazolatlan óráim, de ezért soha nem volt komolyabb problémám, esetleg a mesteremtől kaptam egy szolid fejmosást. 1973 augusztusában ismerkedtem meg menyasszonyommal. Mi már kétszer voltunk Budapesten. Ez egyrészt azért volt, mert megmutattam, hol lakom és hogy élünk mi magyarok. Nagy örömmel állapítottam meg, hogy tetszik neki Magyarország és úgy határoztunk, nálunk fogunk élni. Szüleimnek szép nagy családi háza van Rómaifürdön. Velük nagyon jó kapcsolat-*

²⁷ Uo. 51.

²⁸ M. I. visszaemlékezése. Uo. 143.

²⁹ A házasságok megkötéséről havi jelentést kellett írni például Ebersbachban, a VEB Spinnerei und Weberei-ban a Drezdai Városi Tanács részére. Például az 1969. február 28-i jelentés. Ekkor kötött házasságot S. Rozália, S. Jánosné, P. Lászlóné, F. Márta, Sz. Gyuláné. Hauptstaatsarchiv Dresden. Ungarische Werktaetige. 11430.

ban vagyunk. Rendszeresen minden héten kapok-írok levelet. Ők is örülnek Írissel való kapcsolatomon [sic!]. Az eljegyzésünk 1974. január 18-án volt. 1974 decemberében karácsonykor is nálunk voltunk. Most Iris terhes. Az orvos azt mondta, hogy július 20 körül fog jönni a kisgyerek. Lényegében itt csak az a baj, hogy Iris 1975. október 11-én lesz 18 éves! És én még hazautazásom előtt szeretnék megházasodni vele, ha lehetséges. De nekem 1975. szeptember 10-én lejár a szerződése. Az időkülönbség egy hónap. Még csak talán annyit, hogyha Iris ez év közben, augusztusig lett volna 18 éves, akkor nekem egyáltalán nem lett volna szükségem a hosszabbításra. És arra kérném a Tisztelt Nagykövetséget, hogy a három hónap hosszabbításomhoz hozzájárulni szíveskedjenek. 1975. április 9.”

Az időleges migráció kezdeti időszakát a levél írója küzdelmesnek írta le, a beilleszkedést két pillérhez kötötte: egyrészt munkateljesítményéhez, másrészt jövődöbelije megismeréséhez. Az események gyors egymásutánban követték egymást, a gyermek hamarosan megfogant (számos hasonló történetet olvastam). A közös életet Magyarországon képzeltek el, ennek azonban az volt az akadály, hogy mivel a menyasszony nem volt még nagykorú, házasságot addig nem tudtak kötni.

A vegyes házasságok nagy próbája volt a beilleszkedés, akár német területen, akár Magyarországon. Visszaemlékezőim közül Lik János – aki ma is Drezdában él – hangsúlyozta, hogy a magyar fiúknak, akik a munkacsere-egyezmény miatt már úgyszólván otthonosan mozogtak a német közegben, érdekesebb volt ottmaradni vegyes házasság esetén.

Mindkét közegben „meg kellett küzdeniük párjuk szüleinek, rokonságának, szomszédságának előítéleteivel, a nem talált már a saját fajtájából valót magának – lenéző véleményével. (...) A magyar nyelvvel kevés német boldogult, (..), a magyar hozzátartozók nem tudtak beszélgetni a német fiúval-lánnyal, csak kukán üldögéltek és rendkívül kínosan, feszélyezve érezték magukat a találkozásakor”.³⁰

Visszaemlékezések

„She come to me one morning, one lonely Sunday morning, her ... in the midwinter wind” – sokak számára ismerősen csenghetnek a Uriah Heep *Lady in black* című számának kezdősorai. Az egyik NDK-ban dolgozó magyar fiatal számára ez a szám azonban a végső búcsút jelentette szerelmétől. Egykori NDK-s társainak írta meg a történetet, és közösségi oldalukon blogban tette közzé. Az emlék annyira fájdalmas, hogy úgy ábrázolta, a zeneszámot azóta sem tudja meghallgatni. Ezzel a romantikus szerelmi ábrázolásmóddal szemben a másik visszaemlékezés-típus, amikor az NDK-ban uralkodó szabadabb szexuális normákra emlékeznek vissza a szereplők. Szintén az NDK-s blogban megírt másik történetben azonban a végkicsengés szintén tragikus színezetű. Az NDK-ban átélt gruppensex élménye bár

³⁰ Tóth, 2014. 141.

férfias virtust is jelentett, azonban a lánnyal ezután már nem volt képes többször találkozni a visszaemlékező.

A romantikus visszaemlékezés az „Ezüst eső” címet viseli, utalva az elbeszélő kedvenc Omega-számára.³¹ Miután a döntést meghozta, hogy – letelvé a három év – munkavállalási engedélyét nem hosszabbítja meg – az elbeszélés szerint azért, hogy hazatérve letöltse katonaidejét – és hazautazik Magyarországra, el kellett búcsúznia német szerelmétől. A szőke lány fekete ruhában, gyertyával fogadta, és búcsúvacsorát rendezett neki. És mivel döntése végleges volt, visszatérni nem szándékozott az NDK-ba, a lányt pedig nem akarta magával hozni Magyarországra, így ez volt az utolsó együtt töltött estéjük, mivel a lányt arra is megkérte, ne kísérje ki a pályaudvarra. Azonban nemcsak akkor küszködött a könnyeivel, hanem azóta is, ha eszébe jutnak azok az évek, nem képes meghallgatni az azon az estén közösen hallgatott zeneszámot. A búcsú fájdalmát összekötötte a visszaemlékezésben az akkor eső esővel, amit szimbolikusan az *Ezüst eső*höz kötött.

A második, *Funkciótlan görögtüzek* címet viselő novella a jelen perspektívájából indítja az elbeszélést, amely többek között egy csoportos szex leírása is. Az elbeszélő felriad álmából egy tűzijáték zajaira, amelyről eszébe jut egy réges-régi drezdai emlék, ahogy Elona nevű barátnője az ablaknál áll és meztelenül görögtüzet néz. „Arra már nem emlékszem, hogyan ismertem meg Elonát – hiszen olyan egyszerű volt, oly könnyű és természetes, mint egy hervadt rózsaszirm, ahogyan leesik társai mellől –, de azt tudom, hogy négy évvel volt idősebb nálam, vagyis huszonhárom volt; egy hervadó virág, elvált, sőt egy gyermeke is volt. (...) Példának okáért, Elona ágya fölött, vagyis a fejünk fölött a falon apró, függőleges vonalkák voltak róva. De ezek nem az eltelt napokat jelezték. Hanem mit? Ezt kérdeztem én is Elonától. Nem válaszolt, csak szemérmes mosollyal nézett rám, majd áthúzta egy lendületes vízszintessel a legalul lévő ötös vonalkacsoportot. Megértettem. Az voltam én. (...) Tehát, a Szabadság. Hogy mennyire, milyen mérhetetlenül szabadak voltunk akkor, ott az NDK-ban! És milyen groteszk ez, hogy abban a szinte terrorisztikus elnyomatásban mi mennyire szabadnak éreztük magunkat! Mert mi végső soron a Szabadság? A Szabadság az, ha bármit megtehetsz, amihez kedved van. És mi, leszámítva, hogy dolgozni kellett, bármit megtehattünk. Nem voltak szülők, nem voltak tanárok; csak mi voltunk haverok, barátok együtt és a csajok. (...) Nemsokára bejött Ingrid és H. Laci a szobába jó sok piával a kezükben, és rettenetes vedelésbe kezdtünk. Ettől Elona igencsak felvidult, meg mi is mindannyian. Annyira-annyira, hogy nemsokára felvetődött a gruppi (gruppenszex) lehetősége. De az emeletes vaságyak áthúzták a számításainkat. Túl nehezek, ne kínlódjunk velük. Már-mint az összetologatásukkal. Inkább legyen sima párcsere! Jó legyen. Én át Ingridhez, H. Laci Elonára. Egy kis smárolás után, hipp-hopp már benne is vagyok a leányzóban. Jó szoros. Sőt, túl szoros. Hát nem olyan, mint Elonáé! Persze jó azért, de közben fél

³¹ A teljes szöveget ld. a függelékben.

szemmel átpislantok hozzájuk, mit művelnek. Ó istenem, a szerelmem épp most veszi a szájába H. Lacit. (...) nézzük Ingridet. De mi ez? Egyre csak lankadok, puhulok; kiesek. Csak feksziünk egymás mellett, egy percig csak nézzük együtt, ahogy azok ott kevernek, végül Ingrid suttogva megkérdezi: Paul, nicht egal? Ja, mondom neki, nicht egal. Ekkor már Elonáék is kész vannak, Ingrid mondja neki: Elona, Paul gesagt: nicht egal. Elona kérdezi tőlem: Nicht egal? Igen, mondom neki: nicht. Egy percnyi mozdu-latlan csend.”³²

Fegyelmi ügyek

A Németországban dolgozó magyarok életét 150 főt meghaladó szállás esetén az otthonvezető felügyelte. De az üzemi négyszög, mely az állami megbízottból, KISZ-titkárból, szakszervezeti bizalmiból és párttitkárból állt, szintén beleszólással bírt a mindennapi életbe.³³

A fegyelmi bizottságok a szexualitással kapcsolatos ügyekben akkor hoztak határozatot, ha valaki „közzerkölcstől sértő életmódot folytatott”, vagy a lakóotthon házirendjét nem tartotta be (este 22 óra után vendég fogadása, vagy fiatalkorú lányvendég fogadása), vagy az „egész kollektíva megbecsülésének lerontását, a Magyar Népköztársaság tekintélyének lejáratását idézték elő”.³⁴ A fegyelmi bizottság elnökből és a lakóotthon nagyságának megfelelő mértékben tagokból állt.³⁵ A levéltárban azokat a fegyelmi ügyeket őrizték meg, amelyek a legsúlyosabb büntetéssel, fegyelmi úton történő hazaküldéssel végződtek, tehát az utókorra a legsúlyosabbnak minősülő kihágások iratanyaga maradt fent.³⁶ A „fegyelmi úton történő hazaküldés” úgy zajlott, hogy a Magyar Nagykövetség Munkaügyi Osztályának vezetője megvonta a munkavállalási engedélyt, és felszólította a fiatalt, hogy 48 órán belül hagyja el az NDK területét, és térjen haza a Magyar Népköztársaságba.

A nemiséggel, szexualitással kapcsolatos fegyelmi ügyek száma csekély. A nagy többség inkább ittas garázdaság, légpuskával lövöldözés stb. A szexualitással kapcsolatos fegyelmi ügyek egy része abból adódott, hogy a Wohnheimokba, vagyis a magyarok szálláshelyére vendéget csak meghatározott időben lehetett fogadni, és az éjszakát nem tölthették ott. A visszaemlékezések szerint „A portaszolgálat kijátszása (...) sok fejtörést okozott. Persze alapos megfigyeléssel tudható volt, mikor megy el a

³² <http://ndksmagyarok.eu/index.php/blog/dresden?g=1278&e=21355> – utolsó megnyitás: 2016. december 29.

³³ Tóth, 2014. 41.

³⁴ A Magyar Népköztársaság Berliini Nagykövetsége Munkaügyi Osztálya az 1967. május 26-i Egyezmény alapján az NDK-ban foglalkoztatott magyar fiatalok fegyelmi ügyeinek eljárási irányelvei, fegyelmi szabályzat. Uo. 266–267.

³⁵ 50 főig 3, 51–200 fő 4, 201 fő felett 5. Uo. 268.

³⁶ A büntetés fokozatai: 1. szóbeli dorgálás, 2. megrovás írásban, 3. szigorú megrovás írásban, 4. szigorú megrovás utolsó figyelmeztetéssel, 5. fegyelmi úton történő hazaküldés. Uo. 268.

portás ellenőrző körútra, mikor bóbiskol el, vagy temetkezik az olvasott könyvbe. Tucatnyi megmosolyogtató adatom van a portásablak alatt elkúszó, (...) nyitott ablakokon be- vagy villámhárítón, kötélhágcsón felmászó fiatalokról.³⁷

Házasság megkötésével kapcsolatban egyetlen fegyelmi ügyet találtam: 1974. május 7-én Erfurtból azért küldtek haza egy fiatal párt, mert esküvőjükön botrány történt: összeverekedtek. A jegyzőkönyv szerint „*az ifjú feleség megpofozta férjét, sógorát, unokatestvérét, neki kiverték a fogát, kezét gipszbe kellett tenni*”.³⁸

Domonkos István, ma is Drezdában élő visszaemlékezőmet, amikor arról kérdeztem, hogyan döntött a kint élés mellett, rögtön egy olyan történetet idézett fel, hogy az első napokban majdnem hazaküldték: „*Nem sokkal azután, hogy megérkeztünk, összehelyeztem egy német leánnyal, három napig ott is maradt a Wohnheimban, amikor ez kiderült, engem haza akartak küldeni, mivel éjszakára nem maradhatott nálunk vendég*”.

Két kirívó esetet találtam, amely fegyelmi úton történő hazaküldéssel végződött. Mindkettő a női nemi szerepelvárásokkal kapcsolatos, a magyar lányok ez esetekben deviáns viselkedést tanúsítottak. Az egyik eset Karl Marx-Stadtban történt. H. Andrea 1975-ben ment ki dolgozni, 1976. március 10-én hazaküldték „*a szocialista erkölcsöt és a közízlést súlyosan sértő, a perverzítást kimerítő magatartása miatt*”.³⁹ A fegyelmi eljárás során szobatársait meghallgatták, és deviánsnak számított viselkedése többek között az alábbiak miatt: „*A múlt év vége felé volt egy eset, amikor fiú vendégeink voltak és iszogattunk. (...) A vendégek elmenetele után Andrea teljesen levetkőzött a szobában, kényelgett (sic!) előttünk, majd ruhátlan kiment az erkélyre és ott azt kiabálta: »szeretlek, T. Attila«*”.⁴⁰

1976. február 25-én történt az az eset, amely miatt végül hazaküldték. Biliárdozni voltak a klubszobában, majd amikor felmentek a szobába, Andrea félpucérra, majd pucérra vetkőzött és R. Kálmán „*szerszámmal játszott*”. Közben a többiek meztelenül fényképezték és lerajzolták, azzal a céllal, hogy a fényképeket eladják. „*Fényképezés közben a különböző beállások egyikén Andrea egy magyar cseresznyepálinkás üveget dugott fel magának. (...) Folyt az osztzkodás, hogy ki húzza meg Andráét. K. András levetkőzött és ott mindannyiunk előtt meghúzta a csajjt*”.

³⁷ Uo. 146.

³⁸ B. Ilona esete. Budapest Főváros Levéltára. XXIII-137. Budapest Fővárosi Tanács VB Tervgazdasági és Munkaügyi Főosztály munkaügyek 1966–1983.

³⁹ Budapest Főváros Levéltára. XXIII-137. Budapest Fővárosi Tanács VB Tervgazdasági és Munkaügyi Főosztály munkaügyek 1966–1983.

⁴⁰ K. Piroksa tanúvallomása. A fegyelmi tárgyalás jegyzőkönyve. 1976. február 22. Itt nem a színészre (Tyll Attila, 1923–2002) gondolt, hanem az egyik kint dolgozó magyarra.

A többiekkel együtt én is néztem őket. A lamur (sic!) után ⁴¹ *Andrea szólta, hogy még nem élvezett el, ezért hívjuk oda neki T. Attilát. (...) Mire T. bejött, Andrea már felöltözött és ült, mint egy kuka egy széken.*"⁴² H. Andrea a fegyelmi bizottság előtt éppen az ellenkezőjét állította a történekről: erőszakoskodtak vele, megfenyegették, terrorizálták, ezért történt meg az eset. Andreát szembesítették az ellene vallókkal, azonban a szembesítés olyan volt, mintha elbeszéltek volna egymás mellett. Andrea hangsúlyozta, hogy erőszak történt, a tanúk megismételték tanúvallomásaikat. A fegyelmi bizottság azt a határozatot hozta, hogy Andreát hazaküldik, mivel „H. Andreánál bebizonyosodott, hogy minden esetben önszántából vetkőzött le, illetve művelt perverz és pornográf dolgokat. Helytelen magatartásával, illetve életfelfogásával fertőzi többi társával együtt lakóotthonunk jó légkörét. Tehát deviánsnak az számított, hogy meztelenül ment az erkélyre, csoportos szexben vett részt és meztelenül fényképezte magát”.

J. Évát, aki 1974. október 9-től dolgozott Wolfenben, szintén erkölcsi okokból küldték haza, 1975. február 28-án: „a lakóotthon erkölcsi normáival és rendjével ütköző, a közösséget bomlasztó, és a segítő szándékú figyelmeztetést visszautasító magatartása miatt”. A fegyelmi tárgyalás jegyzőkönyvének tanúsága szerint J. Éva betegállományának idejében nem tartózkodott a szálláson, ezt is felrótták neki. Válasza szerint azért nem aludt otthon, mert: „szobatársaimnak kellemetlen lenne, ha a krapekjaimat felhoznám, inkább én megyek hozzájuk”. Senki nem volt hajlandó vele egy szobába költözni 1975 januárjában, és a „blochban [sic!] maradása újabb problémákat és nehézségeket fog okozni”. Ez esetben a fegyelmi tárgyalás jegyzőkönyve eufemisztikusabb – „erkölcstelen életmódot él és gyakran részegeskedik” –, mint H. Andrea esetében. J. Éva gyakorlatilag négy hónapot töltött kint. Hazaküldésének okai szobatársainak jellemzéséből: „tulajdonképp idegenek voltunk egymás számára” – mikor egy lakóotthonba kerültek. J. Évát úgy jellemezte a szobatárs, hogy „számára egyáltalán nem volt fontos, milyen benyomást tesz ránk a magatartása. Rögtön a kezdeti időszakban felhozta »fiúismerőseit« és minősíthetetlenül viselkedtek. Egyszer volt rá precedens, hogy ruhátlanul találtuk egy fiú társaságában, aki szintén ruhátlan volt. (...) Napirenden volt, hogy ittas állapotban jött meg, (...) egy alkalommal a fürdőszobát összepiszkította”. Azt is felrótták neki, hogy nem takarít, így a szobatársak úgy érezték magukat, mintha az ő cselédjei lennének. Szemben H. Andrea esetével, itt inkább a rendszeres ittasság és rendetlenség számított devianciának, kisebb részben az ún. erkölcstelen magatartás.

⁴¹ Meghúzó: korabeli szlengben közöszlést jelentett.

⁴² H. Kálmán tanúvallomása. A fegyelmi tárgyalás jegyzőkönyve. 1976. február 22.

Nemi betegségek

„Drezdába vitt épp a Mitrópa.⁴³ Húgycsőmben csípett a mikroba. Állomás: Radebeul, itt tört rám ám a baj. Elona Rosenthal tripkója⁴⁴.”⁴⁵ P. Pál ebben a négy soros versikében örökítette meg, hogyan kapott nemi betegséget német barátnőjétől, Elonától. A nemi betegség terjedése a németek és magyarok között viszonylagosan tabutémának és a kinttartózkodás árnyoldalának számít a visszaemlékezésekben, így a pozitív töltetű emlékek között ez inkább elhallgatott, vagy ironikusan említett. A nemi betegségek terjedésének egyik okát egyik visszaemlékezőm abban látta, hogy a fiúk felelőtlenek voltak, és gyakorlatilag nem védekeztek: *„elvártuk a lányoktól, hogy szedjék a tablettát. Bár lehetett kapni óvszert, de nem volt kellő propaganda és ócskák voltak az óvszerek. A lányok egymással beszéltek meg, ki, milyen tablettát szed”*.

A fentebb említett szép, szőke Sylvia kapcsán – aki jóformán belepottyant a visszaemlékező ölébe – a társai figyelmeztették, hogy mivel Sylviát könnyű erkölcsű nőnek tartották, összeszedhet valami betegséget tőle, és akkor nem fogják orvoshoz kísérni. A fiú bízott a jószerencséjében, és ebben az esetben tényleg nem is lett beteg.⁴⁶

A drezdai levéltári források között található az a jelentés, amelyet a freitali Edelstahlwerkből küldtek a drezdai Városi Tanácsnak. A magyar kollegák közt előforduló nemi betegségek miatt elhatározták, hogy felvilágosítást tartanak nekik, és kivizsgálják őket. A magyarok szállásain pedig rendőrségi vizsgálatot is tartanak, és ha szükséges, bizonyos személyeket előállítanak, és betartatják velük azt a szabályt, hogy idegen személy 22 óra után nem tartózkodhat a szálláson. (Persze szerelmi légyottra sor kerülhetett korábbi időpontban is.) Ebben a kontextusban a magyarokat civilizálándókként ábrázolták.⁴⁷

P. Pál visszaemlékezésében, a *Funkciótlan görögtüzek* című írásában le is írja, hogyan kapta el a betegséget ő és a többiek is Elonától: *„Ott tartottam, hogy fekszünk az Elona ágyán, azon a bizonyos délelőttön, mindenki a párjával – mint egy-egy idézőjel, ami az ágyat teszi idézőjelbe –, csacsogunk azon a keverék magyar–német nyelven, ami annyira jellemző volt ránk, keresztbe beszélünk egymáson, közben egy kis smúz, smaci, de nekem valahogy nincs kedvem a szexhez. Ebből kifolyólag Elonának sem. Viszont a társalgás ekkor az ő betegségére terelődik. Hogy lehet, hogy van neki ilyenje. Csak, mint egy halovány lehetőség. Ezért Elona – nagyon helyesen – humorosra veszi a témát, vagyis próbálja elűtni egy viccel. Azt mondja, hogy akkor majd együtt megyünk mind a négyen a Poliklinikára. Én, mondjuk, nem tartottam ezt olyan viccesnek. Még*

⁴³ A vonat neve.

⁴⁴ Tripper = nemi betegség szlengben.

⁴⁵ <http://ndksmagyarok.eu/index.php/blog?g=1278&e=55803> – utolsó megnyitás: 2016. december 29.

⁴⁶ Tóth, 2014. 214.

⁴⁷ Hauptstaatsarchiv Dresden. Ungarische Werktaetige. 11430.

beszélgettünk vagy fél órát, de éreztem, hogy kihűlt a levegő köztünk. Aztán eljöttünk. H. Laci, már lent az utcán, így szól hozzám: Te, Palkó! – így hívott –, szerintem, Elona valóban beteg, ne hidd, hogy viccelt. Vagy valami ilyesmit. Majd meglátjuk, válaszoltam, közben mentünk tovább, H. Laci 40 centis trapéz gatyójának a szárát bokája köré csavarta a hideg drezdai szél, mondom, csak mentünk, úgy nézhettünk ki távolról, mint a János Vitéz c. magyar rajzfilmben az óriás, amikor átkel az Óperenciáson. Neki is így csavarodott a nadrágszára, miközben a János szalonnát sütött a fülében. Majd meglátjuk, meglátjuk. Meg is láttam. Kb. egy héttel később megjelentek az első jelek. Viszketés a húgycsőben, égető érzés és az első cseppek. Na, csaó, mondtam H. Lacinak, megyek a Poliklinikára. Mert nála még semmi. Hogyan lehet ez? Később kiderült, hogy nála egy hónap múlva jelentkeztek az első jelek. De jelentkeztek, annak rendje-módja szerint. Szóval berágtam Elonára.”

A nemi betegség P. Pál esetében egy pechsorozat kezdete volt: „Most, mintha tejüveg mögött látnám magamat, homályosan, elmosódottan, ahogy járok magányosan a Poliklinikára, közben egy balesetem is volt; valamelyik marha fordítva kötötte be a késköszörű gépet, így amikor rányomtam a vídiát, több ezer mikroszkopikus szemcse vágódott a bal szemembe. (...) Szóval, meglehetősen lehangolt voltam abban az időben. Mint a Zabhegyező hőse,⁴⁸ akinek most nem jut eszembe a neve. Látom magamat egy óriási, üres térségben menni; Drezda tele van ilyen óriási, üres térségekkel, ugyanis a háború vége felé az amcsik egy hétig, éjjel-nappal bombázták. A földdel tették egyenlővé, aztán beszórták sóval. De ez az üres térség most jól jött nekem. Szimbolizálta az akkori lelkiállapotomat”.⁴⁹

A szexualitással kapcsolatos élmények több nézőpontú megjelenítésére alkalmasak a külön forrástípusok: a levéltári fegyelmi jegyzőkönyvek, a visszaemlékezések, blogbejegyzések és interjúk. Az NDK-beli munkavállalással kapcsolatos pozitív élmények első olvasásra meglepőek, ugyanis az NDK-diktatúrát keményebbnek ábrázolják a történészek, szemben a magyar puha diktatúrával, a gulyáskommunizmussal. Ahogyan Pogonyi Pál hangsúlyozta, a szabadság élményét az adta, hogy egy zárt világban, szülői felügyelet nélkül, a korban magasnak számító keresettel a fiatalok élményeket és tapasztalatokat szereztek. A szexualitás pozitív ábrázolása az időleges migráció sikerességének megélése, azonban a diktatúra szabta határokon belül: aki e világ korlátait feszegette – ld. a fegyelmi tárgyalások jegyzőkönyveit – azt hazaküldték. A vegyes házasságok sikeressége sokkal összetettebb volt, mint a szerelmi kalandok megélése. A több évtizede tartós házasságban, ma is Németországban élő házaspároknál az volt a tapasztalatom, hogy a magyar férfinak mind társadalmi helyzetében, mind életszínvonalban nagy társadalmi mobilitást jelentett

⁴⁸ Utalás Holden Caulfieldre, Salinger: Zabhegyező című regényének főhőisére.

⁴⁹ <http://ndksmagyarok.eu/index.php/blog/dresden?g=1278&e=21355> – utolsó megnyitás: 2017. május 19.

a német házasság az érzelmi tényező mellett. A magyarországi beilleszkedés – mint a tanulmány elején felidézett történet is mutatja – sokkal nehezebb és kevésbé zökkenőmentes folyamat volt a házassági migránsoknak.

Függelék

Ezüst eső – visszaemlékezés⁵⁰

„Nézte az esőt, mely olyan valószínűtlenül esett. Nem nagy cseppekben. Aprón, permetezve. A felhők közül leselkedő nap fénye csillámport varázsolt belőlük, melyek fel-felvillantak, s a többiekkel együtt, egy ezüst tóban pihentek meg. Az eső helyett már régen egy másik képet látott. Azt a képet, amikor csak hullt, hullt az ezüst eső.

Az év tavaszára, nyár elejére barátai, lakótársai nagy része már végleg hazament. Ő is hazavitt mindent, amit lehetett, hogy őszre minél kevesebb poggyásza legyen. Eszébe jutott, hogy milyen szép is volt, amikor a hagyomány és szokásjog alapján mindenki, így ő is gyűjtötte a Pfennigesekeket⁵¹ arra a bizonyos napra. A nyár rohanva tovaszállt, s lassan eljött hazautazásának ideje. Munkahelyén az Obermeister által tett ajánlatot – miszerint maradjon még egy évet – megköszönte, de nem fogadta el. Haza akart menni, hogy a katonaidéjét mielőbb letölthesse. Az utolsó napokban cége őt is elbúcsúztatta. Ajándékot is kapott. Egy szép, fából készült Advent Pyramide-t, egy Erzgebirgische emléket. Megdöbbenve látta, amikor társai közül többen is eldobták, mondván; nem cipelik azt magukkal. Neki ez lett az egyik legbecsesebb emléke. Azóta is, úgy karácsony táján rendszeresen meggyújtja gyertyáit, és fényében elmerengve felidézi azt az időt. Még aznap este felkereste barátjánőjét, aki gyertyafényes vacsorával várta. A lány szökecsége és a fekete ruhás alakjának látványa megdöbentette. Erre azért nem számított. Így készülni a búcsúra?! Hát, ez nem lehet! ...és a háttérben halkán a zene, az az átkozott zene! A Lady in black ... Azóta is, ha néha hallja, rendre lekapcsolja a rádiót. A lány valami biztatást, valami jelet várt, hogy most mi is lesz kettőjükkel. De ő nem merte azt mondani, hogy gyere velem, vagy visszajövök érted. Nem, nem szólt semmit, csak a könnyeivel küszködött. Egy semmitmondó, bizonytalan: szeretlek, és jó lenne veled találkozni két év múlva – hagyta csak el a száját. Az utolsó együttlétet beárnyékolta a másnapi elválás gondolata. Egész éjjel csak hánykolódott, nem is tudott igazán elaludni. Reggel nem akart felébredni, nem akarta tudomásul venni a valóságot, hogy mennie kell. Ugye ez csak egy rossz álom?! Nem is igaz, nem is kell menni! Ó Uram!... csak egy-két napot... nem többet... na jó, csak egyet...

⁵⁰ Pavelka Béla visszaemlékezése. Tóth, 2014. 151.

⁵¹ Váltópénz volt az NDK-ban, olyan, mint Magyarországon a fillér.

ne kelljen még menni... ne legyen még vége! Álmodni akarta tovább az ottani életét. Kérte barátnőjét, ne jöjjön ki a különvonathoz, mert nem szeret búcsúzkodni. Nem akarta, hogy könnyes emlékképek maradjanak meg egymásról. A lány nem is jött ki. Akkor látta utoljára. A vasútállomáson meglepődve tapasztalta, hogy milyen nagy tömeg verődött össze. Sokan műszakot cseréltek, hogy ott lehessenek. Kétszer is volt már, hogy »öregeket« búcsúztatott. Most őt búcsúztatják. Kisebb csoportokban beszélgettek, lengtek a zászlók, amikor először egész halkán, majd egyre erőteljesebben megszólalt a számára legszebb, legcsodálatosabb dal. A Himnusz. Mindenki énekelt el-elcsukló hangon, könnyes szemekkel. Mindenki az ablakban lógott, amikor szép lassan elindult a vonat, s közben csak hullt, hullt az ezüst eső. Amikor az utolsó kézfogások is már csak gyenge érintéssé váltak, majd végleg elszakadtak, nem tudta visszatartani könnyeit.

Közben csak hullt, hullt az ezüst eső. Ő is szórta rendesen, s amikor már az ezüstszerű peron, a zászlók és kiáltások is, mind-mind a távol sötétségébe tűnt, leült. Nem nézett fel társaira. Tudta, hogy ugyanazt fogja látni... könnyecskéket az arcokon. A kezében még szorongatott egy Pfennigest, gondolta kidobja. De nem! Eltette emlékébe erről a napról, az ndk-s időkről.

Nézte az esőt, mely olyan valószínűtlenül esett. Eszébe jutott, hiszen ő is látta, amikor csak hullt, hullt az igazi ezüst eső. Mindig is érezte, és egyre erősebben érzi ma is; ha az a különvonat megint ott állna a győri pályaudvaron, futna-rohanna, hogy ott legyen, hogy rajta lehessen! Újra kiáltaná: Helló Chemnitz, jövők! – és újra elindulna élete egyik legszebb, legcsodálatosabb élménye felé.”

Domonkos István Drezdában

Magyar fiatalok a tengernél

Magyar fiatalok német lányokkal

Magyarok Pirnában

Születésnap

*Schweitzbach Attila (bal szélén) kollegáival
buchenwaldi kiránduláson*

A képek a szerző gyűjteményéből valók.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS SZAKIRODALOM

FORRÁSOK

- Budapest Főváros Levéltára. XXIII-137. Budapest Fővárosi Tanács VB Tervgazdasági és Munkaügyi Főosztály munkáügyek 1966–1983.
Hauptstaatsarchiv Dresden magyar munkavállalásra vonatkozó forrásai.

SZAKIRODALOM

- Amy Chouinard – Jacques Albert: *Human Sexuality: Research Perspectives in a World Facing AIDS*. Ottawa, 1992.
- Aszódi Imre – Brencsán János: *A házasság ABC-je*. Budapest, 1974.
- Challenge and Innovation: Methodological Advances in Social Research on HIV/AIDS. Eds. Mary Boulton et al. London, 1994.
- Hadas Miklós: *Szex és forradalom*. Budapest, 2001.
- Josie McLallen: *Love in the Time of Communism. Intimacy and Sexuality in the GDR*. Cambridge, 2011.
- Lutz D. H. Sauerteig – Roger Davidson: *Law, Medicine and Morality: A Comparative View of Twentieth-Century Sexually Transmitted Disease Controls*. In: *Coping with Sickness: Medicine, Law and Human Rights – Historical Perspectives*. Eds. John Woodward – Robert Jütte. Sheffield, 2000. 127–147.
- Lutz D. H. Sauerteig: „Wie soll ich es nur anstellen, ohne etwas falsch zu machen?” Der Rat der Bravo in Sachen Sex in den sechziger und siebziger Jahren, In: *Fragen Sie Dr. Sex! – Ratgeberkommunikation und die mediale Konstruktion des Sexuellen*, Eds. Peter-Paul Bänzinger – Stefanie Duttweiler – Philipp Sarasin – Annika Wellmann. Berlin, 2010. 123–158.
- Lutz D. H. Sauerteig: *Junge oder Mädchen – Frau oder Mann? Die Herstellung visueller Selbstverständlichkeiten in der Sexualaufklärung im 20. Jahrhundert*. In: *Werkstatt Geschichte*, 2008/47. 40–60.
- Lutz D. H. Sauerteig: *Salvarsan und der „ärztliche Polizeistaat”. Syphilistherapie im Streit zwischen Ärzten, pharmazeutischer Industrie, Gesundheitsverwaltung und Naturheilverbänden (1910–1927)* In: *Martin Dinges: Medizinkritische Bewegungen im Deutschen Reich, (ca. 1870 – ca. 1933)*, Stuttgart, 1996. 161–200.
- Murai András – Tóth Eszter Zsófia: *Helyzetfüggő. A kontextus szerepe a személyes emlékezet társas szerveződésében*. Médiakutató, 2011 tavasz. (http://www.mediakutato.hu/cikk/2011_01_tavasz/08_kontextus_szerepe – utolsó megnyitás: 2017. május 12.)

- Murai András – Tóth Eszter Zsófia: Hogyan képzeljük el? A holokauszt emlékezete és rekonstrukciója dokumentumfilmekben. Korall, 2010/41. 81–97.
- Shaping Sexual Knowledge. A Cultural History of Sex Education in Twentieth Century Europe. Eds. Lutz D. H. Sauerteig – Roger Davidson. New York, 2009.
- The Time of AIDS: Social Analysis, Theory and Method. Eds. Gilbert Herdt et al. Newbury Park, 1992.
- Tóth György: Az NDK-ra gondolsz majd egyszer. Könyv az NDK-s magyarokról. Cegléd, 2014.
- Vajda Sándor: Az első leány. Korunk, 1932/1. (http://epa.oszk.hu/00400/00458/00270/1932_01_5633.html – utolsó megnyitás: 2017. május 19.)

AZ ÁLLAMPÁRT RESTAURÁCIÓJÁNAK KORAI SZAKASZA KOMÁROM MEGYÉBEN

Wencz Balázs

Jelen tanulmányban az állampárt Komárom megyei restaurációjának a feldolgozását tűztük ki célként, az 1957. júliusának elejéig tartó ideiglenes időszak tekintetében. A rendelkezésre álló források felhasználásával többek között az alapszervezetek megalakítását, a termelőszövetkezetek újjászervezését és a forradalmat követő megyei megtorlás első lépéseit is ismertetjük.

Az MSZMP megyei alapszervezeteinek megalakítása, a taglétszám alakulása

1956. november 4-én, vasárnap hajnali negyed ötkor megkezdődött a szovjet invázió. A magyar hadsereg nem állt ellen, hamarosan lefegyverezték. Budapesten és az ország néhány pontján a felkelők néhány napig elkeseredett, elszánt harcokban próbáltak ellenállni az óriási számbeli fölényben lévő, s egyúttal megsemmisítő csapásra törekvő szovjet hadsereggel szemben. Mindhiába. A harcok néhány nap múlva befejeződtek.¹ November első heteiben a rendőrök, a katonák, a tartalékos tisztek és a szovjet egységek együtt láttak hozzá a megyei járőrözéshez és ezzel együtt a lakosság lefegyverzéséhez. A tiszti iskolások rövid idő leforgása alatt több teherautónyi fegyvert gyűjtöttek be és szállítottak Tatára, az ott állomásozó szovjet alakulatokhoz. A rendőrség a katonaság hathatós közreműködésével 1956. november 11-ig közel háromezer szálfegyvert szedett össze, és további öt teherautónyi lőszert gyűjtött be. Az erdőket több alkalommal is átfésülték a szovjet katonák, felkelők és elítéltek után kutatva.²

A szovjet csapatokkal együtt visszatértek a kommunista pártfunkcionáriusok is, akik rögtön munkához láttak, s az intervenciót követő napon Havasi Ferenc vezetésével megalakították az MSZMP Komárom Megyei és Tatabánya Városi Együttes Intéző Bizottságát. A hét főből álló grémium (melynek Havasi mellett Lázár Tivadar, Manhercz Antal, Seregi János, Somló József, Tolmácsi Ferenc és Vass József voltak a tagjai) első ülésére november 6-án került sor.³ Az MSZMP megyei vezetői – akik egy szovjet tank kíséretében érkeztek Tatabányára – a forradalmi tanács tagjaival is megbeszélést folytattak, s megegyeztek abban, hogy operatív bizottságot hoznak létre, melynek célja a helyzet normalizálása, a közbiztonság megteremtése

¹ Rainer, 2016. 47.

² Germuska, 2006. 236.

³ MNL KEML XXXV. 99. A párt szervezeti fejlődésének fő vonásai Komárom megyében 1957–1964-ig. 2.

és a termelés mielőbbi beindítása lett volna. Az együttműködési szándék azonban eredménytelen volt, a bizottság november 8-án feloszlott.⁴ Az első kommunista pártaktívát november 9-én hívták össze Tatabányán, melyen Havasi Ferenc kifejtette, hogy a kialakult helyzet konszolidációjának az alapvető feltétele a „*párt szervezeti erejének, irányító és ellenőrző szerepének*” mielőbbi helyreállítása. Ettől azonban még igen távol állt a helyi kommunista hatalom, ráadásul arra is viszonylag kevés esély mutatkozott, hogy a november 4-én kezdődött sztrájkot⁵ egyhamar letörjék.⁶

Az állampárt restaurációjának jegyében még ebben a hónapban újjászervezték a járási intézőbizottságokat is: november 5-én a Tatai Járási Intézőbizottság, november 9-én a Komáromi Járási Intézőbizottság, s végül november 18-án a Dorogi Járási Intézőbizottság kezdte meg a működését.⁷ A pártszervezés az első hetekben meglehetősen csekély eredménnyel járt, hiszen 1956 novemberének utolsó napjaiban Tatabányán mindössze 11 alapszervezet működött, összesen 242 taggal.⁸ Ugyanekkor a dorogi járásban 4 alapszervezet működött 39 taggal, a komáromi járásban 6 alapszervezet 122 taggal, míg a tatai járásban 10 alapszervezet 326 taggal.⁹ A munkástanácsok¹⁰ ébredésével egy időben került sor az első jelentősebb szervezeti változásra, november 14-én döntés született arról, hogy az MSZMP Komárom Megyei és Tatabánya Városi Együttes Intézőbizottságát különválasztják, majd november 19-én létrehozták az MSZMP Komárom Megyei Intézőbizottságát és az MSZMP Tatabánya Városi Intézőbizottságát.

1956 decemberétől a megyei apparátusban megszüntették az osztályokat, a funkcionáriusok ettől kezdve a gyakorlati feladatoknak megfelelően, felelősökként dolgoztak a különböző munkaterületeken.¹¹ 1956 utolsó két hónapjának tekintetében meglehetősen gyér forrásanyag áll a rendelkezésünkre, ebből azonban kiemelkedő forrásértékkel bír az alapszervezetek és a párttagok számát heti szinten összesítő decemberi kimutatás, melyet a bekövetkezett változások jobb áttekinthetősége kedvéért az alábbi táblázatokban közlünk.

⁴ Gyüsi, 1994. 49.

⁵ Ekkor december elejéig tartó spontán sztrájk bontakozott ki az országban.

⁶ Germuska, 2006. 237.

⁷ MNL KEML XXXV. 99. Az MSZMP Komárom Megyei Bizottságának előzetes fondtörténeti tájékoztatója. 2.

⁸ Mura József: Az MSZMP újjászervezése és konszolidáció Komárom megyében. Kézirat a Tatabányai Múzeum Irattárában. 749–89. sz. 6.

⁹ MNL KEML XXXV.99. Az MSZMP Komárom Megyei Bizottságának előzetes fondtörténeti tájékoztatója. 2.

¹⁰ Jelen írás nem kíván foglalkozni a munkástanácsok megyei tevékenységével, mindezt részletesen feldolgozta: Germuska, 2006. 239–242., 245–252.

¹¹ MNL KEML XXXV.99. Az MSZMP Komárom Megyei Bizottságának előzetes fondtörténeti tájékoztatója. 2.

1. táblázat. Kimutatás az alapszervezetek és a párttagok számáról (1956. december 14.)¹²

Járás/város neve	Alapszervezetek száma	Taglétszám
Dorogi járás	15	381
Komáromi járás	12	268
Tatai járás	15	463
Tatabánya város	22	469
Összesen	64	1581

2. táblázat. Kimutatás az alapszervezetek és a párttagok számáról (1956. december 21.)¹³

Járás/város neve	Alapszervezetek száma	Taglétszám
Dorogi járás	19	516
Komáromi járás	14	275
Tatai járás	22	673
Tatabánya város	33	664
Összesen	88	2128

3. táblázat. Kimutatás az alapszervezetek és a párttagok számáról (1956. december 30.)¹⁴

Járás/város neve	Alapszervezetek száma	Taglétszám
Dorogi járás	19	516
Komáromi járás	18	341
Tatai járás	25	703
Tatabánya város	40	785
Összesen	102	2345

Az 1–3. számú táblázatok adataiból megállapítható, hogy decemberben az alapszervezetek száma és a párttaglétszám tekintetében is lassú emelkedés következett be. Ebből a sorból kiemelhetjük Tatabánya 1956. december 30-i állapotát rögzítő adatait, mely szerint az összes alapszervezet 40%-át és a taglétszám 34%-át a megyeszékhely adta. Mindennek ellenére azt is megállapíthatjuk, hogy a Magyar Dolgozók Pártja Komárom megyei statisztikája mindkettő vonatkozásában jelentősen felülmúlta az 1956. decemberi adatokat, hiszen a forradalmat megelőzően előbbinek a száma 461-et, a taglétszám pedig 24 361 főt tett ki.¹⁵

Az 1956 novemberében bekövetkezett szervezeti változások következtében a korábban 19 fős apparátusi létszám 11 főre apadt, ami több mint 40%-os csökkentést

¹² MNL KEML XXXV. 1. 10/2. 3.

¹³ Uo. 4.

¹⁴ Uo. 5.

¹⁵ Uo. 2.

jelentett. Az 1957. január 21-én kelt intéző bizottsági jegyzőkönyv szerint az elnök (Párdi Imre) és a két elnökhelyettes (Havasi Ferenc, Tolmácsi Ferenc) mellett agitáció és propaganda felelős (Nikodémusz Etelka), illetve beosztott (Kappel Emil), továbbá gazdasági vezető (Vodál László), tagnyilvántartó (Csapucha Mihály) és 3 főből álló pártszervező gárda (Goda László, Boda László és Somlói Ferenc) mellett a feladatkört illetően bővebben nem részletezett referens (Both József) is rendszeresen megjelent a megyei pártbizottság tatabányai épületében. Beszámolójuk alapján a legfontosabb feladatuk a pártnapok megtartása mellett a járási bizottságok pártszervezőkkel történő ellátása, és a tatabányai, illetve az oroszlányi bányaüzemekben az igazgatók mielőbbi visszahelyezése volt.¹⁶ A pártszervezési munkával kapcsolatban megjegyezték: *„Az elvtársak minden községet érintenek, minden községben igyekeznek a pártszervezetet megalakítani, azonban azt nem látjuk, hogy tervszerű lenne ez a munka. Véleményünk szerint helyes lenne súlyponti községeket kialakítani, ahová mindennap kimegyünk. Persze ez nem jelenti azt, hogy a többi községeket elhanyagoljuk”*.¹⁷ A források szerint az MSZMP 1957. január 21-én 153 Komárom megyei alapszervezettel és 3427 taggal rendelkezett. A statisztikák adatsorainak kiértékelését követően a pártfunkcionáriusok azt is megállapították, hogy az alapszervezetek a községek mellett a termelőszövetkezetekben is a vártnál jóval lassabban alakultak meg.¹⁸ Az előbbi okát abban vélték felfedezni, hogy *„az elvtársak félnek a községekben, nem mernek legálisan beszélni a párt ügyeiről. Illegális módszerekkel akarják a pártot szervezni”*.¹⁹ Tolmácsi Ferenc szerint jelentős idővesztéséget eredményezett az is, hogy a pártszervezéssel megbízott funkcionáriusok sok esetben az adott községben 10-15 emberrel egyeztettek az alapszervezet megalakítása ügyében, holott ehhez akár 5 fő is elegendő lett volna.²⁰

1957. február 16-án az MSZMP Komárom Megyei Intézőbizottsága megyei aktívaülést szervezett, melyre a megye egész területéről érkeztek párttagok. Az ülésen elfogadták a megyei pártbizottság megválasztására és az intézőbizottság kiegészítésére vonatkozó javaslatot, mely eredményeként megkezdhetette a működését az immár 37 tagú megyei pártbizottság.²¹ Az aktívaértekezleten egyebek mellett a pártszervezéssel megbízott káderekkel kapcsolatos problémák is a felszínre kerültek. A megyei intézőbizottságnak ezzel kapcsolatos álláspontja ugyanis az volt, hogy *„azokat az elvtársakat kell megbízni ezen feladattal, akik az október 23-i eseményeket követően a legjobban helyt álltak, akiket munkájuk után tisztelnék a dolgozók. Ezekre*

¹⁶ MNL KEML XXXV.1. III/2. 2–3.

¹⁷ Uo. 3.

¹⁸ Uo. 8.

¹⁹ Uo.

²⁰ Uo. 8–9.

²¹ MNL KEML XXXV.99. A párt szervezeti fejlődésének fő vonásai Komárom megyében 1957–1964-ig. 2.

kell bízni az MSZMP szervezését. Nem elsősorban az elmúlt 2 hónapban jellemző úgynevezett népszerű emberekre, akik se jót, se rosszat nem tettek a faluban, üzemben, hanem azokra, akik keményen megállták a helyüket és a dolgozók szeretik őket”.²²

1957. március 2-án került sor az Intézőbizottság azon ülésére, melyen az MSZMP Központi Vezetőségének a tagja, Fehér Lajos az MSZMP Komárom Megyei Pártbizottsága titkári teendőinek ellátására Molnár Lászlót javasolta.²³

Molnár László 1923. július 2-án bányászcsalád gyermekeként látta meg a napvilágot Felsőgallán. Szülei 1930-ban kivándoroltak Belgiumba, ahol 14 évesen bányamunkásként kezdett dolgozni. Ugyanebben az évben a Belga Bányászszakszervezetnek lett a tagja, majd bekapcsolódott a kommunista párt magyar szekciójának a tevékenységébe is. 1940-ben édesapjával és bátyjával együtt Németországba hurcolták, ahonnan 1942 májusában megszökött. 1942 novemberétől ismét Magyarországon, Tatabányán dolgozott. Baloldali magatartása miatt 1944-ben letartóztatták, de mielőtt Németországba deportálták volna, megszökött. 1945-ben belépett a Magyar Kommunista Pártba, részt vett a MADISZ megalakításában. 1949 októberétől a Nehézipari, 1950-től pedig a Bánya- és Energiaügyi Minisztérium alkalmazásában állt, majd 1951 októberétől az Ásványbányászati Igazgatóság vezetője volt. 1956 novemberétől részt vett a párt Komárom megyei szervezésében, 1957 márciusában az MSZMP Komárom Megyei Intézőbizottságának elnökévé választották. 1957. július 3-tól 1959. augusztus 1-jéig töltötte be a megyei első titkári pozíciót. 1958 és 1961 között országgyűlési képviselő, 1961-től pedig az MSZMP Központi Bizottsága ipari osztályának a dolgozója. 1972. március 20-án Budapesten hunyt el.²⁴

Az idézett ülés végén, immár Molnár vezetése mellett fogadták el a márciusra vonatkozó intézkedési tervet, melynek feladatai között az előző év decemberében megszüntetett osztályok újbóli létrehozása is szerepelt a megyei és a járási pártbizottságokon.²⁵ A megyei bizottság kidolgozta az új szervezeti felépítésre vonatkozó koncepcióját is, melyet egy héttel később, az 1957. március 9-én megtartott ülésen hagytak jóvá. Eszerint az elnök Molnár László, míg az elnökhelyettes Havasi Ferenc lett. A Párt- és Tömegszervezeti Osztály vezetésével Kutrucz Bélát, az Ipari Osztályéval Tolmácsi Ferencet, az Agitáció és Propagandaosztályéval Kappel Emilt bízta meg. Willand János a Káderosztály vezetője lett, míg a Mezőgazdasági Osztály élére Gyarmati Sándort nevezték ki. A gazdasági ügyekért Vodál László felelt, az ifjúsági felelős pedig Vajai István lett. Az Intézőbizottság ülésén arról is határoztak, hogy a gyakorlati munka zökkenőmentes irányítása érdekében az osztályok mellett társa-

²² MNL KEML XXXV.1. I/1. 11.

²³ MNL KEML XXXV.1. III/5. 16.

²⁴ Mészáros–Tapolcai, 1975. 302–303.

²⁵ Uo. 16.

dalmi bizottságok is működnek majd. Ez utóbbiak a következők voltak: agitáció és propagandabizottság, szerkesztőbizottság a sajtó irányítása, ipari bizottság, mezőgazdasági bizottság, káderbizottság és fegyelmi bizottság.²⁶

A megyei intézőbizottság mellett a járások is kiemelten foglalkoztak a pártszervezési eredményekkel, amire kiváló példa az MSZMP Dorogi Járási Ideiglenes Intézőbizottságának 1957. március 6-i ülése, ahol megállapították, hogy a járás területén ebben az időpontban 81 alapszervezet működött, mintegy 1700 taggal. Mogyorósbánya kivételével a járás összes községében megalakították az MSZMP-t, pontosan 287 párttaggal, emellett a bánya- és az ipari üzemek többségében is megalkultak az alapszervezetek.²⁷

Az MSZMP Komárom Megyei Párt- és Tömegszervezeti Osztályának iratanyagában található az a dokumentum, mely 1957 áprilisára vonatkozóan közli nemcsak a párttagoknak a számát, hanem az összetételét is. A tájékoztató szerint a taglétszám emelkedése elsősorban a volt MDP-tagok sikeres átigazolási eljárásának volt köszönhető. A kimutatások szerint 1957. április 19-én 322 Komárom megyei alapszervezet volt, a párttagok száma pedig 7207 főt tett ki, mely az MDP párttagságának a 29,5%-át jelentette. A funkcionáriusok a rendelkezésükre álló adatok alapján kimutatták azt is, hogy a párttagság 51,9%-a a különböző üzemi pártszervek valamelyikéhez tartozott.²⁸ Megállapították továbbá, hogy: „a mezőgazdaságban a Tsz-nél van elsősorban lemaradás. Míg az MDP idején a 67 Tsz-ből 63-ban volt pártszervezet 932 párttaggal, addig az MSZMP-be IV. 19-ig 50 Tsz-ből 22-ben van pártszervezet 156 taggal”.²⁹

4. táblázat. A párttagság foglalkozási ág szerinti százalékos megoszlása³⁰

Foglalkozási ág	Dorogi járás	Komáromi járás	Tatai járás	Tatabánya
Üzemi munkás	54,6	29	38	55,4
7 kh alatti paraszt	0,3	2,7	1,6	-
7 kh feletti paraszt	-	1,1	-	-
Tsz-tag	1,7	9,8	7,3	0,3
Eredetileg alkalmazott	6,3	5,9	0,9	1,6
Műszaki értelmiségi	1,7	0,8	1,7	1,2
Más értelmiségi	3,1	2,7	0,5	1,8
Alkalmazott (eredetileg munkás)	12,1	12,9	18,5	14,9
Alkalmazott (eredetileg paraszt)	0,3	4,1	4,5	0,1

²⁶ MNL KEML XXXV.1. III/6. 6–7.

²⁷ MNL KEML XXXV.3. III/7. 4.

²⁸ MNL KEML XXXV.1. 10/67. 1–2.

²⁹ Uo. 2–3.

³⁰ Uo. 4–5.

1957 márciusának végéig az átigazolásokkal párhuzamosan 370 új tag felvételére is sor került. Ebből 126 főt a dorogi járásban, 118 főt a tatai járásban, 78 főt Tatabányán, s végül 48 főt a komáromi járásban regisztráltak. Az újonnan felvettek 69,5 %-a munkás, 23,5%-a pedig paraszt származású volt. Életkor szerinti megoszlás alapján 46,8% tartozott a 30 évnél fiatalabb generációhoz, míg az 50 év feletti korosztály 5,9%-ot tett ki. A dokumentum összeállítóinak tudomása szerint az új tagok közül 19 főt korábban már kizártak az MDP-ből, ezért utólagosan az új tagok felülvizsgálatát kezdeményezték.³¹

A párttagság aktuális kérdéseivel foglalkozott az MSZMP Komárom Megyei Intézőbizottsága az 1957. június 3-i ülésén. Az ekkor felvett jegyzőkönyvhöz csatolt jelentés számos fontos adatot is tartalmaz. A statisztika szerint 1957. május 20-ig bezárólag a megyében 347 alapszervezet volt 8791 taggal. A kimutatások összeállítói igen öröndetesnek tartották azt is, hogy a munkás kategóriába tartozó párttagok aránya elérte a 82,5%-ot. Viszonylag alacsonynak számított a nők 18,6%-os arányszáma, ezzel szemben azonban jelentősen nőtt a 24 éven aluli párttagok száma (a párttagság 5,1%-a), mely elsősorban a KISZ megalakításával volt összefüggésben. Az értelmiségiek száma ekkor 336 főt tett ki, melyből 111 fő volt a műszaki értelmiségi. A korábbi 370 újonnan felvett párttagnak a száma 685-re emelkedett.³² A kimutatás szerint a tagok 22,9%-a 1952 és 1957 között lépett be az MDP, illetve az MSZMP valamelyik alapszervezetébe, mely az apparátus szerint megmutatja azt *„hogy a párttagság zöme tapasztalt, régi párttagokból tevődik össze. Ezek szilárdan kitartottak a párt mellett. Ugyanakkor kikerültek a pártból a szimpatizáns, karrierista és nem kívánatos elemek. Ennek tudható be, hogy pártunk annak dacára, hogy az MDP tagsághoz viszonyítva csak 37,4%-ot tesz ki, mégis erősebb, egységesebb, mint az MDP bármikor is volt”*.³³

Az MSZMP megyei vezetői kezdettől fontosnak tartották a községekben végzett propagandát is, melynek módját elsőként az 1957. január 7-én megtartott ülésen tárgyalták. A napirend előadója ezzel kapcsolatban kifejtette azon véleményét, mely szerint: *„különösen fontos, hogy a falvakba lejussunk ilyen beszélgetéseket tartani (a párttagokkal való csoportos diskurzusra utal – W. B.), mivel a falvakba újság alig jut el és a dolgozók sok dologról tévesen hallanak, esetleg a paptól, vagy néhány reakciós értelmiségi egyén világosítja fel a dolgozó parasztokat. Tapasztalatunk az, hogy a falusi dolgozók nagyon várják a felvilágosítást, amit az is mutat, hogy mennyire kapnak a röpcédulák után. A falusi politikai munka megjavítása, illetve felélesztése azért is fontos, mert az ellenforradalom most egyre inkább ott mozgolódik”*.³⁴ A falusi agitá-

³¹ Uo. 6.

³² MNL KEML XXXV.1.III/17. 12–15.

³³ Uo. 15.

³⁴ MNL KEML XXXV.1. III/1. 4.

ciós munkát legközelebb 1957. április 29-én értékelték, s az egyes részterületeken végzett munka eredményeit összefoglalva megállapítottak, hogy: *„a falusi agitációs munkánkban a körülményeket figyelembe véve értünk el bizonyos eredményeket, de ezt csak kezdetnek ismerhetjük el. A pártnapok és csoportos beszélgetések kapcsán sok dolgot megmagyaráztunk a falu dolgozóinak, de a patronázs csoportok működtetése és a személyes agitáció területén nagyon lemaradtunk. Ez a két utóbbi dolog szoros összefüggésben van egymással és ezért különösen itt kell javítani a munkánkon”*.³⁵ A mielőbbi javulás érdekében a falusi agitációs munkára vonatkozó irányelv kidolgozásáról határoztak.³⁶

A karhatalomtól a munkásőrségig

Az MSZMP Komárom Megyei és Tatabánya Városi Együttes Intézőbizottsága 1956. november 6-án megtartott ülésén cselekvési programot dolgozott ki az „ellenforradalom elleni harc” megszervezésére. A bizottság Beer János oroszlányi főaknászt, tartalékos őrnagyot bízta meg a karhatalom szervezésével. Beer vezetésével megkezdődött a megbízható, kommunista tartalékos tisztek behívása karhatalmi szolgálatra. A helyi vezetés elsősorban a munkástanácsok³⁷ növekvő hatalmát és befolyását kívánta ellensúlyozni a karhatalommal, különösen a Beer-csoporttal. A pufajkások az aknaüzemek előtt álló sztrájköröket több alkalommal látványosan megverték, és számos munkástanácstagot vittek be „egy kis elbeszélgetésre” a tatabányai Hunyadi laktanyába. Tóth József ezredes több kisebb súrlódást követően felszólította a Beer-csoportot, hogy költözzenek át a volt ÁVH-laktanyába. A csoport sértődötten elvonult a Hunyadi ből, és ettől fogva – december közepéig – különvált a pufajkás és a honvéd karhatalom tevékenysége. Az önállósult csoport november második felében már közel 80 tagot számlált, a fegyelem azonban rendkívül laza volt (a karhatalom egyik ezredese szerint jelentős mennyiségű szeszes italt fogyasztottak el esténként, mely után igen gyakori volt a felesleges lövöldözés és a lakosság zaklatása). A razziák, atrocitások szaporodtak, egyre nagyobb nyomást igyekeztek gyakorolni a lakosságra a sztrájk letörése érdekében.³⁸ December elejére – Kádár János november 30-i tatabányai látogatásának köszönhetően – mind többen dolgoztak a megyében, azonban december 6-án ismét munkabeszüntetésre került sor Tatabányán. Ezen a napon a tröszt épülete előtt nagy tömeg verődött össze, elterjedt ugyanis a hír, hogy előző nap a minisztériumban öt mérnököt letartóztattak (köztük az oroszlányiak igazgatójelöltjét is). A sztrájk és tüntetés másik oka az volt,

³⁵ MNL KEML XXXV.1. III/12. 11.

³⁶ Uo. 12.

³⁷ A forradalmi bizottságokat 1956. november 10-én rendelettel szüntette meg a Kádár-kormány, de az üzemi munkástanácsok ettől függetlenül újjászerveződhetnek.

³⁸ Germuska, 2016. 236–243.

hogy a munkástanács intézőbizottsága nem ért el a karhatalom (elsősorban a Beer-csoport) tekintetében eredményeket.³⁹ A megyei karhatalom vezetője, Baranya László ezredes képtelen volt kézben tartani az egységek irányítását, ezért Tömpe István, a belügyminiszter első helyettese Kőrösi György határőrezredest küldte Tatabányára, hogy segítse a helyi vezetést, és tegyen rendet a bányászvárosban. December 7-én már közel 1500 ember tüntetett a városi és a megyei pártbizottság előtt. A Beer-csoport bevette magát a megyei pártbizottság épületébe, és védelemre rendezkedett be. Dél körül segítséget kértek a megyei rendőr-főkapitányságtól, és a szovjet egységektől is. Fél kettő körül megérkezett a pártházhoz egy (esetleg több) szovjet páncélautó és egy harckocsi. Tóth József ezredes két óra után érkezett meg a Hunyadi honvéd karhatalmistáival (köztük a Dózsa iskola korábban átvezényelt tisztjeivel). A 25-30 honvédtiszt azonban – az ezredes és több tanú későbbi vallomása szerint – nem a tüntetés feloszlatásának céljával jött. Fegyvertelenül, autóbuszsal járták be a várost, hogy szemrevételezzék az őrzendő objektumokat. Így nem csoda, hogy távolságtartással figyelték az eseményeket, s különösebb kedvet nem érezhettek ahhoz, hogy a nekik is ellenszenves pufajkások védelmére keljenek. Tóth ezredes és tisztársai helyszínre érkezésével egy időben Baranya ezredes tárgyalni próbált a tüntetőkkel a Beer-csoport leszereléséről, és szabad elvonulást kért a pufajkásoknak. A tömeg egyre jobban feldühödött a hiábavaló huzavonán, Beerék pedig ezután nem mertek fegyvertelenül távozni az épületből. Sötétedéskor a tömeg már kövekkel dobálta az épületet, szinte ostrom alá vette a pártbizottságot. A pufajkások a kitörés mellett döntöttek, a levegőbe és a földre irányzott sorozatokat leadva kirohantak, a kint álló szovjet harckocsi is tüzelni kezdett, és a tömeg néhány perc alatt szétszórt. Az eseményeknek nem volt halálos áldozata.⁴⁰ A tüntetéseket követően Tatabányán fegyveres konfliktus alakult ki. A karhatalmisták sorozatos letartóztatásainak megfékezése végett Lados István VI-os telepi lakos elhatározta, hogy a lakótelep védelmére őrséget szervez, melynek elsődleges célja az volt, hogy megakadályozza a további letartóztatásokat, elhurcolásokat. A karhatalom a telep őrségét december 10-én számolta fel, a házkutatások során talált fegyvereket pedig összeszedték.⁴¹ 1956. december 12-én a korábban önállósult Beer-csoport a volt ÁVH-s laktanyából visszaköltözött a Hunyadi laktanyába. A pufajkások a fentiek mellett részt vettek a pártszervezés feladataiban is, rendszeresen tartottak pártnapokat, emellett falujáró csoportot is szerveztek.⁴²

³⁹ Gyüsz, 1994. 59.

⁴⁰ Germuska, 2006. 247.

⁴¹ Gyüsz, 1994. 61–62.

⁴² MNL KEML XXXV.41. A/89.

Az MSZMP Ideiglenes Intézőbizottsága 1957. január 29-én „*A polgári fegyveres karhatalom kialakítására*” vonatkozó határozatot hozott. A határozatból 1957. február 12-én jelent meg a Központi Bizottság tájékoztatójában az a kivonat, mely szerint a munkásőrség feladata a következő: „*a rendőrségnek és a néphadseregnek segítséget nyújt a néphatalom, a rend, a békés építőmunka védelmében. Biztosítja a gyárak, az állami és szövetkezeti tulajdon védelmét. Védi a párt és a népi hatalom egyéb szervezeteit, gyűléseit, épületeit (ellátja a rendezőgárda feladatait is)*”.⁴³ A munkásőrség tagjai közé elsősorban azokat a munkásokat, szegényparasztokat, illetve géppállomási dolgozókat várták „*akik az 1919-es forradalmi harcokban részt vettek, partizánok voltak, akik 1945 előtt részt vettek a munkásmozgalomban, valamint azok, akik a felszabadulás utáni években a szocializmus építésében szilárdan helytálltak és nem inogtak meg az október 23-át követő hetekben sem*”.⁴⁴

Az MSZMP Komárom Megyei Intézőbizottsága 1957. június 17-én megtartott ülése jegyzőkönyvének melléklete szerint Komárom megyében 1957. március 12-én alakult meg hivatalosan a munkásőrség, melynek létszámát a Központi Vezetőség jóváhagyása mellett a Munkásőrség Országos Parancsnoksága állapította meg. Eszerint felállítottak egy munkásőrszázalóaljat három századdal Tatabánya város területén, egy zászlóaljat szintén három századdal a tatai és a dorogi járás területén, a komáromi járásban egy zászlóaljat két századdal, valamint egy önálló munkásőrszázadot három szakasszal Oroszlány város területén. A munkásőrség szervezése során jelentős bizonytalanságokat okozott az, hogy kezdetben nem volt egyértelmű utasítás a maximálisan engedélyezett létszámkeretre vonatkozóan, ami végül azt eredményezte, hogy az április 30-i dátummal megszűnt karhatalmi egységek tagjainak nem tudtak helyet biztosítani a munkásőrség kötelékében.⁴⁵ Ezért a pártvezetők a megyei munkásőrség létszámának bővítését kezdeményezték, melyet azzal indokoltak, hogy „*a karhatalomban szolgálatot teljesítő elvtársak részére kik az ellenforradalom időszakában a legbecsületesebben megállták helyüket feltétlenül helyet biztosítsunk nekik a munkásőrségben, valamint így helyet kapnak még azok az elvtársak is, akiket a szűkre szabott létszám miatt a szervezés első időszakában a munkásőrségbe nem tudtunk felvenni*”.⁴⁶ A megyei munkásőrség fegyverzete a megalakulást követő három hónap elteltével is jelentős fejlesztésre szorult, hiszen az 1957. június 17-i állapot szerint pisztolyból mindössze 35%-os, géppisztolyból 45%-os, karabélyból 40%-os, golyószóróból 50%-os, géppuskából 30%-os, kézigránátból 60%-os, míg könnygránátból 0%-os volt az ellátottság. Ennél jóval kedvezőbben alakult a ruházati felszerelések aránya, hiszen egyebek mellett a munkásőrruha 65%-a, a

⁴³ Vass–Ságvári, 1973. 29.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ MNL KEML XXXV.1. III/18. 10–11.

⁴⁶ Uo. 11.

vattaruha és a munkásőrsapka 100%-a, a karszalag 65%-a, a csizma 92%-a és a derékszíj 94%-a a munkásőrök rendelkezésére állt. A kiképzést a megyei parancsnokság által kiadott, de a járási parancsnokok által végső formába öntött kiképzési terv szerint végezték. A munkásőrség megyei parancsnoka által jegyzett tájékoztató szerint – főként vidéken – rendszeresen eltértek a kiképzési tervben foglalt időpontoktól, s általában az esős napokra időzítették azokat.⁴⁷ A megalakulást követő első hónapokban a megyei parancsnok szerint a munkásőrök fegyelme többé-kevésbé kielégítő volt. Rigó szerint „vannak azonban egyes helyeken hiányosságok, amelyek abból adódnak, hogy a parancsnokok nem foglalkoznak kellőképpen a fegyelem megszilárdításának kérdésével, nem követelik meg a kiadott parancsok pontos és időbeni végrehajtását, amiből több esetben is rendkívüli esemény is származott. Így pl. Dorogon engedély nélkül végrehajtott lövészet alkalmával egyik rajparancsnok átlőtte szolgálati pisztolyával a térdét, vagy egyes munkásőrök ittas állapotban szolgálati fegyverüikkel az utcán lövöldöznek. Szabálytalan fegyverviselés következtében egyik munkásőr elvesztette szolgálati pisztolyát és számos ehhez hasonló esemény történik a parancsok hanyag végrehajtásából”.⁴⁸ A kezdeti időszakban egyáltalán nem volt kiegyensúlyozott a munkásőrség és a rendőrség illetve honvédség közötti viszony, mely elsősorban abban mutatkozott meg, hogy a munkásőröket számos alkalommal lefegyverezték, előállították, illetve több esetben meg is verték.⁴⁹ A problémák ellenére az idézett tájékoztató szerint „A munkásőrség ereje és ütőképessége valamint megbízhatósága abban is rejlik, hogy tekintélyes számban vannak benne kipróbált idős harcos elvtársak, akik a 19-es Tanácsköztársaság idején is valamint a partizán harcokban bátran és hősiiesen helytálltak. Ezeknek az elvtársaknak a példaadása, magatartása és nagy tapasztalata komoly segítség a fiatalabb elvtársak nevelésében”.⁵⁰

Állami ünnepek – felülről szervezve

1957. március 2-án Havasi Ferenc, az MSZMP Komárom Megyei Intézőbizottságának elnökhelyettese ismertette a „Tervezet március 15-e megünneplésére Komárom megyében” címet viselő, 1957. február 23-án kelt dokumentumot, mely az ünnepségek előkészítésére és annak megszervezésére vonatkozó 12 pontos javaslatcsomagot tartalmazott. A legfontosabb ezek közül az volt, hogy a március 15-i ünnepségeket a tanács, a párt és a szakszervezet kezdeményezze, s ehhez csatlakozzanak majd a különböző társadalmi és kulturális szervezetek. A megyei ünnepség központi helyszínéül a tatabányai pártbizottság nagytermét jelölték ki, ahol a hivatalos megemlékezést kultúrműsorral kellett kiegészíteni. Ugyanerre a napra min-

⁴⁷ Uo. 11–12.

⁴⁸ Uo. 13.

⁴⁹ Uo. 14.

⁵⁰ Uo. 10.

den városban (Dorog, Esztergom, Komárom, Oroszlány és Tata) kifejezetten „széreny keretek között” sorra kerülő ünnepségek megrendezését írták elő.⁵¹ Azokban a városokban, illetve községekben ahol 1848-as emlékmű, illetve Kossuth- vagy Petőfi-szobor volt, előírták, hogy „14-én délután rendezzenek koszorúzást az ünnepségben részt vevő szervek. A koszorúzásról, illetőleg azok idejéről előzetes tájékoztatást ne adjanak”.⁵² Az ünnepségek biztosítása a rendőrség, a helyi karhatalom, illetve a már megalakult munkásőrség feladata volt.⁵³ A február 23-án kelt tervezet ugyan nem rögzítette, de az ülésen elhangzott, illetve a határozatba is bekerült az a pont, mely szerint a március 14–16. közötti időszakra minden járási párttitkárt arra kötelezték, hogy a pártbizottságokon tartózkodjanak – a helyettesítésük biztosítása mellett –, és a járásukban esetlegesen előforduló legkisebb rendbontást is jelentsék a megyei pártbizottságnak.⁵⁴ A B. M. Komárom Megyei Rendőr-főkapitánysága 1957. március 16-án készítette el a március 15-höz kapcsolódó jelentését, mely a március 10–16. közötti időszakban végrehajtott rendőrségi akciókra vonatkozó információkat tartalmazza. A jelzett periódusban a rendfenntartók elsődleges célcsoportja az ifjúság volt, ezért a megye legtöbb oktatási intézményében sort kerítettek helyszíni ellenőrzésekre. Ennek következtében Tatán röpcédulákat készítő diákokat és tanárokat vettek őrizetbe, míg Esztergomban, Komáromban és Tatabányán a forradalom eseményeiben részt vett tanulók és pedagógusok kerültek közbiztonsági őrizetbe. Ezen kívül a március 15-e előtt érkezett információkra támaszkodva intézkedtek azokkal szemben, akiknek birtokában fegyverek lehettek, továbbá a forradalom megyei eseményeiben részt vett személyek közül többeket preventív őrizetbe vettek.⁵⁵ A rendelkezésre álló források szerint rendbontásra, illetve az ünnepségek komolyabb megzavarására nem került sor.

„Idén május 1-ét az előző éveknél nagyobb szabású felvonulással, demonstrációval kell megünnepelni amint ezt a párt Központi Bizottságának erre vonatkozó határozata is előírja. A határozatot a járási és városi pártbizottságok is megkapták, ennek megfelelően készítsék elő az ünnepségeket. Az MSZMP megyei Intéző Bizottsága úgy találja jónak, ha a KB. határozata⁵⁶ mellé irányelveket ad ki az ünnepségek politikai és szervezeti előkészítésére vonatkozóan.”⁵⁷ Az 1957 áprilisának közepére keltezhető megyei előkészületek első lépéseként minden városban és községben előkészítő bizottságokat alakítottak, melyek tagjai a párt, a szakszervezet és más társadalmi szervezetek képviselői lehettek. A bizottságok feladata volt az ünnepségek forgatóköny-

⁵¹ MNL KEML XXXV.1. III/5. 13.

⁵² Uo.

⁵³ Uo. 14.

⁵⁴ Uo. 6–7.

⁵⁵ MNL KEML XXIV.9. 157/1957.

⁵⁶ Az MSZMP IIB 1957. március 26-án kelt határozatára utalnak.

⁵⁷ MNL KEML XXXV.1. III/10. 15.

vének elkészítése mellett a nagygyűlések helyszínének a kijelölése is.⁵⁸ Elsősorban az üzemi, de a községi alapszervezeteknek is javasolták, hogy „*alakítsanak hangulat brigádokat, akik jelszavakat kiáltanak a menetben. Egy kijelölt vezető irányításával tanuljanak be az elvtársak mozgalmi indulókat, hogy a menetben már jól kialakult csoportok énekeljenek*”.⁵⁹ A helyi tanácsok feladata volt az utcák és a terek megtisztítása, továbbá a középületek és a lakóházak fellobogóztatása, míg a fegyveres testületek megyei, járási és városi vezetőinek gondoskodniuk kellett a biztonsági terv elkészítéséről.⁶⁰ Az ünnepség forgatókönyvére vonatkozó javaslat többek között a következőket is tartalmazta: „*Május 1-én reggel ahol zenekar van zenés ébresztőt kell rendezni. Az előre kijelölt gyülekezési helyekről a párt, a tanács és egyéb szervek vezetői is együtt vonuljanak fel az ünnepség színhelyére zászlókkal a kezükben. A felvonuló menetet mindenütt úgy kell ellátni zászlókkal, táblákkal, különböző transzparenszekkel, hogy az a legméltóbban fejezze ki a munkásosztály hatalmas nemzetközi seregszemléjét. Sok vörös csillagot! (...) A munkásörség teljes fegyverzettel rendezze meg fegyelmezett felvonulását. A járási pártbizottságok és a Tatabánya Városi Pártbizottság a nagygyűlés végén adják át a párt által ajándékozott csapatzászlót a zászlóaljoknak. (...) Az üzemek május 1-re elért eredményeikkel úgy sorakozzanak fel egymás után az oszlopban, hogy a legjobb eredményt elért üzemek haladjanak elől. A felvonulók ne vigyenek képeket. A munkásmozgalom vezetőinek képeit a gyűlés színhelyén kell kitenni. (...) Az ünnepi gyűlés ne tartson tovább 30–40 percnél, utána a zenekarok adjanak térzenét. Délután az ünnepség színhelyén, vagy a majálisokon kultúrműsort kell rendezni. Városon a területi esetleg üzemi/ alapszervezetek, falusi szervezetek szintén rendezzenek majálist, amelyet az előkészítésnél már meg kell beszélni a kereskedelmi és más szervekkel. Ahol lehetséges, este utcabálokat kell rendezni*”.⁶¹ Az 1957. március 21-én megalakított Kommunista Ifjúsági Szövetség Komárom megyei szervezetei is kivették a részüket a május 1-jei ünnepségekből, hiszen mintegy 800 KISZ-tag zászlókkal és jelvényekkel felszerelve vett részt a felvonulásokon.⁶²

A május 1-jei ünnepségről az öt nappal később megtartott intézőbizottsági ülésén vonták le a jövőre vonatkozó következtetéseket. Vass József a megyeszékhely, Tatabánya tekintetében komoly sikerekről számolt be, hiszen közel 35 ezer ember vett részt városszerte az ünnepségeken, akik egyebek mellett szemtanúi lehettek a munkásörség felvonulásának és a tagok eskütételének is. A megye járásai közül a dorogiban közel 20 ezer fő, a tataiban pedig mintegy 9 ezer fő vett részt a május 1-jei ünnepségeken.⁶³ Molnár László megyei elnök szerint: „*Bár voltak kisebb*

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ Uo. 16.

⁶¹ Uo. 16–17.

⁶² MNL KEML XXXV.20/1. 6.

⁶³ MNL KEML XXXV.1. III/13. 2–3.

*szervezési hiányosságok, melyek feltétlenül tanulságosak a jövőre nézve vonatkozólag, különösképpen a falusi területen, ahová az előkészítés során nagyobb erőt kellett volna biztosítani – általában a május 1-i ünnepségek a várakozáson felül sikerültek”.*⁶⁴

A felbomlott termelőszövetkezetek újjászervezése

Az 1956-os forradalom időszakában – az ország más területeihez hasonlóan – Komárom megyében is feloszlott a termelőszövetkezetek jelentős része. Szám szerint mindez azt jelentette, hogy a korábbi 67 termelőszövetkezetből (19 a dorogi járásban, 26 a komáromi járásban, 22 a tatai járásban) 1957. április elejéig 46-ot alakítottak újjá.⁶⁵

A dorogi járásban mindez azt jelentette, hogy a korábbi 19 termelőszövetkezetből mindössze 13 működött. A térszbe belépett családok és tagok száma is jelentősen visszaesett, hiszen a korábbi 853 családdal és 946 taggal szemben mindössze 322 család állt 348 taggal.⁶⁶ A 13 elnökből mindössze 2 fő rendelkezett agronómusi végzettséggel, 1 fő elnökképző tanfolyamon, míg hárman politikai és szakmai káderképzésen vettek részt. A többiek – bár megfelelő képzettséggel nem rendelkeztek – a több éves vezetői tapasztalatuk miatt kerülhettek az elnöki pozícióba.⁶⁷ A térsz földterületének nagysága több mint 70%-kal, 12 690 kh-ról 3669 kh-ra csökkent.⁶⁸ A járás termelőszövetkezetei 1957 első felében erő- és munkagépeket is vásároltak, amelyeket nemcsak a mezőgazdasági munkában, hanem a szállításokban is jól hasznosítottak. Ennek ellenére továbbra is jelentős humán erő bevonására volt szükség, főként a növényápolási munkák tekintetében. Az állatállomány az 1956. október 23-a előtti állapothoz képest igen kedvezőtlenül alakult, hiszen az akkor regisztrált 528 darab sertésből 1957. március 31-ig mindössze 87-et, a 387 darab szarvasmarhából 276-ot, a 151 darab lóból 106-ot, míg a 135 darab baromfiból 57-et sikerült visszavásárolni, illetve visszaszerezni. 1957 júniusáig őszi árpából 1260 kh, őszi búzából 4948 kh, rozsból 1437 kh, tavaszi árpából 1567 kh, zabból 529 kh míg tavaszi búzából 20 kh betakarítására került sor.⁶⁹

A komáromi járás 26 termelőszövetkezetéből 1956 októberében 12 oszlott fel. 1957 áprilisában már 20 szövetkezet működött 700 családdal és 940 taggal, összesen 8600 kh földterületet használva. A járási tsz-ek többsége a meglévő gépparkot is igyekezett növelni, elsősorban traktorok és egyéb munkagépek vásárlásával.⁷⁰ Az újjáalakított szövetkezetek esetében problémákat okozott az, hogy „a föld arányá-

⁶⁴ Uo. 3–4.

⁶⁵ MNL KEML XXXV.1. III/9. 10.

⁶⁶ MNL KEML XXV.10.a1. Igazgatási iratok. 1.

⁶⁷ MNL KEML XXXV.3. III/22. 24.

⁶⁸ MNL KEML XXV.10.a1. Igazgatási iratok. 1.

⁶⁹ MNL KEML XXXV.3. III/22. 25–26.

⁷⁰ MNL KEML XXIII.226.a. 6. kötet. 34.

hoz nincs meg a megfelelő állatállomány, különösen hiányzik a szarvasmarha állomány. Jelenleg 1 darab számos állatra több mint 6 kh szántó jut átlagban. Ezen belül persze a régebbi jól megalapozott tsz-ek jobban állnak, viszont van olyan új tsz. ahol egyetlen állat sincs”.⁷¹

A tatai járásban 1956 októberében 22 termelőszövetkezet működött 1133 családdal és 1394 taggal, melyből 1957 májusáig csupán 13 alakult újjá 469 családdal és 609 taggal. Az elnökök mindegyike, az elnökségi tagoknak a 42%-a, míg a tagság 19%-a az MSZMP párttagságának a létszámát gyarapította. A szövetkezetek felbomlása következtében ebben a járásban is jelentősen visszaesett a termőföld nagysága, hiszen a korábbi 9164 kh terület 5089 kh-ra csökkent.⁷² A termelés helyzetének értékelése kapcsán kiemelték az elnökök egyöntetű álláspontját, mely szerint *„a kötelező kenyérgabona vetésterv megszüntetése, valamint az olyan kultúrnövényes termelésnek erőltetése, mely területi és éghajlati viszonyaiknak nem felelt meg, igen kedvezően befolyásolja szövetkezeteink jövedelmezőbb gazdálkodását és jelentős területek szabadulnak fel, főleg a pillangós takarmányok termelésére”.⁷³* Az állatállomány kapcsán megállapították, hogy a ló- és a baromfiállomány kivételével általában az október 23-a előtti létszám volt jellemző. Emelkedett a juhállomány is, különösen Környén a Dózsa Tsz-ben, ahol megduplázták a birkák számát. Új létesítmények építését is tervbe vették, Héregen és Kömlődön is 28 férőhelyes tehénistálló kivitelezéséről döntöttek.⁷⁴ Az MSZMP Tatai Járási Intézőbizottsága kezdeményezésére áprilisban a tsz vezetőinek részére tapasztalatcsere-értekezletet szerveztek, ahol az elnökök *„megismerték a tsz életét, valamint az alapszabályt, az új munkaegység tervzetet, az állatállományt, de a többi elnökök is elmondták a tsz-ükben lévő eredményeket és hibákat is”.⁷⁵*

A forradalmat követő időszakban úgynevezett alacsonyabb típusú szövetkezetek is működtek a megyében. Termelőszövetkezeti csoport szám szerint 4 tevékenykedett, 32 családdal 387 kh földterületen. A szakcsoportok és egyéb társulások száma elérte a 40-et, taglétszámuk 1030 volt és 558 kh területtel rendelkeztek. A szakcsoportokra és termelőszövetkezeti csoportokra az volt a jellemző, hogy közös tevékenységet egyáltalán nem végeztek. A termelést és értékesítést zömmel egyénileg oldották meg.⁷⁶

⁷¹ Uo.

⁷² MNL KEML XXXV.1. III/14. 7–8.

⁷³ Uo. 10.

⁷⁴ Uo. 12.

⁷⁵ Uo. 14.

⁷⁶ Pulay–Técsi, 1970. 40.

„Kezdetben az ellenforradalmárokat úgy likvidáltuk, hogy közbiztonsági őrizetbe helyeztük őket”

1957 januárjával a megyei rendőr-főkapitányság politikai nyomozó osztálya vezetésével a megyében is megkezdődött a tömeges bosszúállás.⁷⁷ Máta Tibor megyei ügyész szerint a munkát kezdetben hátráltatta az az elvi utasítás, mely kimondta, hogy az 1956. október 23-tól 1956. november 10-ig terjedő időszak tekintetében csak azokat a személyeket lehetett bűnvádi eljárás során felelősségre vonni, akik életellenes vagy vagyonellenes bűncselekményt követtek el. Miután az utasításban foglaltakat felülvizsgálták, jelentős mértékben emelkedett a forradalmárok elleni sikeres felelősségre vonásoknak a száma.⁷⁸ Az 1957. április 8-án megtartott intézőbizottsági ülésen a *„Jelentés a Komárom megyei Rendőr-főkapitányság állománya erkölcsi és politikai egységének helyzetéről”* címet viselő napirendi pont rávilágított a megtorlással együtt kibontakozó megyei erőszakhullámra is, melyhez Molnár László a következő megállapítást fűzte: *„fokozni kell a rendőri szervek felett a pártellenőrzést, s meg kell akadályozni az őrizetbe vételeknél, előzetes letartóztatásoknál a pártra nézve káros, egyes személyek által elkövetett kilengéseket /az indokolatlan tetteges bántalmazásokat, stb./.* Fel kell hívni a rendőri szervek figyelmét, hogy a tetteges bántalmazásokat a rendőrség kötelékében a minimálisra kell csökkenteni. Amikor valaki már őrizetbe van, azt tettegesen bántalmazni nem lehet. Üssenek akkor, amikor arra szükség van. 1945–46-ban csak parancsra volt szabad verni. Ennek érvényt kell szerezni a rendőri szerveknél. Persze más az, amikor az utcán indokolt esetek ezt szükségessé teszik. Az előzetes letartóztatottak, preventív intézkedések során begyűjtött egyének névjegyzékét, általában a letartóztatottakat – ha azok politikai jellegűek – előzetesen az illetékes pártbizottság nézze meg, s csak annak egyetértésével történjenek a letartóztatások”.⁷⁹

A megtorló akció közvetlenül a megyei pártbizottság irányítása mellett zajlott. Napi kapcsolatban álltak a rendőrség az ügyészség és a bíróság beosztottjaival, s előfordult, hogy még a bírósági tárgyalásokra is beültek.⁸⁰ A felsorolt szervek közül a megyei ügyészség az 1957. április 27-i operatív értekezletére készítette el azt a beszámolót, mely a megyei bűnüldözés helyzetét elemezte. A dokumentum az ügyészség munkája kapcsán az alábbi megállapítást tartalmazza: *„az ellenforradalmi események után jó ideig az ügyészségek sem találták meg a bűnüldözés helyes új módszereit. 1957. év elejétől kezdve lehet az ügyészség tevékeny bekapcsolásáról beszélni. Ez a tevékenység azonban a legutóbbi időkig csak a konkrét ügyekben való több-kevesebb segítségadást jelenti.*

⁷⁷ Germuska, 2006. 254.

⁷⁸ MNL KEML XXXV.1. III/33. 12–13.

⁷⁹ MNL KEML XXXV.1. III/9. 5.

⁸⁰ Germuska, 2006. 254.

Főleg a politikai osztálynak nyújtott az ügyészség ilyen segítséget, több ügyben tevékenyen részt véve a konkrét nyomozati cselekményekben”.⁸¹

1957 januárja és novembere közötti időszakban az ügyészség 372 személy ellen emelt vádat államellenes bűncselekményért, mely közül 38 fő fiatalkorú volt. A megvádolt 372 főből 218 ipari munkás, 9 mezőgazdasági munkás, 1 tsz-tag, 30 paraszt, 38 értelmiségi, 22 alkalmazott, 13 kisiparos, 8 kulák, 31 „tőkés” és 2 csavargó volt. Az ügyészség 216 személlyel szemben hagyott jóvá közbiztonsági őrizetbe helyezési – vagyis internálási – határozatot, míg 3 ügyet gyorsított eljárásban folytattak le.⁸²

*

Az MSZMP 1957. június 27–29-én tartotta első országos értekezletét, mely megerősítette Kádár János centrista irányvonalát, és új vezető testületeket is választott. Kádár, Münnich, Marosán és Rónai mellett ekkor tűt fel a PB-tagok között a hazai kommunisták 1945 után háttérbe szorított és 1956-ban nem kompromittálódott vezetői közül Kállai Gyula, Fehér Lajos, Fock Jenő és Somogyi Miklós. A moszkvaiakat a Titkárságban senki, a Politikai Bizottságban pedig csak a Rajkhoz hasonlóan „spanyolos” Münnich, s póttagként Nemes Dezső képviselte. Az új vezető testületekben tehát a Kádárhoz közeli úgynevezett hazai kommunisták domináltak.⁸³ Az országos pártértekezlet határozata többek között megszüntetette a párt vezető szerveinek és egyes pártfunkciók elnevezésének az ideiglenes jellegét. Ennek megfelelően a vezető pártszervek elnevezése a következő lett: Központi Bizottság, Politikai Bizottság, Titkárság, budapesti, megyei, járási, városi pártbizottság, alapszervezeti vezetőség.⁸⁴ Az országos pártértekezlet után az első megyei végrehajtó bizottsági ülést 1957. július 3-án tartották, melyen jóváhagyták a pártértekezlet határozatainak ismertetésére és végrehajtására vonatkozó munkatervet.⁸⁵

⁸¹ MNL KEML XXV.10. a1. 1957 Ig. IV.6/4. 5.

⁸² MNL KEML XXXV.1. III/33. 15.

⁸³ Romsics, 2005. 410–411.

⁸⁴ Szenes, 1976. 174–175.

⁸⁵ MNL KEML XXXV.9. A párt szervezeti fejlődésének fő vonásai Komárom megyében 1957–1964-ig. 3.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS SZAKIRODALOM

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Megyei Levéltára (MNL KEML)
XXIII.226.a. 6. kötet., XXIV.9. 157/1957., XXV.10.a1. 1957 Ig.IV.6/4. 5.,
XXV.10.a1. Igazgatási iratok. 1., XXXV. 1. 10/2., XXXV.1. 10/67., XXXV.1.
I/1., XXXV.1. III/2., XXXV.1. III/5., XXXV.1. III/6., XXXV.1. III/9., XXXV.1.
III/10., XXXV.1. III/12., XXXV.1. III/13., XXXV.1. III/14., XXXV.1.III/17.,
XXXV.1. III/18., XXXV.1. III/33., XXXV.3. III/7., XXXV.3. III/22.,
XXXV.20/1., XXXV.41. A/89., XXXV. 99.

SZAKIRODALOM

A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962. s. a.
r. Vass Henrik–Ságvári Ágnes. Budapest, 1973.
Agrárfejlődés ipari környezetben. Komárom megye 1945–1970. Szerk.: Pulay Zol-
tán – Técsi János. Tatabánya, 1970.
Germuska Pál: Komárom megye. In: A vidék forradalma 1956. II. kötet. Szerk.:
Szakolczai Attila. Budapest, 2006.
Gyüszí László: Tatabánya 1956-ban. Tatabánya. 1994.
Mura József: Az MSZMP újjászervezése és konszolidáció Komárom megyében.
Kézirat a Tatabányai Múzeum Irattárában.
Rainer M. János: Az 1956-os magyar forradalom. Bevezetés. Budapest, 2016.
Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Budapest, 2005.
Szenes Iván: A kommunista párt újjászervezése Magyarországon 1956–1957.
Budapest, 1976.
Tatabányai kislexikon. Szerk.: Mészáros Antal – Tapolcai Ernőné. Tatabánya, 1975.

RAINER M. JÁNOS PUBLIKÁCIÓS LISTÁJA

1982–2017

1982

1. Kulturális és ideológiai viták: az Irodalmi Újság 1953–1956 (I. rész.). JELENLÉT (ELTE) 1982:(10) pp. 13–31. (1982)

1983

2. Írás közben – Viták az Irodalmi Újságban 1956 előtt. MOZGÓ VILÁG 9:(8) pp. 90–110. (1983)
3. Kulturális és ideológiai viták: az Irodalmi Újság 1953–1956 (II. rész.). JELENLÉT (ELTE) 1983:(11–12) pp. 26–60. (1983)
4. Kulturális és ideológiai viták: az Irodalmi Újság 1953–1956 (III. rész.). JELENLÉT (ELTE) 1983:(13) pp. 28–40. (1983)

1984

5. A visszaemlékezések elé. BUDAPEST FŐVÁROS LEVÉLTÁRA KÖZLEMÉNYEI 2:(1) pp. 385–386. (1984)
6. Kispest és Újpest ideiglenes képviselőtestületeinek megalakulása 1945-ben. BUDAPEST FŐVÁROS LEVÉLTÁRA KÖZLEMÉNYEI 2:(1) pp. 19–40. (1984)
7. Irodalom – politika, 1955. BUDAPEST FŐVÁROS LEVÉLTÁRA KÖZLEMÉNYEI 2:(1) pp. 237–263. (1984)

1986

8. Kísérlet az 1956-os forradalmat követő megtorlás számszerű felmérésére. MAGYAR FÜZETEK 1986:(17) pp. 99–129. (1986)

1987

9. Földesi Margit, Rainer M. János, Balogh Sándor (szerk.): A felszabadulás utáni történetünkről. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1987. 426 p.
10. A mosonmagyaróvári ügy – koncepció és valóság. BESZÉLŐ 1987:(1) pp. 64–91. (1987)
11. Adatok az 1956-os forradalmat követő megtorláshoz. BESZÉLŐ 1987:(1)

pp. 43–63. (1987)

12. Gond és hitvallás: Irodalmi reformellenzék 1956 őszén. SZÁZADVÉG 1987:(4–5) pp. 61–87. (1987)

1988

13. Fényes Elek: La repressione dopo la rivoluzione ungherese del 1956. RIVISTA DI STORIA CONTEMPORANEA 1988:(2) pp. 332–345. (1988)
14. A szolgálattól az elkötelezett kritikáig: Irodalom és politika 1953–54-ben. BUDAPEST FŐVÁROS LEVÉLTÁRA KÖZLEMÉNYEI 3:(1) pp. 223–261. (1988)
15. Tetemrehívás: 1958–1988. Paris; Budapest: Szikra Nyomda, 1988. 174 p.

1989

16. Hegedüs B. András, Rainer M. János (szerk.): Filozófusvita: A Petőfi Kör vitái: hiteles jegyzőkönyvek alapján. Budapest: Kelenföld Kiadó, 1989. 127 p.
17. Mécs Imre, Rainer M. János: „Fejére szól, ki szót emel...”: A karhatalom hétköznapijaiból 1957 tavaszán. BESZÉLŐ 1989:(2) pp. 69–83. (1989)
18. Ötvenhat forró nyara – Közjáték: a „tisztá lap”. KORTÁRS: IRODALMI ÉS KRITIKAI FOLYÓIRAT 33:(10) pp. 89–97. (1989)
19. Pártok és irodalom. HISTÓRIA: A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA 11:(1–2) pp. 58–60. (1989)
20. A kongresszus szelleme: Irodalom és politika 1956 tavaszán. VILÁGOSSÁG 30:(2) pp. 121–130. (1989)
21. Tetemrehívás: 1958–1988. Budapest: Bibliotéka, 1989. 174 p.
22. Adatok az 1956-os forradalmat követő megtorláshoz. In: Balassa János, Gehér József, Kurdi Zoltán, Mécs Imre, Rózsa Gábor, Modor Ádám, Moldován László (szerk.): Halottaink 1956. Budapest: Katalizátor Iroda, 1989. pp. 19–54. 2. kötet.
23. Adatok az 1956-os forradalmat követő megtorláshoz [részlet]. In: Kapitány Éva (szerk.): 301. Budapest: Aura, 1989. pp. 53–59.
24. Az 1956 után kivégzettek névsorához. In: Balassa János, Gehér József, Kurdi Zoltán, Mécs Imre, Rózsa Gábor, Modor Ádám, Moldován László (szerk.): Halottaink 1956. Budapest: Katalizátor Iroda, 1989. pp. 5–18. 2. kötet.
25. Homenaje a Imre Nagy. HUNGRIÁ 1989:(6) pp. 4–5. (1989)
26. Három hazatért könyv. MAGYAR NAPLÓ 1989:(okt. 27.) p. 13. (1989)
27. Rainer M. János, Hegedüs B. András (szerk.): Két közgazdasági vita: A Petőfi Kör vitái: hiteles jegyzőkönyvek alapján. Budapest: Kelenföld Kiadó, 1989. 206 p.

1990

28. Hegedüs B. András, Rainer M. János (szerk.): Történészvita: A Petőfi Kör vitái: hiteles jegyzőkönyvek alapján. Budapest: Kelenföld Kiadó, 1990. 203 p.
29. Ötvenhat feltámadt forrásai. Irodalom és politika 1956; 1956 sajtója; 1956 a sajtó tükrében; A forradalom hangja: Magyarországi rádióadások 1956. okt. 23. – nov. 9.; Napról napra: 1956 sajtója, okt. 23. – nov.; Ómolnár Miklós: 12 nap, amely...; Egy népfelkelés dokumentumai 1956.; Titkos jelentések 1956. okt. 23. – nov. 4.; 1956 októbere Szabolcs-Szatmár megyében. BUKSZ – BUDAPESTI KÖNYVSZEMLE 2:(2) pp. 188–194. (1990)
30. Rainer M. János, Kresalek Gábor: A magyar társadalom a filmen: Társadalomkép, érték és ideológia, 1948–1956. SZELLEMKÉP 2:(2–3) pp. 15–24. (1990)
31. A magyar október története. MAGYAR NAPLÓ 1990:(jún. 7.) p. 12. (1990)
32. Októberi események. MAGYAR NEMZET 1990:(márc. 15.) p. 9. (1990)
33. Az író helye: Viták a magyar irodalmi sajtóban 1953–1956. Budapest: Magvető Kiadó, 1990. 411 p.
34. Helyi politikai szerveződés 1956-ban: Az újpesti példa. In: Kresalek Gábor (szerk.): Az ostromtól a forradalomig: Adalékok Budapest múltjához 1945–1956. Budapest: Budapest Főváros Levéltára, 1990. pp. 101–112.
35. Fogságból visszatekintve – Nagy Imre 1956-ról. ÉLET ÉS IRODALOM 1990:(okt. 12.) pp. 3–4. (1990)

1991

36. Hegedüs B. András, Rainer M. János (szerk.): A Petőfi Kör vitái – hiteles jegyzőkönyvek alapján. Budapest: Múzsák; 1956-os Intézet, 1991. 280 p.
37. Their Men in Budapest. NEW HUNGARIAN QUARTERLY 32:(122) pp. 131–136. (1991)
38. Demokratievorstellungen in der Ungarischen Revolution 1956. OSTERREICHISCHE ZEITSCHRIFT FÜR GESCHICHTSWISSENSCHAFTEN 1991:(4) pp. 118–125. (1991)
39. Nagy Imre külpolitikája. MAGYAR NEMZET 1991:(07. 15.) p. 8. (1991)
40. Rainer M. János: A forradalom utáni megtorlás. In: Litván György (szerk.): Az 1956-os magyar forradalom: Reform, felkelés, szabadságharc, megtorlás. Történelmi olvasókönyv középiskolásoknak. 223 p. Budapest: Tankönyvkiadó, 1991. pp. 119–136.
41. A forradalom napjai. In: Litván György (szerk.): Az 1956-os magyar forradalom: Reform, felkelés, szabadságharc, megtorlás. Történelmi olvasókönyv középiskolásoknak. 223 p. Budapest: Tankönyvkiadó, 1991. pp. 33–86.
42. Imre Nagy sul 1956: Uno sguardo retrospettivo dalla prigionia. L'EUROPA

RITROVATA 1991:(8–9) pp. 35–41. (1991)

43. Bevezető. In: Hegedüs B. András, Rainer M. János (szerk.): A Petőfi Kör vitái – hiteles jegyzőkönyvek alapján. 280 p. Budapest: Múzsák; 1956-os Intézet, 1991. pp. 7–18. IV. köt., Partizántalálkozó – Sajtóvita
44. Forradalom: emlékezet és felejtés. MAGYAR NARANCS 1991:(okt. 23.) p. 8. (1991)

1992

45. Bacani G., Litván Gy., Rainer M. J.: Szigorúan bizalmatlan levéltárak. A történelemkutatás határai. 168 ÓRA 4:(43) pp. 22–23. (1992)
46. Bak M. J., Kozák Gy., Litván Gy., Rainer M. J.: Az 1956-os magyar forradalom. Reform – felkelés – szabadságharc – megtorlás. Történelmi olvasókönyv középiskolásoknak. Budapest: Tankönyvkiadó, 1992. 223 p.
47. Hegedüs B. András, Rainer M. János (szerk.): A Petőfi Kör vitái: Hiteles jegyzőkönyvek alapján. Budapest: Múzsák; 1956-os Intézet, 1992. 178 p.
48. Mécs Imre, Rainer M. János: „Fejére szól, ki szót emel...”: A karhatalom hétköznapijából 1957. tavaszán. In: Havas Fanny (szerk.): Beszélő: összkiadás, 1981–1989. 948 p. Budapest: Beszélő, 1992. pp. 863–877. III. kötet., 21–27. szám: 1987–1989
49. Nagy Imre két beadványa 1957-ből. VILÁGOSSÁG 33:(10) pp. 758–765. (1992)
50. The reprisals. NEW HUNGARIAN QUARTERLY 1992:(127) pp. 118–127. (1992)
51. Nagy Imre és a hatalmi központ. 1954. december – 1956. július. TÁRSADALMI SZEMLE 47:(6) pp. 72–95. (1992)
52. Nagy Imre életútja. MÚLTUNK – POLITIKATÖRTÉNETI FOLYÓIRAT 37:(4) pp. 3–14. (1992)
53. Rainer M. J., Urbán K.: Konzultációk. Dokumentumok a magyar és a szovjet pártvezetők két moszkvai találkozásáról 1954–1955-ben. MÚLTUNK – POLITIKATÖRTÉNETI FOLYÓIRAT 37: pp. 124–148. (1992)
54. A parlamenttől a Fő utcáig. Nagy Imre gondolati útja 1956. november 4–1957. április 14. In: Bak J., Hegedüs B. A., Litván Gy., Békés Cs. (szerk.): Évkönyv I. 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutató Intézete. 354 p. Budapest: 1956-os Intézet, 1992. pp. 113–146.
55. Mi az üzenet? 1956 a magyar történelemben. ÉLET ÉS TUDOMÁNY 47:(43) pp. 1347–1349. (1992)
56. Budapest és vidék 1956-ban. In: Simon Zoltán (szerk.): A vidék Forradalma: (Az 1991. október 22-én Debrecenben rendezett konferencia előadásai) 56. 124 p. Konferencia helye, ideje, 1991.10.22. Debrecen: 1956-os Magyar

- Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutató Intézete, 1992. pp. 37–48.
57. A desztalinizáció problémái Magyarországon 1953–1956. HISTÓRIA: A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA 14:(4) p. 33. (1992)
 58. A desztalinizáció problémái Magyarországon 1953–1956. – Nagy Imre és a hatalmi központ. 1954. december – 1956. július. TÁRSADALMI SZEMLE 47:(6) pp. 81–88. (1992)
 59. Krónikák és kútfők, 1956. Filep Tibor: A debreceni forradalom, 1956. október; Erdélyi Iván és mások: Győr-Sopron megyeiek emlékeznek az 1956-os forradalomra; Ungváry Rudolf: Utána néma csend: A miskolci egyetem 1956-os diákszemélyiségeinek története; Izsák Lajos, Szabó József, Szabó Róbert (összeáll., szerk.): 1956 plakátjai és röplapjai: 1956. BUKSZ – BUDAPESTI KÖNYVSZEMLE 4:(2) pp. 156–160. (1992)
 60. The Reprisals. NEW HUNGARIAN QUARTERLY 33:(127) pp. 118–127. (1992)
 61. A mosonmagyaróvári ügy – koncepció és valóság. In: Havas Fanny (szerk.): Beszélő: összkiadás, 1981–1989. 948 p. Budapest: Beszélő, 1992. pp. 664–691. III. kötet., 21–27. szám : 1987–1989
 62. Adatok az 1956-os forradalmat követő megtorláshoz. In: Havas Fanny (szerk.): Beszélő: összkiadás, 1981–1989. 948 p. Budapest: Beszélő, 1992. pp. 649–663.
 63. Rainer M. János, Urbán Károly: „Konzultációk”: Dokumentumok a magyar és szovjet pártvezetők két moszkvai találkozásáról, 1954–1955-ben. MŰLTUNK – POLITIKATÖRTÉNETI FOLYÓIRAT 1992:(4. sz.) pp. 124–148. (1992)
 64. Nagy Imre két beadványa 1957-ből. VILÁGOSSÁG 1992:(10. sz.) pp. 758–765. (1992)
 65. Októberi ifjak: Földváry-Boér Elemér, Gérecz Attila. MAGYAR NAPLÓ 1992:(5. sz. márc. 6.) p. 39. (1992)
 66. The 1956 Revolution in the Provinces. BUDAPEST REVIEW OF BOOKS Vol. 2:.(No. 2. Summer) pp. 64–68. (1992)
 67. Imre Nagy: Tragedy and Triumph. (Peter Unwin: Voice in the Wilderness). NEW HUNGARIAN QUARTERLY Vol. XXXIII:.(No. 128. Winter) pp. 129–133. (1992)
 68. Rainer M. János, Kresalek Gábor: Hungarian Society in Film (A View of Society, Its Values and Ideologies) 1948–1956. MOVEAST: INTERNATIONAL FILM QUARTERLY 1992:(1) pp. 21–47. (1992)

1993

69. Gál É., Hegedűs B. A., Litván Gy., Rainer M. J. (szerk.): A Jelcin-dosszié: Szovjet dokumentumok 1956-ról. Budapest: Századvég; 1956-os Intézet, 1993. 242 p.
70. Töprengések Nagy Imréről 1993-ban. VALÓSÁG: TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖZLÖNY 36:(10) pp. 13–18. (1993)
71. István Bibó – a great political diagnostician. HUNGARIAN QUARTERLY 34:(132) pp. 32–40. (1993)
72. 1956 – the other side of the story. HUNGARIAN QUARTERLY 34:(129) pp. 100–114. (1993)
73. Nagy Imre önéletírása elé. (Nagy Imre: Viharos emberöltő. 1896–195...? Élettörténetem vázlata) HOLMI 5:(10) pp. 1374–1389. (1993)
74. Szovjet döntéshozatal Magyarországról 1956-ban. In: Bak J., Hegedűs B. A., Litván Gy., S. Varga K. (szerk.): Évkönyv II. 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutató Intézete. 361 p. Budapest: 1956-os Intézet, 1993. pp. 19–38.
75. 1956 – a másik oldalról. 2. ÉLET ÉS TUDOMÁNY 48:(9) pp. 264–265. (1993)
76. 1956 – a másik oldalról. 1. ÉLET ÉS TUDOMÁNY 48:(8) pp. 246–247. (1993)
77. Rainer M. J., Raviv T.: A Főávos memoárt írogat. Ki volt az egykori moszkvai nagykövet? 168 ÓRA 5:(26) pp. 8–9. (1993)
78. The Soldiers of Art (Péter György – Hedvig Turai) HUNGARIAN QUARTERLY 34:(130) pp. 124–130. (1993)
79. Nagy Imre: Viharos emberöltő (Részletek) HOLMI 1993:(10. sz.) pp. 1374–1389. (1993)
80. 1956 – The Other Side of the Story: Five Documents from the Yeltsin File. HUNGARIAN QUARTERLY Vol. 34:(No. 129. Spring) pp. 100–114. (1993)
81. Dokumentumok 1956-ról: Dokumentumok 1956-ról. SZABOLCS-SZATMÁR-BEREGI SZEMLE 1993:(3. sz.) pp. 337–340. (1993)
82. Hazugságok és hamisítások: Keletkezés, célok és módszerek – A Nagy Imre-per Fehér Könyve. In: Kresalek Gábor (szerk.): Levéltár és nyilvánosság: BFL Napok 1992. 85 p. St Etienne: Budapest Főváros Levéltára, 1993. pp. 29–42.
83. A szovjet nagykövetség és az 1956-os forradalom. BUDAPESTI NEGYED 1993:(1) pp. 79–96. (1993)

1994

84. Bak János, Hegedűs B. András, Litván György, Rainer M. János, S. Varga Katalin (szerk.): Évkönyv 1994. Budapest: 1956-os Intézet, 1994. 377 p.
85. Magyarország a szovjet érdekszférában. In: Gyurgyák János (szerk.): Mi a politika?: Bevezetés a politika világába. 435 p. Budapest: Századvég Kiadó, 1994. pp. 325–361.
86. Hruscsov Budapesten. 1958 április. BUDAPESTI NEGyed 2:(4) pp. 159–190. (1994)
87. Nyugatról visszatekintve. Az Irodalmi Újság és Magyarország. 1957–1973. In: Bak János, Hegedűs B. András, Litván György, Rainer M. János, S. Varga Katalin (szerk.): Évkönyv 1994. 377 p. Budapest: 1956-os Intézet, 1994. pp. 95–105.
88. Hruscsov Budapesten, 1958. április: Egy látogatás anatómiája. BUDAPESTI NEGyed 2:(2) pp. 159–190. (1994)
89. 1956: forradalom? szabadságharc? ISKOLAKULTÚRA: PEDAGÓGUSOK SZAKMAI-TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA 4:(6) pp. 44–47. (1994)
90. Ügynöknél több volt: Rajnai Sándor: Vörös eminenciás. HVG 16:(37) pp. 105–106. (1994)
91. Rainer M. János, Molnár Miklós: Élet és utóélet: Vázlat Nagy Imre történelmi arcképehez. MAGYAR NEMZET 57:(248. sz. 1994 okt. 22.) p. 12. (1994)
92. Hozzászólás Grósz Károly interjújához. 168 ÓRA 1994:(okt. 11.) p. 33. (1994)
93. Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez 1–2. kötet. In: Bak János, Hegedűs B. András, Litván György, Rainer M. János, S. Varga Katalin (szerk.): Évkönyv 1994. 377 p. Budapest: 1956-os Intézet, 1994. pp. 309–314.
94. A megszólításokról és megszólalásokról. Méray Tibornak 70. születésnapján. BESZÉLŐ 6:(17. szám április 28.) p. 15. (1994)
95. Sovetské dokumenty k madarské krizi 1956. SOUDOBE DEJINY I:(4–5) pp. 560–565. (1994)

1995

96. Hegedűs B. A., Kende P., Litván Gy., Rainer M. J., S. Varga K. (szerk.): Évkönyv. Budapest: 1956-os Intézet, 1995. 440 p.
97. Molnár M., Rainer M. J.: Élet és utóélet. Vázlat Nagy Imre történelmi arcképehez. VALÓSÁG: TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖZLÖNY 38:(1) pp. 69–80. (1995)
98. Nagy Imre. A forradalom jelképe. RUBICON 6:(52) pp. 6–14. (1995)
99. A Nagy Imre-per. HISTÓRIA: A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA 17:(9–10) pp. 18–20. (1995)

100. A történelemmé vált Kádár-korszak. Dokumentumok a kezdetről. 1956–57. In: Hegedűs B. A., Kende P., Litván Gy., Rainer M. J., S. Varga K. (szerk.): Évkönyv: Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutató Intézete. 440 p. Budapest: 1956-os Intézet, 1995. pp. 27–37.
101. Szócikkek. In: Glatz Ferenc (szerk.): A magyarok krónikája. 816 p. Budapest: Magyar Könyvklub – Officina nova, 1995. p. 765.
102. A forradalom jelképe: Nagy Imre. RUBICON 6:(8) pp. 6–14. (1995)
103. Nagy Imre a szovjet emigrációban, 1930–1939. TÖRTÉNELMI SZEMLE 37:(3) pp. 317–343. (1995)
104. „Most jön a nép...”: Kik és miért rohantak a forradalomba? MAGYAR NEMZET 1995:(okt. 21.) pp. 7–?. (1995)
105. A történelmi emlékezet. BESZÉLŐ 7:(24. sz. jún. 15.) pp. 26–27. (1995)
106. The Yeltsin Dossier: Soviet Documents On Hungary, 1956. COLD WAR INTERNATIONAL HISTORY PROJECT BULLETIN 5:(Spring) pp. 22–27. (1995)
107. Rendszerváltás és a közelmúlt: Nagy Imre, 1956 és a demokratikus átalakulás. In: Valuch Tibor, Püski Levente (szerk.): Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben. 702 p. Budapest: Osiris Kiadó; 1956-os Intézet, 1995. pp. 338–347.
108. Desztalinizáció, forradalom és megtorlás. In: Bánki Erika (szerk.): Értelmiség – közélet – hatalom: Közéleti és tudományos konferencia a Petőfi Kör 40. születésnapján 1995. március 25–26-án. Konferencia helye, ideje: Budapest, Magyarország, 1995.03.25. – 1995.03.26. Budapest: TIT, pp. 38–43.
109. Soviet Documents on Hungary, 1956.: A case study. In: Paula Hihnala, Olli Vehvillainen (szerk.): Hungary 1956: Conference on the Hungarian revolution of 1956 in Tampere in March 1993. Konferencia helye, ideje: Tampere, Finnország, 1983.03. Yliopisto: Tampere University Press, 1995. pp. 80–97.

1996

110. Germuska P., Békés Cs., Rainer M. J.: Mad'arská revoluce, 1956. SOUDOBE DEJINY 1996:(4) pp. 455–473. (1996)
111. Egy abszurd történelmi dráma. MAGYAR HÍRLAP 1996:(dec. 14.) p. 6. (1996)
112. Rainer M. J., Kozák Gy., Litván Gy., Békés Cs., Bak M. J.: The Hungarian Revolution of 1956. Reform, Revolt and Repression 1953–1963. London; New York: Longman, 1996. 221 p.
113. The Road to Budapest, 1956. New Documentation on the Kremlin's Decision to Intervene. Part 1–2. HUNGARIAN QUARTERLY 37:(142–143) pp. 24–41. (1996)

114. A fiatal Nagy Imre (1896–1921) SZÁZADOK 130:(2) pp. 229–272. (1996)
115. 1956 fő kérdései és problémái – ma. RUBICON 7:(8–9) pp. 14–19. (1996)
116. Legalitás és illegálitás között. Nagy Imre a kaposvári mozgalomban 1921–1928. MÚLTUNK – POLITIKATÖRTÉNETI FOLYÓIRAT 41:(1) pp. 3–38. (1996)
117. '56, si loin si proche. LE PONT DES ARTS 6:(Septembre–Décembre) p. 22. (1996)
118. Nagy Imre és a szovjet kommunizmus. BESZÉLŐ 4: pp. 4–8. (1996)
119. The Road to Budapest, 1956. New Documentation on the Kremlin's Decision To Intervene (Part Two) HUNGARIAN QUARTERLY 37:(143) pp. 16–31. (1996)
120. The Road to Budapest, 1956. New Documentation on the Kremlin's Decision To Intervene (Part One) HUNGARIAN QUARTERLY 37:(142) pp. 24–41. (1996)
121. Nagy Imre: Politikai életrajz. Budapest: 1956-os Intézet, 1996. 553 p. I. kötet. 1896–1953
122. Rainer M. János, Szereda Vjacseszlav (szerk.): Döntés a Kremlben, 1956: A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról. Budapest: 1956-os Intézet, 1996. 256 p.
123. Döntés a Kremlben, 1956: Kísérlet a feljegyzések értelmezésére. In: Rainer M. János, Szereda Vjacseszlav (szerk.): Döntés a Kremlben, 1956: A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról. 256 p. Budapest: 1956-os Intézet, 1996. pp. 111–154.
124. Miért pont Nagy Imre? MAGYAR NEMZET 1996:(okt. 22.) pp. 7–?. (1996)
125. Az első hónapok a forradalom után. NÉPSZABADSÁG 1996:(okt. 22.) p. 25. (1996)
126. Rainer M. János, Vjacseszlav Szereda: Hét döntés a Kremlben – Magyarországról. MAGYAR HÍRLAP 1996:(nov. 2.) p. 14. (1996)
127. Documenti sovietici sul 56 ungherese. In: Ruspanti Ruggiero (szerk.): Ungheria 1956: La Cultura si Interroga. Udine: Rubbettino Editore, 1996. pp. 75–85.

1997

128. Hegedus B. A., Kende P., Kozák Gy., Litván Gy., Rainer M. J. (szerk.): Évkönyv V. 1997. Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutató Intézete. Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában. Konferencia helye, ideje: Budapest, Magyarország, 1996.09.26 – 1996.09.29. Budapest: 1956-os Intézet, 1997.
129. Szovjet döntéshozatal, 1956. október 31. – november 4. In: Hegedus

- B. A., Kende P., Kozák Gy., Litván Gy., Rainer M. J. (szerk.): Évkönyv V. 1996/1997.: Az 1956-os forradalom a világpolitikában c. konferencia anyaga. 399 p. Konferencia helye, ideje: Budapest, Magyarország, 1996.09.26. – 1996.09.29. Budapest: 1956-os Intézet, 1997. pp. 53–54.
130. A kommunista tábor feszültségei. In: Hegedus B. A., Kende P., Kozák Gy., Litván Gy., Rainer M. J. (szerk.): Évkönyv V. 1996/1997.: Az 1956-os forradalom a világpolitikában c. konferencia anyaga. 399 p. Konferencia helye, ideje: Budapest, Magyarország, 1996.09.26. – 1996.09.29. Budapest: 1956-os Intézet, 1997. pp. 196–197.
131. The Development of Imre Nagy as a Politician and a Thinker. CONTEMPORARY EUROPEAN HISTORY 6:(2) pp. 263–277. (1997)
132. The City: Center of Post-Revolutionary Crisis, 1957–63. In: Gerő A., Poór J. (szerk.): A History From Its Beginnings to 1996. Atlantic Research and Publications.. New York: Columbia University Press, 1997. pp. 233–256.
133. Legközelebbi múltunk töredékei: [Kenedi János: Kis állambiztonsági olvasókönyv] ÉLET ÉS IRODALOM 1997:(jan. 31.) pp. 14–15. (1997)
134. Kortörténeti tankönyv – haladóknak: Révész Sándor: Aczél és korunk. HOLMI 1997:(9. sz.) pp. 1333–1337. (1997)
135. La rivoluzione ungherese del 1956. PANORAMA UNGHERESE 4–5: pp. 18–19. (1997)
136. The Life Course of Imre Nagy. JOURNAL OF COMMUNIST STUDIES AND TRANSITION POLITICS 13:(2) pp. 141–151. (1997)
137. The Life Course of Imre Nagy. In: Terry Cox, Cass, Frank (szerk.): Hungary 1956: Forty years on. London: Routledge, 1997. pp. 141–151.

1998

138. Egy (politikai) visszatérés viszontagságai. K. P. és a magyar füzetek. VILÁGOSSÁG 39:(2) pp. 26–35. (1998)
139. Nagy Imre külpolitikai nézetei. Nemzeti függetlenség, semlegesség és Duna-völgyi együttműködés. TÁRSADALMI SZEMLE 6: pp. 104–117. (1998)
140. A magyarországi fordulatok és a szovjet politika 1944–48. RUBICON 9:(4–5) pp. 50–57. (1998)
141. A Kádár-rendszer válsága. RUBICON 9:(1) pp. 34–39. (1998)
142. Nagy Imre tizenhét hónapjának mérlege 1953–1956. MÚLTUNK – POLITIKATÖRTÉNETI FOLYÓIRAT 43:(2) pp. 3–22. (1998)
143. Ismeretlen erővel szemben – Nagy Imre október 23-án (2. rész) ÉLET ÉS TUDOMÁNY 53:(44) pp. 1384–1386. (1998)
144. Ismeretlen erővel szemben – Nagy Imre október 23-án (1. rész) ÉLET ÉS TUDOMÁNY 53:(43) pp. 1347–1351. (1998)

145. Nagy Imre külpolitikai nézetei. Nemzeti függetlenség, semlegesség és Duna-völgyi együttműködés. TÁRSADALMI SZEMLE 53:(6) pp. 104–117. (1998)
146. A magyarországi fordulatok és a szovjet politika 1944–1948. In: Standeisky É., Kozák Gy., Pataki G., Rainer M. J. (szerk.): A fordulat évei, 1947–1949. Politika, képzőművészet, építészet. 346 p.
147. Út az ítéletig. MAGYAR NEMZET 1998:(jún. 16.) p. 11. (1998)
148. Úton a többpártrendszer felé. NÉPSZAVA 1998:(okt. 22.) p. 7. (1998)
149. Ex Libris: Borhi László: Megalkuvás és erőszak, Ötvenhat októbere és a hatalom, Gerő–Pető: Befejezetlen szocializmus, Kende Péter: Az én Magyarországom. ÉLET ÉS IRODALOM 1998:(márc. 20.) p. 17. (1998)
150. A történeti értelmezés kezdete (Kalmár Melinda: Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája) HOLMI 1998:(8. sz.) pp. 1185–1188. (1998)
151. Nyomozás egy (amorf) testület ügyében. In: Litván Gy. (szerk.): Évkönyv 6. 423 p. Budapest: 1956-os Intézet, 1998. pp. 333–336.
152. Sztálin és Rákosi, Sztálin és Magyarország, 1949–1953. In: Litván GY (szerk.): Évkönyv 6. 423 p. Budapest: 1956-os Intézet, 1998. pp. 91–100.
153. Magyarország a szovjet érdekszférában. In: Fokasz Nikosz, Örkény Antal (szerk.): Magyarország társadalomtörténete III. 1945–1989: Válogatott tanulmányok. Budapest: Új Mandátum Kiadó (ÚMK), 1998. pp. 31–36.
154. Távirat „Filippov” elvtársnak: Rákosi Mátyás üzenetei Sztálin titkárságának, 1949–1952. In: Litván Gy. (szerk.):Évkönyv 6. 423 p. Budapest: 1956-os Intézet, 1998. pp. 103–118.
155. Standeisky É., Kozák Gy., Pataki G., Rainer M. J. (szerk.): A fordulat évei, 1947–1949. Politika, képzőművészet, építészet. Budapest: 1956-os Intézet, 1998. 346 p.

1999

156. National Independence, Neutrality and Cooperation in the Danube Region. Imre Nagy „s Foreign Policy Ideas. In: Romsics I., Király B. K. (szerk.): Geopolitics in the Danube Region. Hungarian Reconciliation Efforts, 1848–1998. 413 p. Budapest: Central European University Press, 1999. pp. 281–304.
157. A forradalom előtti pillanat: Nagy Imre 1956 októberében. TÖRTÉNELMI SZEMLE 41:(1–2) pp. 109–126. (1999)
158. A közelmúlt feldolgozása és az „ötvenhatos hagyomány”. VILÁGOSSÁG 40:(3) pp. 61–65. (1999)
159. Állambiztonsági szervezet és személyes történelem: Gondolatok dossziénk előtt, Timothy Garton Ash könyve kapcsán. In: Standeisky É., Rainer M. J. (szerk.): Magyarország a jelenkorban. 457 p. Budapest: 1956-os Intézet,

1999. pp. 11–17.

160. Mindennapi életutak és életstratégiák a XX. században: Bevezetés. In: Standeisky É., Rainer M. J. (szerk.): Magyarország a jelenkorban. 457 p. Budapest: 1956-os Intézet, 1999. pp. 183–185.
161. Der „Neuer Kurs” in Ungarn 1953. In: Christoph Klessmann, Bernd Stöver (szerk.): 1953 – Krisenjahr des Kaltes Krieges in Europa. Köln; Weimar; Wien: Böhlau Verlag, 1999. pp. 71–92.
162. The Reprisals. In: Zachár Zs. (szerk.): Encounters. A Hungarian Quarterly Reader. Budapest: New Hungarian Quarterly, 1999. pp. 249–259.
163. The Malin Notes. In: Zachár Zs. (szerk.): Encounters. A Hungarian Quarterly Reader. Budapest: New Hungarian Quarterly, 1999. pp. 189–214.
164. A forradalom hosszú győzelme. NÉPSZAVA október 22.: p. 7. (1999)
165. Nadír, november 4. MAGYAR HÍRLAP 1999:(okt. 22.) p. 6. (1999)
166. Jelentés a kelet-európai végekről. Vosztočsnaja Jevropa v dokumentah roszszijszkih arhivah 1944–1953. In: Standeisky É., Rainer M. J. (szerk.): Magyarország a jelenkorban. 457 p. Budapest: 1956-os Intézet, 1999. pp. 333–340.
167. Nagy Imre: Politikai életrajz. Budapest: 1956-os Intézet, 1999. 486 p. II. kötet., 1953–1958
168. Standeisky É., Rainer M. J. (szerk.): Magyarország a jelenkorban. Budapest: 1956-os Intézet, 1999. 457 p.

2000

169. Baráth Magdolna, Rainer M. János (szerk.): Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőkkel.: Dokumentumok az egykori SZKP és MSZMP archívumaiból, 1985–1991.
170. Körösi Zs., Standeisky É., Rainer M. J. (szerk.): Évkönyv 8. Magyarország a jelenkorban. Budapest: 1956-os Intézet, 2000. 486 p. Budapest: 1956-os Intézet, 2000.
171. A klasszikus sztálinizmus időszaka, 1949–1953. In: Rainer M. János, Lux Zoltán (szerk.): Magyarország története, 1944–1953 – digitális történeti segédkönyv. Budapest: 1956-os Intézet, 2000. p. 3.
172. Hosszú menetelés a csúcsra, 1954–1958. RUBICON 11:(7–8) pp. 36–41. (2000)
173. Ki van ellenünk?: Kis magyar katonai puccskísérlet, 1961. In: Körösi Zs., Standeisky É., Rainer M. J. (szerk.): Évkönyv 8. Magyarország a jelenkorban. 486 p. Budapest: 1956-os Intézet, 2000. pp. 40–57.
174. Nagy Imre. In: Rácz Árpád (szerk.): Nagy képes millenniumi arcképcsarnok: 100 portré a magyar történelemből. Budapest; Debrecen: Rubicon; Aquila, 2000. pp. 348–355.

175. Rainer M. János, Lux Zoltán (szerk.): Magyarország története, 1944–1953 – digitális történeti segédkönyv. Budapest: 1956-os Intézet, 2000.
176. A rendszerváltozás és az ötvenhatos hagyomány. In: Bozóki András, Karács Gergely, Masát Ádám (szerk.): A rendszerváltás forgatókönyve: Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben. 825 p. Budapest: Új Mandátum Kiadó (ÚMK), 2000. pp. 651–658. 7., Alkotmányos forradalom : tanulmányok
177. Múltunk kritikus kérdései – 1956. ÉLET ÉS IRODALOM 44:(jún. 16.) pp. 9–10. (2000)
178. Ungarn 1953–1956: Die Krise und die Versuche ihrer bewältigung. In: András B. Hegedüs, Manfred Wilke (szerk.): Satelliten nach Stalins Tod: Der „Neue Kurs“, 17. Juni 1953 in der DDR. Ungarische Revolution 1956. Berlin: Akademie Verlag, 2000. pp. 137–217.
179. Ungarische Revolution: Aufstand – Zerfall der Partei – Invasion. In: András B. Hegedüs, Manfred Wilke (szerk.): Satelliten nach Stalins Tod: Der „Neue Kurs“, 17. Juni 1953 in der DDR. Ungarische Revolution 1956. Berlin: Akademie Verlag, 2000. pp. 219–258.
180. Egy kapcsolat vége: Kísérlet a feljegyzések értelmezésére. In: Baráth Magdolna, Rainer M. János (szerk.): Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőikkel.: Dokumentumok az egykori SZKP és MSZMP archívumaiból, 1985–1991.. 365 p. Budapest: 1956-os Intézet, 2000. pp. 15–33.
181. Demokratikus újrakezdési kísérlet, 1944–1946. In: Rainer M. János, Lux Zoltán (szerk.): Magyarország története, 1944–1953 – digitális történeti segédkönyv. Budapest: 1956-os Intézet, 2000. p. 1.
182. Kommunista hatalomátvétel, 1946–1949. In: Rainer M. János, Lux Zoltán (szerk.): Magyarország története, 1944–1953 – digitális történeti segédkönyv. Budapest: 1956-os Intézet, 2000. p. 2.
183. A korrekció meghirdetése, 1953. In: Rainer M. János, Lux Zoltán (szerk.): Magyarország története, 1944–1953 – digitális történeti segédkönyv. Budapest: 1956-os Intézet, 2000. p. 4.
184. 1956 változó emlékezete. MAGYAR HÍRLAP 2000:(okt. 21.) p. 7. (2000)
185. Opening the Archives of the Communist Secret Police – the Experience in Hungary. Budapest: 1956-os Intézet, 2000.

2001

186. Körösi Zsuzsanna, Rainer M. János, Ständeisky Éva (szerk.): Évkönyv IX. 2001. Magyarország a jelenkorban. Budapest: 1956-os Intézet, 2001. 312 p.
187. Helyezkedés a csúcson: Kádár János néhány boldog éve, 1958–1962. RUBICON 12:(3) pp. 36–42. (2001)
188. Hosszú menetelés a csúcsra, [Kádár János,] 1954–1958. In: Rác Á. (szerk.):

- Ki volt Kádár? Harag és részrehajlás nélkül a Kádár-életútról. 224 p.
189. „Helyezkedés” a csúcson: Kádár János néhány boldog éve, 1958–1962. In: Rácz Á. (szerk.): Ki volt Kádár? Harag és részrehajlás nélkül a Kádár-életútról. 224 p. Budapest: Rubicon; Aquila, 2001. pp. 71–77.
 190. Az eszmék útja: Előzmények és események. In: Király B., Congdon L. W. (szerk.): A magyar forradalom eszméi: eltiprásuk és győzelmük, 1956–1999. 561 p. Budapest: Atlanti Kutató és Kiadó Közalapítvány, 2001. pp. 21–45.
 191. Nagy Imre újratemetése – a magyar demokratikus átalakulás szimbolikus akta. In: Király B., Congdon L. W. (szerk.): A magyar forradalom eszméi : eltiprásuk és győzelmük, 1956–1999. 561 p. Budapest: Atlanti Kutató és Kiadó Közalapítvány, 2001. pp. 240–258.
 192. The Development of Imre Nagy as a Politician and Intellectual. In: Péteri György (szerk.): Intellectual Life and the First Crisis of State Socialism in East Central Europe, 1953–1956. Trondheim: Norwegian University of Science and Technology, 2001. pp. 16–30.
 193. Kémeink az Oxford Streeten.: Esettanulmányok a magyar hírszerzés történetéből. In: Kőrösi Zsuzsanna, Rainer M. János, Ständeisky Éva (szerk.): Évkönyv IX. 2001. Magyarország a jelenkorban. 312 p. Budapest: 1956-os Intézet, 2001. pp. 69–86.
 194. Ötvenhat – nyolcvankilencben. NÉPSZAVA 2001:(okt. 22.) p. 7. (2001)
 195. 56 rendszerváltó üzenetei. NÉPSZAVA 2001:(okt. 24.) p. 7. (2001)
 196. Kastélyaink, közügyeink [Kenedi János: K. belügyi iratfelmérő jelentései a Kastélyból. Recenzió.] HOLMI 2001:(6. sz.) pp. 581–584. (2001)
 197. Ex Libris: Borhi László: A vasfüggöny mögött, Pető Andrea: Rajk Júlia, Kő András – Nagy J. Lambert: Kossuth tér, 1956. október 25., Katonai perek 1945–1958. ÉLET ÉS IRODALOM 2001:(okt. 19.) p. 23. (2001)
 198. Ständeisky É., Kőrösi Zs., Rainer M. J. (szerk.): Évkönyv IX. – 2001: Magyarország a jelenkorban. Budapest: 1956-os Intézet, 2001. 310 p.

2002

199. Csaba Bekes, Malcolm Byrne, Janos Rainer M. (szerk.): The 1956 Hungarian Revolution: A History in Documents. National Security Archive Cold War Readers. Budapest; New York: CEU Press, 2002. 598 p.
200. Huszár Tibor, Baráth Magdolna, Rainer M. János: Kádár-rejtélyek. ÉLET ÉS IRODALOM 2002:(jan. 18.) p. 6. (2002)
201. Andrea Pető: Rajk Júlia [Julia Rajk]. Feminizmus és történelem sorozat [Feminism and history series], Budapest: Balassi, 2001. HUNGARIAN STUDIES REVIEW 29:(1–2) pp. 135–136. (2002)
202. 1956 a 20. század történelmében. RUBICON 13:(11–12) pp. 4–8. (2002)

203. Esetek a magyar hírszerzés történetéből, 1957–1967. RUBICON 13:(6–7) pp. 50–57. (2002)
204. Magyarország a Szovjetunió árnyékában. In: Püski Levente, Valuch Tibor (szerk.): Mérlegen a XX. századi magyar történelem: értelmezések és értékelések. 538 p.
205. Lemerülés vagy megkapaszkodás?: Idősb és ifjabb Antall József az 1956 utáni években. In: Rainer M. J., Ständeisky É. (szerk.): Évkönyv X. – 2002.: Magyarország a jelenkorban. 525 p. Budapest: 1956-os Intézet, 2002. pp. 135–168.
206. Másnap: Az intézményesült emlék(ezés) – 1989–1992. In: Rainer M. J., Ständeisky É. (szerk.): Évkönyv X. – 2002.: Magyarország a jelenkorban. 525 p. Budapest: 1956-os Intézet, 2002. pp. 251–257.
207. Nagy Imre. Budapest: Vince kiadó, 2002. 184 p.
208. Regime Change and the Tradition of 1956. In: Bozóki A. (szerk.): Roundtable Talks of 1989: The Genesis of Hungarian Democracy. 431 p. Budapest: Central European University Press, 2002. pp. 211–222.
209. Der Weg der ungarischen Volksdemokratie: Das Mehrparteiensystem und seine Beseitigung 1944–1949. In: Stefan Creuzberger, Manfred Görtemaker (szerk.): Gleichschaltung unter Stalin?: Die Entwicklung der Parteien im östlichen Europa 1944–1949. Paderborn; München; Wien; Zürich: Ferdinand Schöningh Verlag, 2002. pp. 319–352.
210. La memoria del 1956. In: Judit Pintér, Umberto Rossi (szerk.): Grafitti Ungheresi. Trieste: Volpe & Sain Comunicazione, 2002. pp. 27–29.
211. The New Course in Hungary in 1953. Washington: Woodrow Wilson International Center for Scholars, 2002. 56 p.
212. A terrorháza-jelenség. MAGYAR HÍRLAP 2002:(márc. 2.) p. 28. (2002)
213. Nagy, családi levelező: Kedves, Jó Kádár Elvtárs! Válogatás Kádár János levelezéséből, 1954–1989. Szerk. Huszár Tibor. Osiris Kiadó, 2002. ÉLET ÉS IRODALOM 2002.:(máj. 24.) p. 25. (2002)
214. Történészbeszédmód egy letűnt századról: (Mítoszok, legendák és tévhitek a 20. századi magyar történelemről. Szerk. Romsics Ignác) ÉLET ÉS IRODALOM 2002:(június 7.) p. 24. (2002)
215. Rainer M. J., Ständeisky É. (szerk.): Évkönyv X. – 2002.: Magyarország a jelenkorban. Budapest: 1956-os Intézet, 2002. 525 p.

2003

216. Egy „kompromisszum” hétköznapijai – jelenetek a hatvanas évekből: Antall József és az állambiztonság embere. In: Rainer M. J., Ständeisky É. (szerk.): Múlt századi hétköznapiok: Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának

- időszakából. 385 p. Budapest: 1956-os Intézet, 2003. pp. 270–298.
217. Rainer M. J., Standeisky É. (szerk.): Évkönyv XI. – 2003.: Magyarország a jelenkorban. Budapest: 1956-os Intézet, 2003. 310 p.
218. Rainer M. J., Standeisky É. (szerk.): Múlt századi hétköznapiak: Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakából. Budapest: 1956-os Intézet, 2003. 385 p.
219. Ötvenhat után. Budapest: 1956-os Intézet, 2003. 286 p.
220. Életjelek – ezerkilencszázhatvannyolc. In: Rainer M. J., Standeisky É. (szerk.): Évkönyv XI. – 2003.: Magyarország a jelenkorban. 310 p. Budapest: 1956-os Intézet, 2003. pp. 18–32.
221. 1956 a 20. század történelmében. In: Horváth Miklós (szerk.): Tizenhárom nap, amely...: Tanulmányok az 1956-os forradalom történetéből. 280 p. Budapest: Hadtörténeti Múzeum, 2003. pp. 9–16.
222. A Progress of Ideas: The Hungarian Revolution of 1956. In: Congdon Lee, Király Béla, Zinner Judit (szerk.): The Ideas of the Hungarian Revolution, Suppressed and victorious 1956–1999. 731 p. Boulder: Columbia University Press, 2003. pp. 7–41.
223. The Reburial of Imre Nagy: Symbolic Act of Democratic Transformation in Hungary. In: Congdon Lee, Király Béla, Zinner Judit (szerk.): The Ideas of the Hungarian Revolution, Suppressed and victorious 1956–1999. 731 p. Boulder: Columbia University Press, 2003. pp. 287–312.
224. Imre Nagy: Biografia polityczna. Warsaw: Instytut Studiów Politycznych PAN, 2003. 234 p.
225. Ahogyan a történész látja. In: Király Béla, Balogh Piroska, Viték Tamás (szerk.): Iratok az emigrációról, 1957–1990. Budapest: Atlanti Kutató és Kiadó Közalapítvány, 2003. pp. 134–144.
226. A terrorháza-jelenség. In: Galántai Csaba (szerk.): Mi újság, Terror Háza?. Budapest: Masszi Kiadó, 2003. pp. 112–114.
227. Jugoszlávia és az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc. TÁVLATOK: A MAGYAR JEZSUITÁK FOLYÓIRATA I:(1. sz. június) pp. 51–57. (2003)
228. Nagy Imre életműve. In: Király Béla. A forradalom folytatása Ázsiában 1961. 191 p. Budapest: Atlanti Kutató és Kiadó Közalapítvány, 2003. pp. 12–33.

2004

229. Molnár Icsu István, Rainer M. János, Sárközy Réka: A hatvanas évek világa: [Fotóesszé] In: Rainer M. János (szerk.): „Hatvanas évek” Magyarországon: Tanulmányok. 509 p. Budapest: 1956-os Intézet, 2004. pp. 339–354.
230. Szimbolikus sír Párizsban. HISTÓRIA: A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA 26:(5) pp. 23–24. (2004)

231. Nagy Imre: Életrajzi kronológia. HISTÓRIA: A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA 26:(1) pp. I–VIII. (2004)
232. A Nagy Imre-per halottai. HISTÓRIA: A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA 26:(10) pp. 33–34. (2004)
233. Nagy Imre utolsó szavai. HISTÓRIA: A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA 26:(10) pp. 25–31. (2004)
234. A „hatvanas évek” Magyarországon. RUBICON 15:(8–9) pp. 4–15. (2004)
235. Célkeresztben: Antall József és az állambiztonság embere. RUBICON 15:(8–9) pp. 56–63. (2004)
236. A politikai diagnosztika. RUBICON 15:(4) pp. 5–8. (2004)
237. „Hatvanas évek” Magyarországon: Tanulmányok. Budapest: 1956-os Intézet, 2004. 509 p.
238. A „hatvanas évek” Magyarországon: (Politika)történeti közelítések. In: Rainer M. János (szerk.): „Hatvanas évek” Magyarországon: Tanulmányok. 509 p. Budapest: 1956-os Intézet, 2004. pp. 11–30.
239. Előszó. In: Molnár Adrienne (szerk.): A „hatvanas évek” emlékezete: Az Oral History Archívum gyűjteményéből. 234 p. Budapest: 1956-os Intézet, 2004. pp. 9–12.
240. A hálózati ember – töredékek egy portréhoz. „Kátai György”. In: Ständeisky É., Rainer M. J. (szerk.): Évkönyv XI. – 2004.: Magyarország a jelenkorban. 369 p. Budapest: 1956-os Intézet, 2004. pp. 53–76.
241. Mit is lehetne most csinálni? MAGYAR HÍRLAP 2004:(dec. 14) p. 19. (2004)
Modern Magyarország – régi lapokon. ÉLET ÉS IRODALOM 2004:(jan. 2.) p. 24. (2004)
242. Ständeisky É., Rainer M. J. (szerk.): Évkönyv XI. – 2004.: Magyarország a jelenkorban. Budapest: 1956-os Intézet, 2004. 369 p.

2005

243. Rainer M. J., Péteri Gy. (szerk.): Muddling through in the long 1960s: Ideas and Everyday Life in High Politics and the Lower Classes of Communist Hungary. Budapest; Trondheim: Institute for the History of the 1956 Hungarian Revolution; Program on East European Cultures and Societies, 2005. 225 p.
244. A háborúnak már vége – Féner Tamás (szerk.): Kor-képek 1945–1947. MOZGÓ VILÁG 31:(5) pp. 118–121. (2005)
245. Egymilliárd dollárért – Borhi László: Magyarország a hidegháborúban. MOZGÓ VILÁG 31:(12) pp. 110–113. (2005)
246. Kibújni végre a köpenyből – György Péter: Kádár köpenyege. MOZGÓ VILÁG 31:(9) pp. 113–116. (2005)

247. Lemenni Sztalinba – Horváth Sándor: A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros. MOZGÓ VILÁG 31:(4) pp. 136–139. (2005)
248. „Én fekszem itt, míg századom megyen ...” – Ungváry Krisztián: A magyar honvédség a második világháborúban. MOZGÓ VILÁG 31:(3) pp. 103–106. (2005)
249. A Kornai-rendszer kritikai (ön)életrajza – Kornai János: A gondolat erejével. MOZGÓ VILÁG 31:(6) pp. 107–111. (2005).
250. Nagy Imre „végrendelete”. A snagovi politikai feljegyzések. EURÓPAI UTAS: AZ EURÓPAI EGYÜTTMŰKÖDÉS FOLYÓIRATA 16:(2) pp. 48–54. (2005)
251. Utazni élvezet – Jeremy Black: The British Abroad. MOZGÓ VILÁG 31:(10) pp. 105–108. (2005)
252. A nő huszonháromszor – Palasik Mária-Sipos Balázs (szerk.): Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerep változása a 20. századi Magyarországon, MOZGÓ VILÁG 31:(11) pp. 111–114. (2005)
253. A professzori grimasz anatómiája – Ablonczy Balázs: Teleki Pál. MOZGÓ VILÁG 31:(8) pp. 108–111. (2005)
254. Hétköznapi téglák – Szőnyi Tamás: Nyilván tartottak. Titkos szolgák a magyar rock körül 1960–1990. MOZGÓ VILÁG 31:(7) pp. 116–119. (2005)
255. A monori tanácskozás: 1985. június 14–16. Budapest: 1956-os Intézet, 2005. 289 p.
256. Rainer M. János, M. Topits Judit, Ulrich Maehlert (szerk.): Vademecum – Jelenkortörténet Magyarország: Vademecum – Contemporary History Hungary. Berlin; Budapest: 1956-os Intézet, 2005. 108 p.
257. Submerging or Clinging On Again?: József Antall, Father and Son, in Hungary after 1956. CONTEMPORARY EUROPEAN HISTORY Vol. 14:(Part 1, February) pp. 65–105. (2005)
258. The Sixties in Hungary – some historical and political approaches. In: Rainer M. J., Péteri Gy. (szerk.): Muddling through in the long 1960s: Ideas and Everyday Life in High Politics and the Lower Classes of Communist Hungary. 225 p. Budapest; Trondheim: Institute for the History of the 1956 Hungarian Revolution; Program on East European Cultures and Societies, 2005. pp. 4–26.
259. Húsz éve: A „másik Magyarország” Monoron, 1985-ben. In: Rainer M. János (szerk.): A monori tanácskozás: 1985. június 14–16. 289 p. Budapest: 1956-os Intézet, 2005. pp. 7–21.
260. A volt „keresztény középosztály” és a demokrácia reménye. In: Ständeisky É., Rainer M. J. (szerk.): A demokrácia reménye. Magyarország, 1945. 277 p. Budapest: 1956-os Intézet, 2005. pp. 100–118.
261. Magyarország és a világ – 1956. In: Dénesné Mészáros Anita, Miklósi László

- (szerk.): *Civil történelem: A Történelemtanárok Egyletének 15 éve.* 212 p. Budapest: Történelemtanárok Egylete, 2005. pp. 153–158.
262. Magyarország és a Szovjetunió kapcsolatainak történetéhez (1953–1956). In: Szvák Gyula (szerk.): *A magyar–orosz kapcsolatok tizenkét évszázada / Dvenadcaty sztoletyij vengerszko-russzkih otnosenyij.* 220 p. Budapest: ELTE Ruszisztikai Központ, 2005. pp. 73–80.
263. K isztorii otnosenyij mezsdu Vengrijej i SzSzSzR v 1953–1956 gg. In: Szvák Gyula (szerk.): *A magyar–orosz kapcsolatok tizenkét évszázada / Dvenadcaty sztoletyij vengerszko-russzkih otnosenyij.* 220 p. Budapest: ELTE Ruszisztikai Központ, 2005. pp. 82–90.
264. A Progress of Ideas: The Hungarian Revolution of 1956. In: Dan Catanus, Vasile Buga (szerk.): *Putere si societate: Lagarul comunist sub impactul destalinizarii 1956.* Bucuresti: Institutul National pentru Studiul Totalitarismului, 2005. pp. 317–339.
265. Ständeisky É., Rainer M. J. (szerk.): *A demokrácia reménye. Magyarország, 1945* Budapest: 1956-os Intézet, 2005. 277 p.

2006

266. Mécs Imre, Rainer M. János: „Fejére szól, ki szót emel...”: A karhatalom hét-köznapijából – 1957 tavaszán. In: Szokolczai Attila (szerk.): 1956. 797 p. Budapest: Osiris Kiadó, 2006. pp. 703–706.
267. Die Ungarische Revolution 1956. In: Murber Ibolya, Fónagy Zoltán (szerk.): *Die ungarische Revolution und Österreich 1956.* 544 p.
268. Gondolatok a 80-as évek politikai ellenzékéről. In: Stark Tamás (szerk.): *Korrajz 2004: A XX. Század Intézet évkönyve.* Budapest: XX. Század Intézet, 2006. pp. 203–212.
269. Heroes, „pasts”, participants, people – Hungary, 1989 In: Robert Stradling (szerk.): *Crossroads of European histories: Multiple outlooks on five key moments in the history of Europe.* Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2006. pp. 325–332.
270. Nagy Imre (részlet). In: Szokolczai Attila (szerk.): 1956. 797 p. Budapest: Osiris Kiadó, 2006. pp. 750–757.
271. 1956. MÚLTUNK – POLITIKATÖRTÉNETI FOLYÓIRAT 51:(4) pp. 91–98. (2006)
272. 1956 a magyar és az egyetemes történetben. PUBLICATIONES UNIVERSITATIS MISKOLCIENSIS SECTIO PHILOSOPHICA 11:(2) pp. 5–13. (2006)
273. Egy kép(sor) funkcióváltása, 1956–2006. ÚJ HOLNAP – IRODALMI, MŰVÉSZETI, TÁRSADALMI FOLYÓIRAT 51:(3) pp. 30–35. (2006)

274. 1956 – A magyar forradalom Európa történetében. LÉTÜNK (ÚJVIDÉK) 36:(3) pp. 5–20. (2006)
275. Megszállottan: Nagy András: A Bang-Jensen ügy. HOLMI 18:(10) pp. 1416–1421. (2006)
276. Intersecting Lives: Imre Nagy and János Kádár in 1956. HUNGARIAN STUDIES: A JOURNAL OF THE INTERNATIONAL ASSOCIATION FOR HUNGARIAN STUDIES AND BALASSI INSTITUTE 20:(2) pp. 199–207. (2006)
277. Good Night, Mrs. Stasi! – John O. Koehler: Statsi. A keletnémet titkosszolgálat feltáratlan története. MOZGÓ VILÁG 32:(6) pp. 112–114. (2006)
278. A vitathatalanról szóló vita – Kovács Mónika (szerk.): Holokauszt: történelem és emlékezet. MOZGÓ VILÁG 32:(5) pp. 111–114. (2006)
279. Sztálin a székelyeknél – Bárdi Nándor (szerk.): Autonóm magyarok? Székelyföld változása az „ötvenes” években. MOZGÓ VILÁG 32:(4) pp. 98–102. (2006)
280. Kulissza csak – Schmidt Mária: A titkosszolgálatok kulisszái mögött. Hitek, ideológiák és hírszerzők a XX. században. MOZGÓ VILÁG 32:(3) pp. 117–121. (2006)
281. Két szoba összkomfortunk a vitrinben – Valuch Tibor: Hétköznapi élet Kádár János korában. MOZGÓ VILÁG 32:(8) pp. 106–108. (2006).
282. Restauráció és megtorlás: Magyarország, 1956–1959. HISTÓRIA: A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA 28:(10) pp. 33–38. (2006)
283. Rainer M. János, Kovács Kiss Gyöngy: Nagy Imre hagyatéka ma múzeumi darab. KORUNK (KOLOZSVÁR) 17:(10) pp. 76–83. (2006)
284. A muzsikus, a cár és a krónikás – Szolomon Volkov: Sosztakovics és Sztalin. MOZGÓ VILÁG 32:(12) pp. 107–110. (2006)
285. A provokátor – Charles Gati: Vesztett illúziók. MOZGÓ VILÁG 32:(10) pp. 44–48. (2006)
286. Rendszerváltás, nagy felbontású képen – Ripp Zoltán: Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990. MOZGÓ VILÁG 32:(9) pp. 105–108. (2006)
287. Dame (Ezt nektek!) – A felkelő nap árnyéka. Kozák Gyula beszélget Ferber Katalinnal. MOZGÓ VILÁG 32:(2) pp. 111–114. (2006)
288. Szürke zóna, szűrt fény – Murányi Gábor: Egy epizodista főszerepe. Lajos Iván történész élete és halála. MOZGÓ VILÁG 32:(7) pp. 109–112. (2006)
289. 1956: egy vereség diadala. HISTÓRIA: A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA 28:(8–9) pp. 29,31,33–35,37–40. (2006)
290. Imre Nagy:: The Leader and Martyr of the Hungarian Revolution of 1956. Budapest: Atlanti Kutató és Kiadó Közalapítvány, 2006. (Bulletins on 1956; No. 1.)

291. Imre Nagy: Vom Parteisoldaten zum Martyr des ungarischen Volksaufstands : Eine politische Biographie 1896–1958. Paderborn; München; Wien; Zürich: Ferdinand Schöningh Verlag, 2006. 282 p.
292. Imre Nagy premjer-minisztr vengerszkoj revoljucii 1956 goda: Politicseszka biografia. Moszkva: Izdatelskaa Gruppa Logos, 2006. 325 p.
293. Az ötvenhatos és az állambiztonság: „Egri Gyula” esettanulmánya. ÉLET ÉS IRODALOM 50:(19. sz. május 12.) pp. 5–14. (2006)
294. Előszó. In: Dent Bob: Budapest, 1956: A dráma színterei. Budapest: Európa Kiadó, 2006. pp. 11–14.
295. Foreword. In: Dent Bob: Budapest 1956: Locations of Drama. Budapest: Európa Kiadó, 2006. pp. 11–14.
296. Ungarn im Schatten der Sowjetunion 1944 bis 1990: Determinanten und Spielräume. In: Hermann Weber (szerk.): Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung 2006. 480 p. Berlin: Aufbau-Verlag, 2006. pp. 66–92. Vol. XII. No. 19.
297. Nagy Imre: Egy XX. századi magyar életút a világban. ÉLET ÉS IRODALOM 50:(24. sz. jún. 16.) pp. 15–16. (2006)
298. Imre Nagy: Life and Image. HUNGARIAN QUARTERLY Vol. XLVII:(No. 183, Autumn) pp. 62–74. (2006)
299. Imre Nagy: La vie après la mort. LA NOUVELLE ALTERNATIVE vol. 21:(no. 69–70., juin–septembre) pp. 93–112. (2006)
300. The Sixteen-Point Program and the Demonstrations in Its Support. In: Lee Congdon, Király Béla, Nagy Károly (szerk.): 1956: the Hungarian Revolution and War of Independence. 956 p. New Jersey: Social Science Monographs; Atlantic Research and Publications, Inc., 2006. pp. 243–262.
301. Imre Nagy: The Leader and Martyr of 1956. In: Lee Congdon, Király Béla, Nagy Károly (szerk.): 1956: the Hungarian Revolution and War of Independence. 956 p. New Jersey: Social Science Monographs; Atlantic Research and Publications, Inc., 2006. pp. 763–796.
302. Az ezerkilencszázötvenhatos év. In: Féner Tamás (szerk.): Kor-képek: fényképalbum. 367 p. Budapest: MTI, 2006. pp. 11–18. 3. kötet., 1956.
303. Litván György halálára. ÉLET ÉS IRODALOM 50:(46. sz. nov. 17.) p. 5. (2006)
304. '56. A magyar forradalom Európa történetében: 56. The Hungarian revolution in the History of Europe. In: Bokor Balázs (szerk.): 1956 – 2006. Budapest: Magyar Köztársaság Külügyminisztériuma, 2006. p.
305. 1956: The mid-20th Century Seen from the Vantage Point of the Beginning of the Next Century. EUROPE-ASIA STUDIES 58:(8) pp. 1189–1198. (2006)
306. Jugoszlávia és az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc. In: Balla Bá-

- lint, Szöllősy Pál (szerk.): 50 év 1956–2006. Basel; Budapest: EPMSZ Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 2006. pp. 174–180.
307. 1956-oj. Vengerszkaja revoljucija v isztorii Jevropi. ZVEZDA: LITERATURNOKHUDOZHESTVENNYI I OSHCHESTVENNO-POLITICHESKII ZHURNAL 10:(&) pp. 99–111. (2006)
308. Levél Kis Jánosnak a Szabadság teréről. ÉLET ÉS IRODALOM 2006:(márc. 3.) p. 14. (2006)
309. Mégis, kinek az ünnepe? In: Szakolczai Attila (szerk.): 1956. 797 p. Budapest: Osiris Kiadó, 2006. pp. 540–543.
310. 1956 fő kérdései és problémái – negyven év múltán. In: Szakolczai Attila (szerk.): 1956. 797 p. Budapest: Osiris Kiadó, 2006. pp. 583–585.
311. Válasz a Múltunk '56-os körkérdésére. MÚLTUNK – POLITIKATÖRTÉNETI FOLYÓIRAT 2006:(4. sz.) pp. 91–98. (2006)

2007

312. Gyáni Gábor, Rainer M. János (szerk.): Ezerkilencszázötvenhat az újabb történeti irodalomban: Tanulmányok. Budapest: 1956-os Intézet, 2007. 418 p.
313. Otthontalanság, emlék, mű – Molnár Imre-Szarka László (szerk.): Otthontalan emlékezet. Emlékkönyv a csehszlovák–magyar lakosságcsere 60. évfordulójára. MOZGÓ VILÁG 33:(11) pp. 123–125. (2007)
314. A börtön ablakából – Goda, N. J.: Tales from Spandau. Nazi Criminals and the Cold War. MOZGÓ VILÁG 33:(10) pp. 108–112. (2007)
315. Dumagét – Révész Béla: A „Duna-gate” ügy jelentősége a rendszerváltás történelmében. MOZGÓ VILÁG 33:(6) pp. 115–117. (2007)
316. Oroszország megértése – Gecse Géza: Bizáncról Bizáncig. Az orosz birodalmi gondolat. MOZGÓ VILÁG 33:(8) pp. 111–113. (2007)
317. Eszter a szocialista brigádban – Tóth Eszter Zsófia: „Puszi Kádár Jánosnak” – Munkásnők élete a Kádár-korszakban mikrotörténeti megközelítésben. MOZGÓ VILÁG 33:(12) pp. 120–123. (2007)
318. Hatvannyolcra, -ról. MOZGÓ VILÁG 33:(9) pp. 27–31. (2007)
319. Családunk sztorija, országunk imázsa – Duncan Shiels: A Rajk fivérek. MOZGÓ VILÁG 33:(4) pp. 100–103. (2007)
320. A Kovács Tanösvény – Kovács Ákos: A kitalált hagyomány. MOZGÓ VILÁG 33:(7) pp. 114–116. (2007)
321. 25 évfolyam Magyarország történelméből – Balázs László Kristóf, Zádori Zolt (szerk.): A Beszélő 25 éve – CD-ROM. MOZGÓ VILÁG 33:(2) pp. 110–113. (2007)
322. Újragondolni ötvenhatot – Kende Péter: Eltékozolt forradalom? MOZGÓ VILÁG 33:(5) pp. 102–105. (2007)

323. Kibeszélés mesterfokon – Romsics Ignác: Az 1947-es párizsi békeszerződés. *MOZGÓ VILÁG* 33:(3) pp. 110–112. (2007)
324. Kádár János: A kultusz nélküli ember. *RUBICON* 18:(9) pp. 42–48. (2007)
325. A Szovjetunió. In: Békés Csaba (szerk.): *Evolúció és revolúció: Magyarország és a nemzetközi politika 1956-ban*. 404 p. Budapest: Gondolat Kiadó; 1956-os Intézet, 2007. pp. 31–54.
326. Egy kép(sor) funkcióváltása 1956–2006. In: Kákóczki András, Sümegi György (szerk.): *‘56-os fényképek gyűjteményekben*. Miskolc: Miskolci Galéria, 2007. pp. 8–13.
327. Az ötvenhatos és az állambiztonság: Egri Gyula esettanulmánya. In: Okváth Imre (szerk.): *ÁVH – Politika 1956: Politikai helyzet és az állambiztonsági szervek Magyarországon, 1956*. Budapest: Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2007. pp. 179–192.
328. Az 1956-os forradalom történetírása Magyarországon 1989 után. In: Ihász István, Pintér János (szerk.): *Történeti Muzeológiai Szemle: A Magyar Múzeumi Történész Társulat Évkönyve 7*. Budapest: Magyar Múzeumi Történész Társulat, 2007. pp. 85–90.
329. Kádár János, a reformer? In: Vargyas Zoltán (szerk.): *Mit kezdjünk vele?: Kádár János (1912–1989)*. Budapest: XX. Század Intézet, 2007. pp. 61–72.
330. Introduction. In: Rainer M. János, Somlai Katalin (szerk.): *The 1956 Hungarian Revolution and the Soviet Bloc: Reactions and Repercussions*. 152 p. Budapest: 1956-os Intézet; Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2007. pp. 7–13.
331. Bevezetés. In: Rainer M. János, Somlai Katalin (szerk.): *Évkönyv XIV. 2006–2007. Az 1956-os forradalom visszhangja a szovjet tömb országaiban*. 455 p. Budapest: 1956-os Intézet, 2007. pp. 9–16.
332. Az 1956-os forradalom ötvenedik évfordulója: Történeti emlékezet – kísérlet számvetésre. In: Gábor György, Márton László, Vásárhelyi Mária, Volosin Hédi (szerk.): *A párizsi toronyőr: Kende Péter 80. születésnapjára*. 671 p. Budapest: Pallas Lap és Könyvkiadó Vállalat, 2007. pp. 498–515.
333. Magyarország, 1948–55: Fordulat, sztálinizmus, korrekció, visszafordulás. In: Féner Tamás (szerk.): *Kor-képek 1948–1955*. Budapest: Magyar Távirati Iroda, 2007. pp. 11–18.
334. 1956-øj – Vengerszkaja revoljucija v isztorii Jevropi. In: Gordin Ja A (szerk.): *Vengerszkaja revoljucija 1956 goda*. Szentpétervár: Zhurnal Zvezda, 2007. pp. 3–26.
335. Rainer M. János, Topits Judit (szerk.): *Ötvenhat az ötvenediken: Kritikai szemle a magyar forradalom félévszázados évfordulójára megjelent művekből*. Budapest: 1956-os Intézet, 2007.
336. Rainer M. János, Somlai Katalin (szerk.): *The 1956 Hungarian Revolution*

- and the Soviet Bloc: Reactions and Repercussions. Budapest: 1956-os Intézet; Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2007. 152 p.
337. *The Agent: Fragments on State Security and Middle Class Values in Kádár Hungary*. Trondheim: Norwegian University of Science and Technology, 2007. 46 p.
338. Rainer M. János, Somlai Katalin (szerk.): Évkönyv XIV. 2006–2007. Az 1956-os forradalom visszhangja a szovjet tömb országában. Budapest: 1956-os Intézet, 2007. 455 p.
339. Állami erőszak és ellenállás Magyarországon 1956 előtt. In: Gyáni Gábor, Rainer M. János (szerk.): *Ezerkilencszázötvenhat az újabb történeti irodalomban: Tanulmányok*. 418 p. Budapest: 1956-os Intézet, 2007. pp. 105–115.
340. *The Effect of Charter '77 on the Hungarian Political Opposition Movement*. In: Markéta Devátá, Jiri Suk, Oldrich Tuma (szerk.): *Charta 77. Od obhajoby lidských práv k demokratické revoluci. 1977–1989. Sborník z konference k 30. výročí Charty 77*. Praha, 21–23. března 2007: *Charter 77. From the Assertion of Human Rights to a Democratic Revolution, 1977–89. The proceedings of the conference to mark the 30th anniversary of Charter 77*. Prague, 21–23 March 2007. Konferencia helye, ideje: Prague, Csehország, 2007.03.21. – 2007.03.23. Prague: Ústav pro Soudobé Dejiny AV ČR, 2007. pp. 293–300.
341. *Ex Libris: Moldova György: Kádár János, Kornis Mihály: Kádár János utolsó beszéde, Huszár Tibor: Kádár – A hatalom évei, Roger Gough: Kádár János, a jó elvtárs? ÉLET ÉS IRODALOM 2007:(ápr. 20) p. &. (2007)*
342. *Obsessed with 1956: András Nagy: A Bang-Jensen-ügy. HUNGARIAN QUARTERLY Vol.XLVIII:(No. 185, Spring) pp. 109–114. (2007)*

2008

343. Dornbach Alajos, Kende Péter, Rainer M. János, Somlai Katalin (szerk.): *A per. Nagy Imre és társai 1958, 1989*. Budapest: 1956-os Intézet, 2008. 430 p.
344. Germuska Pál, Rainer M. János (szerk.): Évkönyv XV. 2008. Közelítések a kádárizmushoz. Budapest: 1956-os Intézet, 2008. 398 p.
345. Történelemben kerülő legenda – Papp István: A népi kollégiumi mozgalom története 1944-ig. Népi tehetséggondozás, vagy tudományos elitnevelési kísérlet? *MOZGÓ VILÁG* 34:(7) pp. 109–111. (2008)
346. Erdővidék számadó krónikásai – Máthé János: Magyarhermány kronológiája (1944–1964) *MOZGÓ VILÁG* 34:(9) pp. 55–57. (2008)
347. Hasadt emlék, töredezett történelem – Vásárhelyi Mária: Csalóka emlékezet. A 20. század történelme a magyar közgondolkodásban. *MOZGÓ VILÁG* 34:(6) pp. 93–95. (2008)

348. Elveszett nemzedék, és ami utána következik – Gyurgyák János: Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története. MOZGÓ VILÁG 34:(3) pp. 109–112. (2008)
349. Árok, kilencven-egynéhány éves – Bihari Péter: Lövészárkok a hátszágban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországn. MOZGÓ VILÁG 34:(10) pp. 106–108. (2008)
350. Könyv a (majdnem) semmittevésről – Földes György: Magyarország, Románia és a nemzetiségi kérdés 1956–1989. MOZGÓ VILÁG 34:(4) pp. 107–109. (2008)
351. (Ok)nyomozás egy minden gyanú felett álló döntés ügyében – Oplatka András: Egy döntés története. Magyar határnyitás 1989. szeptember 11. MOZGÓ VILÁG 34:(8) pp. 114–116. (2008)
352. A jelentés mint olvasmány és végelszámolás – Kenedi János et al.: A Szakértő Bizottság jelentése 2007–2008. MOZGÓ VILÁG 34:(12) pp. 111–114. (2008)
353. Sokarcú, forradalom – Rabinowitch, A.: The Bolsheviks in Power: The First Year of Soviet Rule in Petrograd. MOZGÓ VILÁG 34:(11) pp. 105–109. (2008)
354. A Shock and its Aftermath: The Prague-Korcula-Budapest Triangle. HUNGARIAN QUARTERLY 49:(192) pp. 129–138. (2008)
355. Magyarország 1957–1967. In: Vince Mátyás. Kor-képek 1957–1967. Budapest: Magyar Távirati Iroda, 2008. pp. 11–22.
356. Prága–Korcula–Budapest: 1968 augusztus 21. ÉLET ÉS IRODALOM 32:(Aug. 8.) p. &. (2008) A Nagy Imre-per – ötven év távlatából. ÉLET ÉS IRODALOM 52:(25) p. &. (2008)
357. A kihallgatósobától a veszthelyig. In: Dornbach Alajos, Kende Péter [et al] (szerk.): A per: Nagy Imre és társai 1958. Budapest: 1956-os Intézet, 2008. pp. 63–112.
358. Violence and Resistance in Hungary before 1956. In: Péter László, Rady Martyn (szerk.): Resistance, Rebellion and Revolution in Hungary and Central Europe: Commemorating 1956. 361 p. London: Hungarian Cultural Centre London, 2008. pp. 191–198.
359. Jelentések hálójában: Antall József és az állambiztonság emberei 1957–1989. Budapest: 1956-os Intézet, 2008. 295 p.
360. Régi május, régi Nemzet: megjelent a Régi Nemzetben (a Vasárnapi Hírek melléklete) VASÁRNAPI HÍREK 2008:(dec. 22.) p. 3. (2008)
361. 1956: The mid-20th Century Seen from the Vantage Point of the Beginning of the Next Century. In: Terry Cox (szerk.): Challenging Communism in Eastern Europe: 1956 and Its Legacy. 193 p. London: Routledge, 2008. pp. 1–10.

362. Die „Sechziger Jahre” in Ungarn. Herne: Gabriele Schäfer Verlag, 2009.
363. Hagymány és/vagy zsákutca – Romsics Ignác (szerk.): A magyar jobboldali hagymány 1900–1948. MOZGÓ VILÁG 35:(8) pp. 31–34. (2009)
364. Figyelnek! – anBlok 3. szám, 2009. Megfigyelési ügyek. MOZGÓ VILÁG 35:(7) pp. 110–113. (2009)
365. Emlékezeti koalíció – Bába Iván: Békés átmenet. Adalékok a kialakult rendszerváltozáshoz. MOZGÓ VILÁG 35:(4) pp. 114–117. (2009)
366. Magyar nemzedékek, szabad gondolatok – Litván György: Magyar gondolat, szabad gondolat. Válogatott történeti tanulmányok. MOZGÓ VILÁG 35:(2) pp. 109–113. (2009)
367. Kitalált lázadás – Horváth Sándor: Kádár gyermekei. Ifjúsági lázadás a hatvanas években. MOZGÓ VILÁG 35:(9) pp. 107–109. (2009)
368. Temetetlen holtak: Újratemetés, 1989. RUBICON 20:(3) pp. 60–69. (2009)
369. Lenin él? – Krausz Tamás: Lenin. Társadalomelméleti rekonstrukció. MOZGÓ VILÁG 35:(5) pp. 108–110. (2009)
370. Revízió és demokrácia – Zeidler Miklós: A revíziós gondolat. MOZGÓ VILÁG 35:(10) pp. 107–109. (2009)
371. Az eszmétörténet a történelemben lép – Dénes Iván Zoltán: Szabadság – közösség. Programok és értelmezések. MOZGÓ VILÁG 35:(11) pp. 110–112. (2009)
372. Jaj a győztesnek – Cohen, S. F.: Soviet fates and lost alternatives: from Stalinism to the new Cold War. MOZGÓ VILÁG 35:(12) pp. 93–96. (2009)
373. Protest korczulski z 21 sierpnia 1968 roku w oczach aparatu partyjnego i sluzby bezpieczenstwa na Węgrzech. In: Jerzy Eisler [et al] (szerk.): Aparat bezpieczenstwa, propaganda a Praska wiosna: zbiór materiałów z konferencji międzynarodowej : Praga, 7–9 września 2008. 297 p. Konferencia helye, ideje: Prague, Csehország, 2008.09.07. – 2008.09.09. Prague; Warsaw: Ustav pro Studium Totalitních Rezimu; Instytut Pamięci Naroda, 2009. pp. 267–278.
374. Magyarország 1989–1994. In: Vince Mátyás: Kor-képek 1989–1994. Budapest: Magyar Távirati Iroda, 2009. pp. 9–20.
375. Revisiting Hungarian Stalinism. In: Tismaneanu Vladimir (szerk.): Stalinism Revisited: The Establishment of Communist Regimes in East-Central Europe. Budapest: CEU Press, 2009. pp. 231–254.
376. 1989: a csodák éve Magyarországon és Európában. Budapest: Magyar Köztársaság Kormánya, 2009. 99 p.
377. 1989: Magyarországon és Kelet-Közép-Európában. In: Rainer M. János (szerk.): 1989: a csodák éve Magyarországon és Európában. 99 p. Budapest: Magyar Köztársaság Kormánya, 2009. pp. 8–16.

378. 1989: Year of Miracles in Hungary and Europe. Budapest: The Government of the Republic of Hungary, 2009. 99 p.
379. 1989 in Hungary and in Central and Eastern Europe. In: Rainer M. János (szerk.): 1989: Year of Miracles in Hungary and Europe. 99 p. Budapest: The Government of the Republic of Hungary, 2009. pp. 9–17.
380. A Nagy Imre-per: Ötven év távlatából. In: Virág György (szerk.): OKRI Szemle: Megjelent az OKRI fennállásának 50. évfordulója alkalmából. 202 p. Budapest: Országos Kriminológiai Intézet, 2009. pp. 101–109.
381. Imre Nagy: A Biography. London; New York: I. B. Tauris, 2009.
382. Rainer M. János, Topits Judit (szerk.): 890616: Egy nap anatómiája [Multimédia internetes tartalomfejlesztés]. Budapest, 1956-os Intézet (2009)
383. Korculská deklarace k 21. srpnu 1968 a její přijetí maďarským stranickým a bezpečnostním aparátem. In: Jerzy Eisler, Katka Volná (szerk.): Bezpečnostní aparát, propaganda a Pražské jaro: Sborník k mezinárodní konferenci pořádané v Praze ve dnech 7.-9. září 2008. Praha. Konferencia helye, ideje: Prague, Csehország, 2008.09.07. – 2008.09.09. Prague: Ustav pro Studium Totalitních Režimů; Instytut Pamięci Naroda, 2009. pp. 251–260.
384. Az én nyolcvankilencem. 168 ÓRA 2009:(febr. 12.) pp. 24–25. (2009)

2010

385. Szót érteni, önmagunkét – Bánkúti Gábor, Gyarmati György (szerk.): Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből 1945–1989. MOZGÓ VILÁG 36:(9) pp. 112–115. (2010)
386. A munkás(osztály?) a kapitalizmusba megy – Bartha Eszter: A munkások útja a szocializmusból a kapitalizmusba Kelet-Európában 1968–1989. MOZGÓ VILÁG 36:(8) pp. 108–111. (2010)
387. Mókuskák, egyem a szívüket – Kasza László: Mókuskák az Angolkertben. Ügynökök a Szabad Európa Rádiónál. MOZGÓ VILÁG 36:(3) pp. 95–97. (2010)
388. Másnap lett fácán (is) – Majtényi György: K-vonal. Uralmi elit és luxus a szocializmusban. MOZGÓ VILÁG 36:(4) pp. 111–114. (2010)
389. Kik is csinálták az 1989-et? – Kotkin, S.: Uncivil Society. 1989 and the Implosion of the Communist Establishment. MOZGÓ VILÁG 36:(7) pp. 106–109. (2010)
390. Felelet előtt gondolkodási szünet – Széchenyi Ágnes: Lélegzetvétel. Válasz 1946–1949. MOZGÓ VILÁG 36:(6) pp. 107–110. (2010)
391. Ahová a kapu nyílik – Somlyódy Nóra: A Balkán kapuja? Pécs Európa Kulturális Fővárosa. MOZGÓ VILÁG 36:(11) pp. 110–112. (2010)
392. Előszó. In: Kozák Gyula (szerk.): Kádárizmus: átereszek. 387 p. Budapest:

- 1956-os Intézet, 2010. pp. 7–12.
393. Égitestek körforgása: [megjelent a Hétvége melléklet okt. 22–23. számában] NÉPSZABADSÁG (2010)
394. Magyarország, 1968–1979. In: Féner Tamás. Kor-képek 1968–1979. Budapest: Magyar Távirati Iroda, 2010. pp. 9–19.
395. Adalékok a (magyar) rendszerváltás fogalomtörténetéhez. In: Gerhard Péter, Koltai Gábor, Rácz Attila, V. László Zsófia (szerk.): Rendszerváltás(ok) Magyarországon. 227 p. Budapest: Mundus Novus Kft, 2010. pp. 15–23.
396. The Hungarian Revolution of 1956: Causes, Aims and Course of Events. In: Christopher Adam, Tibor Egervari, Leslie Laczko, Judy Young (szerk.): The 1956 Hungarian revolution: Hungarian and Canadian Perspectives. Ottawa: University of Ottawa Press, 2010. pp. 12–31.
397. 1989 – rendszerváltás, forradalom, revolúció? In: Valuch Tibor, Bódy Zsombor, Horváth Sándor (szerk.): Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára.. 585 p. Budapest: Argumentum Kiadó, 2010. pp. 107–117.
398. A Kádár-korszak. Budapest: Kossuth Kiadó, 2010. 112 p.
399. Demokrácia volt-e Magyarországon 1945 után?: A „koalíciós időszak” és a Rákosi-korszak átmenetének kérdése. In: Lőrinc László (szerk.): Egyezünk ki a múlttal!: Műhelybeszélgetések történelmi mítoszainkról, tévhiteinkről. 213 p. Budapest: Történelemtanárok Egylete, 2010. pp. 85–90.

2011

400. Bánkuti Gábor, Baráth Magdolna, Rainer M. János (szerk.): Megértő történelem: Tanulmányok a hatvanéves Gyarmati György tiszteletére. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2011. 485 p.
401. Gebei Sándor, ifj Bertényi Iván, Rainer M. János (szerk.): „...nem leleplezni, hanem megismerni és megérteni”: Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére. Eger: EKF Líceum Kiadó, 2011. 517 p.
402. Tétkozló fiúk – Lendvai, P.: Az eltékozolt ország. Hallgatások kora – György Péter: Apám helyett. MOZGÓ VILÁG 37:(4) pp. 108–110. (2011)
403. Önki, 1867–2010 – Feitl István, Ignacz Károly (szerk.): Önkormányzati választások Budapesten 1867–2010. MOZGÓ VILÁG 37:(2) pp. 119–122. (2011)
404. Tested az állam szolgálatában áll – Sigmund, A. M.: A szexuális élet nem magánügy. Szexualitás a Harmadik Birodalomban. MOZGÓ VILÁG 37:(8) pp. 113–115. (2011)
405. Tömbből lepattant szilánkok – Lőcsei Pál: Egy élet szilánkjai. Írások, beszélgetések, dokumentumok. MOZGÓ VILÁG 37:(3) pp. 95–98. (2011)

406. De hová lett India? – Dalos György: Gorbacsov: ember és hatalom. Politikai életrajz. MOZGÓ VILÁG 37:(7) pp. 120–122. (2011)
407. Dolgaink állása, az elmúlt jó (?) száz évben – Tomka Béla: Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség. Magyarország nemzetközi összehasonlításban az első világháborútól napjainkig. MOZGÓ VILÁG 37:(10) pp. 83–87. (2011)
408. Kerék és csavar – Andor Mihály: Szegény Micsinay. Egy besúgó élete. MOZGÓ VILÁG 37:(11) pp. 108–110. (2011)
409. Üveg alatt korona, szent, magyar – Radnóti Sándor: Az üvegalmárium. MOZGÓ VILÁG 37:(9) pp. 107–110. (2011)
410. Magyar bársony: Előszoba Nagy Piroska rendszerváltó fotógalériájához. Hungarian Velvet: Anteroom to Piroska Nagy's Photo Gallery. In: Nagy Piroska (szerk.): Az eufória évei 1988–1990: Years of Euphoria 1988–1990. Budapest: Kieselbach Galéria, 2011. pp. 14–21.
411. Öt éve: Litván Györgyre emlékezve. ÉLET ÉS IRODALOM 55:(45) p. 10. (2011) The Crimes of the communist regime in Hungary: National report. In: Svoboda David, O'Connor Cóilín (szerk.): Crimes of the Communist Regimes: International Conference : An Assessment by Historians and legal Experts. Prague: Institute for the Study of Totalitarian Regimes, 2011. pp. 157–192.
412. Levéltárak és kutatóintézetek az emlékezetpolitika hálójában: A magyar eset, 1989–2009. In: Gecsényi L., Izsák L. (szerk.): Magyar történettudomány az ezredfordulón: Glatz Ferenc 70. születésnapjára. 936 p. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó; MTA Társadalomkutató Központ, 2011. pp. 925–932.
413. A felügyelt (mozgás)tér: Tanulmányok a szovjet típusú rendszer hazai történetéből. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2011. 283 p.
414. Prága – Korcula – Budapest: 1968. augusztus 21. In: Rainer M. János (szerk.): A felügyelt (mozgás)tér: Tanulmányok a szovjet típusú rendszer hazai történetéből. 283 p. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2011. pp. 192–211.
415. Felügyelet és mozgástér – a szovjet típusú rendszerekben. In: Rainer M. János (szerk.): A felügyelt (mozgás)tér: Tanulmányok a szovjet típusú rendszer hazai történetéből. 283 p. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2011. pp. 9–24.
416. A Magyar Kommunista Párt és társadalmi önszerveződés: 1945–1949. In: Gebei Sándor, ifj Bertényi Iván, Rainer M. János (szerk.): „...nem leleplezni, hanem megismerni és megérteni”: Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére. 517 p. Eger: EKF Líceum Kiadó, 2011. pp. 263–272.
417. Gondolatok a (közel)múlt megismeréséről Magyarországon – húsz év után. In: Bánkuti Gábor, Baráth Magdolna, Rainer M. János (szerk.): Megértő történelem: Tanulmányok a hatvanéves Gyarmati György tiszteletére. 485 p. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2011. pp. 465–475.

418. Bevezetés a kádárizmusba. Budapest: 1956-os Intézet; L'Harmattan Kiadó, 2011. 349 p.
419. Üveg alatt szent, korona, magyar. MOZGÓ VILÁG 2011:(9. sz.) pp. 107–110. (2011)
420. Bewältigung und Kenntnis der Vergangenheit in Ungarn seit 1989 – ein vielfältiges Erbe. In: Florath, Bernd (szerk.): Das revolutionsjahr 1989. Die demokratische Revolution in Osteuropa als transnationale Zäsur. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 2011. pp. 233–246.

2012

421. A nyolcvankilenc-projekt – Dalos György: Viszlát, elvtársak! A szocializmus végnapjai Kelet-Európában. MOZGÓ VILÁG 38:(3) pp. 98–101. (2012)
422. Azok a régi, szép, forradalmi idők... – Alexis de Tocqueville: Emlékképek 1848-ról. MOZGÓ VILÁG 38:(2) pp. 101–104. (2012)
423. Mi az, ami még elmondható – Csapody Tamás: Bori munkaszolgálatosok. Fejezetek a bori munkaszolgálat történetéből. MOZGÓ VILÁG 38:(5) pp. 84–88. (2012)
424. A földszinttől az alagsorig – Horváth Sándor: Két emelet boldogság. Mindennapi szociálpolitika a Kádár-korban. MOZGÓ VILÁG 38:(4) pp. 105–109. (2012)
425. A magyar rendszerváltás szimbolikus alakja – Kim, Dae Soon: Göncz Árpád. Politikai életrajz. MOZGÓ VILÁG 38:(6) pp. 86–89. (2012)
426. Húsz év múlva. MOZGÓ VILÁG 2012:(7. sz.) pp. 121–124. (2012)
427. Búvópatakok (bevezetés). ÉLET ÉS IRODALOM LVI. évf.:(6. sz. febr. 10.) p. 9. (2012)
428. Összehajoltak. MOZGÓ VILÁG 2012:(8–9) pp. 206–211. (2012)
429. Nagy Imre és Kádár János: Párhuzamok és keresztezések. RUBICON 23:(8) pp. 42–47. (2012)
430. A magyar jobboldal és a szovjet típusú rendszer – közelítések és hipotézisek. In: Rainer M. János (szerk.): Búvópatakok – a feltárás. Budapest: 1956-os Intézet, 2012. pp. 11–46.
431. Szélről támadva: Paksa Rudolf: A magyar szélsőjobboldal története. MOZGÓ VILÁG 2012:(10) pp. 121–123. (2012)
432. Mindent összefoglalva: Ormos Mária: Van-e történelem? MOZGÓ VILÁG 2012:(12) pp. 101–103. (2012)
433. Rainer M. János (szerk.): Búvópatakok – A feltárás. Budapest: 1956-os Intézet, 2012.
434. A magyar rendszerváltás szimbolikus alakja.: Utószó a magyar kiadáshoz. In: Kim Dae Soon: Göncz Árpád: Politikai életrajz. Budapest: Scolar Kiadó,

2012. pp. 256–260.
435. Nagy Imre és Kádár János: Párhuzamok és keresztezések. In: Mitrovits Miklós, Földes György (szerk.): Kádár János és a 20. századi magyar történelem: Tanulmányok. 204 p. Napvilág Kiadó, 2012. pp. 110–124.
436. A szovjet típusú rendszer vége – történeti diskurzusok In: Ballabás Dániel (szerk.): Rendszerváltás – történeti távlatból. 43 p. Eger: Líceum Kiadó, 2012. pp. 32–41.
437. Kádár-korszak, kádárizmus, másként gondolkodás. In: Csoma Gyula, Jánosi Katalin (szerk.): Vezérlő csillagom: Nagy Erzsébet közéleti emlékkönyve. Budapest: Nagy Imre Alapítvány, 2012. pp. 199–223.
438. Temetés(ek) 1989. In: Sipos Levente (szerk.): Nagy Imre és kora: Tanulmányok, forrásközlések VI.. Budapest: Nagy Imre Alapítvány, 2012. pp. 17–30.
439. Kádár-korszak és demokrácia? In: Sipos Levente (szerk.): Nagy Imre és kora: Tanulmányok, forrásközlések VI.. Budapest: Nagy Imre Alapítvány, 2012. pp. 251–259.
440. Az államszocializmus mint történelmi tapasztalat – Magyarországon. In: Besenyei József (szerk.): Összhang: Tudomány a gazdaságban és a társadalomban: Korfordulón – a XX század öröksége és a XXI. század kihívásai. Eger: EKF Líceum Kiadó, 2012. pp. 25–35.
441. A Kádár-korszak kompromisszumairól: Politológia és történeti elemzés. HISTÓRIA: A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA 2012:(9–10.) pp. 43–45. (2012)

2013

442. Kötél Emőke, Rainer M. János (szerk.): Esemény és narratíva: történetiség, elbeszélés(ek), interpretáció. Budapest: Bibliotheca Nationalis Hungariae; Gondolat Kiadó, 2013. 320 p.
443. Kerék alá vetnek – két könyv a közelmúltról. HOLMI 2013:(10) pp. 1333–1336. (2013)
444. Kézikönyv és kiindulópont: Gyarmati György – Palasik Mária (szerk.): Trójai faló a Belügyminisztériumban. Az ÁVH szervezete és vezérkara. BETEKINTŐ 2013:(4) pp. 1–3. (2013)
445. Búvópatakok – széttekintés. Budapest: 1956-os Intézet, 2013.
446. Az 1956-os forradalom jelentésváltozatai – az 50. évfordulón túl. Esemény és struktúra. In: Kötél Emőke, Rainer M. János (szerk.): Esemény és narratíva: történetiség, elbeszélés(ek), interpretáció. 320 p. Nationalis Hungariae; Gondolat Kiadó, 2013. pp. 107–117.
447. A Kádár-korszak kutatása – közelmúlt és közeljövő. KORUNK (KOLOZSVÁR) 2013:(10) pp. 3–13. (2013)

448. Hallgatás, mint nyilvános állásfoglalás: Emlékezések október 23-ra. MÚLT-KOR: NEGYEDEÉVES TÖRTÉNELMI MAGAZIN 2013:(Tavaszi) pp. 54–61. (2013)

2014

449. Kalmár Melinda: Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer, 1945–1990. SZÁZADOK 147.:(7) pp. 1064–1068. (2014)
450. Búvópatakok – mélyfúrások: Magyar jobboldal – 1945 után. Budapest: 1956-os Intézet, 2014.
451. Vajon az ügynök a kádárizmus szimbóluma – és ha nem, mié? In: Horváth Sándor (szerk.): Az ügynök arcai: Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés.. Budapest: Libri Kiadó, 2014. pp. 53–63.
452. Századosok. Adatok a középosztály második világháború utáni státusvesztésének történetéhez. In: Rainer M. János (szerk.): Búvópatakok – mélyfúrások: Magyar jobboldal – 1945 után. Budapest: 1956-os Intézet, 2014. pp. 151–183.
453. A Kádár-korszak kompromisszumai. In: Gerő András (szerk.): Kompromisszumok a közép-európai politikai kultúrában. Budapest: Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, 2014. pp. 61–73.

2015

454. „...az emlékezet is konfrontálódott a történetírás múltképevel...”. In: Kovács Kiss Gyöngy (szerk.): A történész műhelye. Kolozsvár: Komp-Press; Korunk, 2015. pp. 175–186.
455. Földi harmónia: [Kende Péter: Magyarság, zsidóság, emberiség]. MOZGÓ VILÁG (7–8) pp. 162–167. (2015)
456. Magyarok 1945-ben: Évkönyv 2015. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár; 1956-os Intézet Alapítvány; Gondolat Kiadó, 2015.
457. A vert sereg – századosok 1945-ben In: Rainer M. János (szerk.): Magyarok 1945-ben: Évkönyv 2015.. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár; 1956-os Intézet Alapítvány; Gondolat Kiadó, 2015. pp. 195–218.

2016

458. Önéletrajzi reprezentáció és hatalmi diskurzus – a „századosok” önéletrajzai, 1949–51. In: Bíró Csilla, Visy Beatrix (szerk.): Hatalmi diskurzusok – A hatalom reprezentációi a tudományokban és a művészetekben. Budapest: Gondolat, 2016. pp. 192–205.
459. Az 1956-os magyar forradalom. Budapest: Osiris Kiadó, 2016. 188 p.
460. Nagy Imre. Budapest: Nagy Imre Alapítvány, 2016. 272 p.

Összeállította: Fábíán Máté

Mozgó Világ Irodalom és politika Tehetségműhely

kádárizmus megtorlás 1989.06.16. fordulat

búvópatakok Széchenyi-díj Fényes Elek

1956 és a szocializmus oral history évkönyv

szovjet típusú rendszer Petőfi Kör

*„Az oktatás nem arról szól, hogy megtöltünk egy csöbröt,
hanem hogy meggyújtunk egy tüzet.”*

(William Butler Yeats)

historiográfia Monor jobboldali hagyomány

Nagy Imre Hruscsov államszocializmus

Magyar Köztársasági Érdemrend reform

Középkeresztje Színház- és Filmművészeti Egyetem

Göncz Árpád demokratikus ellenzék